

Izdavač: INTERNACIONALNI UNIVERZITET TRAVNIK

Godina: II

Broj: 002

Godina 2014

ISSN broj: 2303-5188

NAUKA I TEHNOLOGIJA

NAUČNI ČASOPIS INTERNACIONALNOG UNIVERZITETA
TRAVNIK

Nauka i tehnologija

- **Saobraćajni fakultet**
- **Ekonomski fakultet**
- **Fakultet politehničkih nauka**
- **Ekološki fakultet**
- **Pravni fakultet**
- **Fakultet za medije i komunikaciju**

INTERNACIONALNI UNIVERZITET TRAVNIK
INTERNATIONAL UNIVERSITY TRAVNIK

72270 Travnik
 Bunar bb. - Dolac
 Tel: + 387 30 540 597
 Fax: + 387 30 540 587
 Web: www.iut.edu.ba
 www.iu-travnik.com

Izdavač:

Internacionalni Univerzitet Travnik u
 Travniku
 72270 Travnik, Bunar bb, Dolac
 Tel: 00387 30 540 597
 Fax: 00387 30 540 587

Glavni i odgovorni urednik:

Akademik, prof.dr Ibrahim Jusufrić

Stručni urednik:

Lejla Skopljak, MA

Za izdavača:

Akademik, prof.dr Ibrahim Jusufrić

Redakcioni odbor:

Prof. dr Sinan Alispahić
 Prof. dr Nikola Kuvačić
 Prof. dr Dragan Golijan
 Prof. dr Asib Alihodžić
 Prof. dr Krsto Mijanović
 Prof. dr Miloš Babić

Uređivački savjet:

Prof. dr Mladen Bodiroža
 Prof. dr Cariša Bešić
 Prof. dr Radomir Biočanin
 Prof. dr Veselin Drašković
 Prof. dr Slobodan Nešković
 Doc. dr Enes Huseinagić
 Doc. dr Danislav Drašković
 Doc. dr Remzija Kadrić
 Mr.sc. Sabahudin Hadžialić
 Jasmin Jusufrić, MA
 Mirsad Imamović, MA

Tehnički urednik:

Larisa Ramić, MA
 Samed Ormanović, MA
 Dževada Kahvedžić, BA

Sekretar redakcije:

Lejla Skopljak, MA

Registrovani ISSN 2303-5188

Štampa: IUT, Travnik

Tiraž: 200 primjeraka

SADRŽAJ

✓ Uvodno izlaganje Rektora – Ekologija i održivi razvoj, <i>Ibrahim Jusufrić</i>	5
✓ Ekološka paradigma u tradicionalnom i postmodernom ambijentu, <i>Slobodan Nešković</i>	10
✓ Energetsko – ekonomska efikasnost u ekološkoj ravnoteži razvoja, <i>Marko Carić, Jasmin Jusufrić, Rade Biočanin</i>	19
✓ Mobilnost i sigurnost cestovnog saobraćaja sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu, <i>Ibrahim Jusufrić, Lejla Varupa, Jasna Kuljanović</i>	36
✓ Optimizacija sistema organizovanja JGPP u KS, <i>Danislav Drašković, Pavle Gladović</i>	47
✓ Definisane savremene metode planiranja i organizovanja javnog gradskog prevoza putnika, <i>Pavle Gladović, Vladimir Popović</i>	57
✓ Zdravstveni, banjsko-klimatski i rekreacioni turizam u Bosni i Hercegovini sa posebnim osvrtom na banju Slatina kod Banja Luke, <i>Mladen M. Bodiroža, Ljubiša Čerketa</i>	65
✓ Evropske integracije i razvoj turizma u zemljama Jugoistočne Evrope, <i>Slobodan Nešković</i>	73
✓ Održivost kao pretpostavka razvoja turizma, <i>Nikola Kuvačić, Zenaida Varupa</i>	87
✓ Panonica – novi turistički proizvod u funkciji regionalnog razvoja turizma, <i>Almazaga Čatović, Zlatan Džaferagić</i>	104
✓ Održivi turizam u Crnoj Gori – perspektive rasta i razvoja, <i>Dragan Bulatović</i>	113

UVODNO IZLAGANJE REKTORA – EKOLOGIJA I ODRŽIVI RAZVOJ

Dame i gospodo, poštovani skupe, dragi gosti,

Imam čast i zadovoljstvo da vas u ime Internacionalnog univerziteta Travnik pozdravim i zaželim uspješan rad na I Simpozijumu ekoloških nauka „Ekologija i održivi razvoj“.

U nastojanjima da Internacionalni univerzitet Travnik dobije što značajnije mjesto u oblasti visokog obrazovanja u BiH i okruženju, posebno u oblasti društveno-ekonomskog razvoja, odlučili smo da nastavimo sa održavanjem međunarodnih Simpozija i Savjetovanja, sa temama koje obilježavaju proteklo i sadašnje vrijeme i koje će biti aktuelne u idućem razdoblju.

Simpozij je rezultat zalaganja Ekološkog fakulteta našeg Univerziteta, s ciljem da se ovdje prezentira sve što je aktuelno iz oblasti ekologije i održivog razvoja i da se rezultati ovog Simpozija učine dostupnim široj javnosti kako kod nas, tako i u regionu, posebno korisnicima i istraživačima i predstavnicima političkog, društvenog, naučnog i privrednog života.

Pojedini fakulteti Internacionalnog univerziteta "Travnik" datiraju još od 2006. godine, a 2010. godine počinje sa radom kao integrisani Univerzitet, odnosno pravno lice. Danas Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku ima u svom sastavu šest fakulteta i to: Ekonomski fakultet, Saobraćajni fakultet, Ekološki fakultet, Fakultet za medije i komunikacije, Pravni fakultet i Fakultet za medije i komunikacije.

Na Internacionalnom univerzitetu Travnik danas studira oko 1700 studenata. Univerzitet ima oko 60 nastavnika i 30 asistenata, koji su angažovani u realizaciji studijskih programa na svim ciklusima, što ide u prilog dobroj pokrivenosti nastave vlastitim kadrom. Pored ovog vlastitog osoblja na Univerzitetu je angažiran manji broj nastavnika sa drugih univerziteta.

Samo od prošle godine bogatiji smo za 266 dipl. studenata prvog ciklusa i 14 studenata na drugom ciklusu.

Kriza čovjekove okoline postala je očita. Svaki dan izvjestan broj vrsta počinje da odumire, a cjelokupan eko-sistem je oslabljen i neprestano se uništava. Kako se čovječanstvo razvija u svojoj brojnosti i blagostanju, tako rastu pritisci na planetu Zemlju. Paradigma prošlih stoljeća je naglašavala ljudska prava, zanemarujući prava ostalih stvorenja, dakle osnovne ekološke postulate. Ljudske odgovornosti nisu bile naglašene.

Čovječanstvo sada stvara paradigmu održivog razvoja kojem prava čovjeka postaju ograničena prihvaćanjem i uvažavanjem prava drugih bića. Stvorena je civilizacija koja je u tolikoj mjeri izvan ekvilibrija sa prirodnom čovjekovom okolinom i sama je postala najveće oružje masovnog uništenja. To neizbježno vodi klimatskim promjenama, uništenju mnogih vrsta, daljem zagađivanju zraka, vode i tla, te mnogim zastrašujućim događajima. Ekološka kriza je postala toliko duboka da se mora uložiti ogroman trud da se otklone posljedice decenijskog uništavanja, kako bi se razriješila.

Nakon ponovljenog svjetskog samita u Johaneshburgu Rezolucijom 57/254 Generalne skupštine UN-a je u decembru 2002. godine usvojeno je UN Desetljeće obrazovanja za održivi razvoj (OOR) (2005 – 2014). Cilj ove strategije je da ohrabri UNECE članice da razviju i uključe obrazovanje za održivi razvoj u sistem formalnog obrazovanja.

OSNOVNE KARAKTERISTIKE ODRŽIVOG RAZVOJA

Pod pojmom održivog razvoja podrazumijeva se takav razvoj koji je u skladu sa današnjim potrebama bez dovođenja u opasnost zadovoljenja potreba budućih generacija. Koncept održivog razvoja svodi se na pitanje: Šta ćemo ostaviti budućim generacijama?

Praktično znači da bi budućim generacijama ekološke sisteme trebalo prenositi na nivou boljeg kvaliteta nego što ih danas imamo. Iz ove osnovne koncepcije održivog razvoja proizilazi danas da održivi razvoj zahtijeva fundamentalne promjene u proizvodnji i potrošnji, tehnologiji i privredi. Tako politika održivog razvoja zahtijeva da zaštita

okoline postane sastavni dio cjelokupne ekonomske i društvene politike održivog razvoja uopšte, kako bi se kroz proces donošenja odluka o zaštiti okoline i prirodnih resursa ugradila u sve segmente društva.

Stoga načelo održivog razvoja podrazumijeva upravljanje okolinom, dugoročnom procjenom promjena na užem i širem prostoru, na način očuvanja kvaliteta okoline i budućim generacijama.

Da bi se razumijevala mogućnost primjene osnovnih načela, potrebno je razmotriti tri glavna aspekta održivog razvoja, i to:

Ekološki,
Društveni,
Kulturološki.

Ekološki aspekti održivog razvoja prvenstveno podrazumijevaju smanjenje nepovoljnih uticaja na okolinu.

Ekološki aspekti održivog razvoja objedinjavaju nekoliko načela, i to:
zaštita od zagađenja,
zdravlje i sigurnost,
integrirano planiranje,
individualna i zajednička odgovornost,
iskorištavanje zemlje i dobara,
usklađenost privrednog razvoja.

U smislu održivog razvoja, društveni aspekti uključuju osnovna demokratska načela primjenjujući ih na relativno složenu tehnološku i organizacionu cjelinu.

Kulturološki aspekti su jedna od odrednica održivog razvoja. Na taj način se unutar takvog razvoja uključuje kompletna populacija, bez ikakvih podjela po bilo kojoj osnovi.

Komponente kulturološkog aspekta su donedavno zanemarivane. Stoga je bilo iluzorno očekivati uvažavanje kulturoloških aspekata, kada se malo pažnje posvećivalo adekvatnom obrazovanju i afirmaciji nauke u razvoju ekoloških procesa.

Da bi se ekonomski sistem razvijao u skladu sa istaknutim načelima održivog razvoja, neophodno

je nužno djelovanje svih faktora uključenih u proces razvoja kroz cjelovit paket mjera, a naročito: fiskalnih, regulativnih (operativnih), edukacijskih.

Osnovna svrha primjene ovih mjera je osigurati granama privrede shodno održivom razvoju, razvojnu usklađenost sa svim zahtjevima očuvanja okoline i racionalnog trošenja prirodnih resursa. Pod tim se misli na ekološke primjenjive procese proizvodnje. Uz pomoć ekoloških primjenljivih sredstva za rad koja su u funkciji oplemenjivanja ljudi, prostora i dr., osiguravajući pri tome najviše moguće pozitivne eksterne učinke. U tom pogledu neophodno se osvrnuti na mjere koje su prilagodljive s praktičnog stanovišta i koje daju brze efekte, ali kratkog dometa i mjere sistematskog karaktera.

Mjere u domenu zaštite okoline:

- smanjenje emisije štetnih tvari;
- smanjenje stvaranja otpada tokom svake faze korištenja proizvodnih sredstava i infrastrukture putem odgovarajućih planiranja i primjenom metoda višekratne upotrebe i recikliranja;
- smanjenje nivoa buke i vibracija;
- određivanje ciljeva i uspostava pokazatelja razvoja održivog saobraćaja za kraće, srednje i duže plansko razdoblje u odnosu na zaštitu okoline;
- smanjenje potrošnje goriva kroz nova tehnička rješenja i kroz fiskalne odluke, razvoj i uvođenje novih alternativnih goriva itd.

Mjere u domenu ekonomije:

- iskazivanje potpunih troškova svake pojedine vrste tehnologija, uključujući i ekološke troškove kao podloge pri odlučivanju;
- osiguranje da svi korisnici ekonomskog sistema, kao i oni koji od njega imaju direktne koristi, plaćaju punu cijenu korištenja uvažavajući pri tome načelo jednakosti, podsticanje istraživanja i razvoja novih saobraćajnih i komunikacijskih tehnologija, usavršavanje i prilagođavanje ekonomskih i marketinških instrumenata.

Motivacija za njihovo uvođenje je pravilno ekološko upravljanje resursima. Pretpostavlja se

da će ekološki porezi u visini štete koje izazivaju određene ekonomske aktivnosti potaknuti zagađivače da te štete uračunaju u svoje proizvođačke i potrošačke odluke. Dakle, eksternalije bi bile internalizovane, rezultirajući prikladnom kontrolom zagađivanja i ekoloških šteta. Taj tradicionalan pristup upravljanja održivim razvojem zahtijeva državnu regulaciju optimalnog nivoa emisije, budući da ne postoji uobičajena tržišna interakcija ponude i potražnje između onih koji osiguravaju (nude) smanjenje emisija (radi njenog optimalnog nivoa) i onih koji zahtijevaju (potražuju) čistu okolinu.

Period sedamdesetih godina XX stoljeća obilježili su masovni pokreti za ljudska prava. Ujedno jača svijest o ekološkim problemima.

Pojam održivog razvoja dovodi se, najčešće, u vezu sa zaštitom životne sredine, planiranjem društvenog razvoja, ekološkim, ekonomskim i političkim pitanjima. Ovaj Koncept predstavlja novu razvojnu paradigmu, novu strategiju i filozofiju društvenog razvoja.

Održivi razvoj spaja ujedno brigu za živi svijet na planeti Zemlji i za očuvanje kapaciteta prirodnih sistema (prirodnih resursa) sa društvenim i ekološkim izazovima koji stoje pred svakim društvom, državom i čovječanstvom kao cjelinom. Aktualnosti pojma održivog razvoja naročito doprinose izazovi koji dolaze sa ugroženošću životne sredine. Neki od tih izazova su: globalno zagrijavanje, smanjivanje ozonskog omotača, „efekat staklene bašte“, nestanak šuma, pretvaranje plodnog zemljišta u pustinje, pojava kiselih kiša, izumiranje životinjskih i biljnih vrsta. Održivi razvoj je skladan odnos ekologije i privrede, kako bi se prirodno bogatstvo naše planete (jedina životna sredina) sačuvalo i za buduće naraštaje. Može se reći da održivi razvoj predstavlja generalno usmjerenje, težnju da se stvori bolji svijet, balansirajući socijalne, ekonomske i faktore zaštite i unapređenja Životne sredine.

Prije nego više od jedne decenije, Svjetska komisija za Životnu sredinu i razvoj (World Commission on Environment and Development), poznata i kao "Brundtlandova komisija" (Brundtland Commission) objavila je izvještaj pod

nazivom „Naša zajednička budućnost (Our Common Future) kojim se ukazuje na opasnost, po ljude i našu planetu, od politike ekonomskog rasta bez uzimanja u obzir mogućnosti regeneracije planete Zemlje.

Sam koncept „održivog razvoja“ je relativno nov, ali ideje sadržane u njemu možemo pronaći i u prošlosti. Tako je, primjera radi, još krajem 18. vijeka engleski ekonomista Maltus tvrdio da postoji nesrazmjera između rasta stanovništva i rasta životnih sredstava.

Ovo je elegantna i lako razumljiva definicija koja pojam održivog razvoja objašnjava generalno, polazeći najprije od samog termina i ne ulazeći u podrobnija objašnjenja. Zato se na ovom Skupu moraju naći konkretna rješenja i dati prijedlozi relevantnim institucijama u zemlji i inostranstvu, koji više odlučuju o održivom razvoju u postmodernom ambijentu.

STRATEGIJA OKOLINSKOG ODRŽIVOG RAZVOJA

Danas u svijetu prevladavaju ekološki trendovi koji su usmjereni na smanjenje štetnog uticaja na okoliš. Povećanje brige za okoliš dovelo je do pojave opšte prihvaćene strategije okolinske održive privredne aktivnosti. Ova strategija je predstavljena još početkom devedesetih godina prošlog stoljeća. Osnovni ciljeve strategije je da se u budući razvoj privredne aktivnosti usmjeravaju prema povećanoj ekološkoj samoodrživosti.

Ekološki problemi i njihovo rješavanje u BiH mora da prati opsežne akcije na planu zaštite životne sredine zasnovanom na konceptu održivog razvoja.

I u nas u Bosni i Hercegovini brojni mnogi naučnici/stručnjaci pokušavaju podići ekološku svijest, ekološku kulturu, ekološku pismenost i sve ostale premise održivog razvoja poratne države, gdje takve ideje djeluju pomalo Don Kihotovski. To se prije svega odnosi na promovisanje ideja života u skladu sa okolišem, kako na polju edukacije nastavnika, tako i sve do razvijanja svijesti o okolini kod učenika, studenata i njihovih roditelja, držeći se preporuka Svjetskog samita o

Zemlji u Rio de Žaneiru, Agenda 21: „Misli globalno, djeluj lokalno”.

Bosna i Hercegovina je prije rata učestvovala sa 32% u ukupnom aerozagađenju bivše Jugoslavije. Postojala su čak 122 industrijska postrojenja koja su bila identificirana kao teški zagađivači okoliša. Tokom 80-ih godina prošlog stoljeća Sarajevo je, kao glavni grad Bosne i Hercegovine, bio među najzagađenijim gradovima u Evropi. Iako većina industrijskih postrojenja trenutno ne radi, ni postojeća situacija nije naročito povoljnija, jer u gradu Sarajevu, u kojem živi oko 400.000 stanovnika, koristi se više od 100.000 vozila.

OKOLIŠNI TRENDVI U BOSNI I HERCEGOVINI

a) Predratna situacija:

teška industrija bivše Jugoslavije uglavnom je locirana u BiH: željezara u Zenici, termoelektrane u Kaknju, Tuzli, Ugljeviku i Gacku, cementara u Kaknju i Tuzli, drvna industrija u Doboju i Maglaju, hemijska industrija i fabrike u Jajcu, hemijska industrija i industrija deterdženata u Tuzli.

b) Trenutna situacija:

Većina industrije uništena u toku ratnih dejstava i nije obnovljena i vraćena na predratni nivo razvoja na predratni nivo,

Ukupno zagađenje je znatno niže od prethodnog, a organizirani nadzor nad kvalitetom zraka postoji u Sarajevu, ali sa dnevnim podacima o glavnim zagađivačima,

Trenutno, većina zagađivača potiče od transportnog sektora, a Sarajevo je jedan od loših primjera kao grad sa 400.000 stanovnika i više od 100.000 vozila.

U procesu poslijeratnog razvoja BiH značajno mjesto zauzima okolišno održivi razvoj.

Zastrašujući momenat sociološke dimenzije proučavanja ekoloških problema u BiH, utiče na promjenu svijesti i težnji ka aktivizmu u polju zaštite okoline koji ne mora isključivo biti zasnovan na konceptu održivog razvoja, potrebno je ojačati praktične mjere aktivizma i spriječiti uplitanje politike u odluke o ratificiranju

određenih dokumenata i upotrebi određenih aparatusa ekopismenosti, eko-etike i bioetike.

U skladu sa strategijom EU u oblasti energije i zaštite okoline, Bosna i Hercegovina mora da provede opsežnu akciju pripreme strateških planova za održivu energiju koja podrazumijeva maksimalno iskorištenje obnovljivih izvora energije i unapređenje energetske efikasnosti, tj. inteligentno korištenje energije.

Kao glavni prijedlog za povećanje energijske efikasnosti u industrijskom sektoru kada je u pitanju smanjenje potrošnje energije, smatra se pokretanje mreže industrijske energetske efikasnosti na nivou države. Umjesto konvencionalno ograničenog razvoja i potrošnih modela, novi pogodniji i balansirani modeli moraju biti smišljeni. Ovi modeli bi trebali biti bazirani na sinergiji disciplina, od fizike i inženjeringa do zakonskih i političkih analiza.

Pripremanje novih generacija menadžera, naučnika i inženjera zahtijeva globalnu edukacijsku strategiju. Ova strategija mora težiti za uključivanjem principa zelenog inženjeringa u edukaciju studenata završih godina i studenata postdiplomskog studija.

Moramo biti svjesni krucijalne važnosti edukacije i da zalagati se za primjenu UN strategije koja bi se trebala koristiti u aktuelnim reformama obrazovanja koja demonstrira interdisciplinarno i cjelovito učenje o održivom razvoju integrisano u kompletan nastavni program, a ne samo u pojedine predmete, i to na svim nivoima obrazovanja, vođeno vođeno vrijednostima naučno-nastavnog procesa.

Od krucijalne je važnosti da su predviđene norme zajedničke vrijednosti i principi koji podupiru održivi razvoj i napravljene su eksplicitno tako da mogu biti ispitane, diskutirane, testirane i primjenjene.

Poseban značaj ovog Naučnog skupa ogleda se u stvaranju prilika da se predstavnici lokalne samouprave, vladinog i nevladinog sektora, kao odgovorni nosioci ključnih aktivnosti održivog privrednog razvoja, upoznaju sa aktuelnim trendovima u afirmisanju duhovno-ekoloških

vrijednosti, obzirom da su lokalne samouprave u evropskoj zajednici odgovorne za održivi razvoj. Simpozijum će pružiti priliku da se učesnici upoznaju sa dobrom praksom i iskustvima zemalja u projektovanju i kreiranju ekoloških uslova za održivi razvoj. Istovremeno, to je prilika i mogućnost da učesnici Simpozijuma, u neposrednom kontaktu razmijene vlastita iskustva i pronađu okvir za najbolja rješenja za moguću međusobnu saradnju u ovoj oblasti održivog razvoja.

Ovaj Skup je istovremeno i prilika da se mladi stručnjaci, ljudi koji tek ulaze u poslovni svijet, kao i studenti, aktivno uključe u njen rad, i sa svojim radovima, ali i na drugi način predstave rezultate svog dosadašnjeg stručnog, naučnog i istraživačkog rada.

Cilj Simpozijuma je da na naučno zasnovan, argumentovan, otvoren i demokratski način raspravi o izabranim temama, te da doprinese potpunijem razumijevanju smisla, svrhe i potrebe da se stvaranjem, razvijanjem i održavanjem konkurentske prednosti može obezbijediti dugoročno održiv razvoj.

U Zborniku radova, pred čitaocima se nalaze radovi akademika, univerzitetskih profesora, naučnika, privrednika, studenata, nastavnika, učenika u aspektima njene strukture i naravno sa ličnim pečatom pojedinačnih i kolektivnih dostignuća.

Iz svega navedenog je svrha i namjena I Simpozijuma „EKOLOGIJA I ODRŽIVI RAZVOJ“ da na jednom mjestu predstavi saznanja, znanja i iskustva stručne i naučne teorije i prakse o duhovnim, ekološkim vrijednostima i održivom razvoju u našoj sredini, širem i realnom okruženju.

Sistemi koji funkcionišu u različitom okruženju suočavaju se sa izazovima savremenog svijeta, te je realno očekivati da će razmjena saznanja, znanja i iskustava zasnovanih na stručnoj i naučnoj osnovi doprinijeti boljem razumijevanju i uočavanju potencijalnih prilika i opasnosti, koje dolaze, kako sa domaćeg, tako i sa evropskog i globalnog tržišta.

Hvala!

Rektor Internacionalnog univerziteta Travnik

Prof. dr. Ibrahim Jusufrić

„Gradeći i pri korišćenju ne otimaj, već dijeli sa prirodom (razvoj)“.

R.Stanković

EKOLOŠKA PARADIGMA U TRADICIONALNOM I POSTMODERNOM AMBIJENTU

Slobodan Nešković

Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu
Srpska kraljevska akademija – SKAIN, Beograd

Apstrakt: *Temat zaštite i unapređenja životne sredine predstavlja esencijalnu oblast angažovanja svih relevantnih subjekata međunarodne politike. Ekološka paradigma u tradicionalnom i postmodernom kontekstu označava strateški pristup u rešavanju izraženih kontroverzi ljudskog društva u različitim etapama njegove egzistencije. Globalizacija životne sredine je najstariji vid tog svetskog procesa, koja u savremenim uslovima dobija poseban značaj. Negativni trendovi u tretmanu ekoloških problema na svim nivoima organizovanja planetarne zajednice, obavezuju međunarodne aktere da permanentno primenjuju adekvatne mere u kontekstu ekološke bezbednosti čovečanstva.*

Ključne reči: *Ekološka paradigma, tradicija, postmoderno društvo, ekološka bezbednost, saradnja, kriza, međunarodna politika*

ECOLOGICAL PARADIGM IN TRADITIONAL AND POSTMODERN ENVIRONMENT

Abstract: *Thematic promotion and protection of the environment is an essential area of engagement of all relevant entities of international politics. The ecological paradigm in traditional and postmodern context means a strategic approach to resolving the controversy of human society, expressed in different stages of its existence. The globalization of the environment is the oldest form of this global process, which in modern terms has acquired special significance. Negative trends in the treatment of environmental problems at all levels of the planetary community, bound by international actors to continuously apply appropriate measures in the context of environmental security of mankind.*

Key words: *ecological paradigm, tradition, postmodern society, environmental security, cooperation, crisis, international policy*

1. UVOD

Ekološke protivrečnosti i zaštita životne sredine već više decenija predstavljaju prvorazredni problem čovečanstva, bez obzira na trenutni stepen razvoja društva i proizvodnih snaga u pojedinim delovima naše planete. Istovremeno, to je jedan od najatraktivnijih temata za sve kompetentne subjekte međunarodne politike. Narušavanje ekološke ravnoteže nastaje kao posledica čovekove radne delatnosti, kojom čovek „prisvaja“ prirodu, i stvara proizvode. Pri tome ne dolazi samo do poremećaja ekološke ravnoteže i ekosistema, već i do ugrožavanja integriteta čoveka i njegovog opstanka.

Postmoderno društvo se suočava sa sledećim globalnim problemima: - oštećenjem biosfere i njenim ekosistemima, - ogromnim brojem stanovnika – preko 7 milijardi izrazito nepovoljnim demografskim tokovima - iscrpljivanjem i umanjnim količinama mnogih izvora mineralnih i energetske sirovina, - zagađenjima i degradacijom medijuma vazduha, vode, zemljišta, - globalnim promenama klime, - uništenim vrstama biljnog i životinjskog sveta i daljim ugrožavanjem biodiverziteta, - beskućništvom ¼ svetskog stanovništva, - oštećenjima ljudskog zdravlja i ugrožavanjima života, - velikim količinama otpada u sva tri agregatna stanja i sl. Opstanak ljudskih zajednica je u prošlosti veoma često bio ugrožen prirodnim

katastrofama, epidemijama, ratovima, oskudicom hrane i drugim uticajima koji su, međutim, uvek bili prostorno ograničeni. Za razliku od egzistencijalnih kriza prošlosti, krize današnjice ne potiču od prirodnih nepogoda koje su prostorno ograničene, već od globalnog nesklada u idejno-materijalnom smislu čitave industrijske civilizacije.

Očuvanje životne sredine je civilizacijska obaveza čovečanstva. Da bi se buduće generacije razvijale i napredovale treba temeljno promeniti odnos prema životnoj sredini. U tom smislu, očuvanje životne sredine, životinja i biljaka predstavlja nezaobilazni faktor unutrašnje stabilnosti i bezbednosti jedne zemlje. U središtu istraživanja globalne, nacionalne i ekološke bezbednosti se nalazi čovek, kao esencijalni subjekt fenomena ljudske bezbednosti.

U kontekstu rešavanja problema životne sredine, potrebno je dati akcenat na održivi razvoj kao najkompleksniji model, iskazan kroz „ekološku paradigmu“, kao novu filozofiju života, rada i progresa. Ekološka paradigma predstavlja strategiju socioekološkog optimuma u čijoj osnovi se nalazi ravnoteža između čoveka, društva i prirode. Ona civilizaciji pruža putokaz za prelazak iz tradicionalnog, industrijskog u postmoderno društvo kroz sve segmente međunarodne politike.¹

2. EKOLOŠKA PARADIGMA I TRADICIONALNA MEĐUNARODNA POLITIKA

Prema enciklopediji „Životna sredina i održivi razvoj“ pod životnom sredinom se podrazumeva „kompleks svih uticaja van određenog organizma, koji dolaze kako od nežive prirode, odnosno fizičko-hemijskih uslova sredine, tako i od drugih živih bića, i tako skupno deluju na dati organizam, na onom mestu na kojem živi. Prema tome, za svaki pojedinačni organizam okolna, životna sredina je i neživa priroda, određena uslovima (temperatura, vlažnost, pH zemljišta) i raspoloživim resursima (energija, voda, mineralni elementi), kao i živa priroda, koju čine druga živa bića sa kojima je u neposrednom ili posrednom kontaktu.

Ekološki sociolog Reley Dunlop predložio je pomak u načinu gledanja ljudi na svetske resurse. Ovaj pomak ima oblik kontrasta između tradicionalnog dominantnog zapadnog svetskog pogleda i nove ekološke paradigme u načinu prilaza svetskim resursima.

Tradicionalni ekološki obrazac inkorporira sledeće segmente:

- Ljudi su jedinstveni i imaju vlast nad svim ostalim živim organizmima.
- Ljudi su gospodari sopstvene sudbine – imaju intelektualne i tehnološke resurse za rešavanje svih problema.
- Ljudi imaju pristup beskonačnoj količini resursa.
- Ljudska istorija podrazumeva beskonačno napredovanje ka boljem.

Postmoderna ekološka paradigma obuhvata savremene postulate:

- Ljudi su zavisni od drugih živih organizama, tako da njihovo očuvanje daje prednost ljudskoj vrsti.
- Mnoge ljudske aktivnosti imaju negativne uticaje/posledice na životnu sredinu
- Neki prirodni resursi, kao npr. fosilna goriva, su ograničeni.
- Ekološke prinude, kao što je npr. Kapacitet brige o životnoj sredini su nametnute.

Razmatranje temata zaštite čovekove životne sredine, mora se povezati sa procesima narušavanja prirodne sredine koja nastaje, pre svega kao posledica čovekove delatnosti u radnoj sredini. Na višestruke veze između radne i životne sredine ukazuje i definicija koju sadrže standardi ISO 14001 i ISO 14004. Ona čak u svojoj osnovi najpre polazi od životne sredine organizacije, odnosno okruženja u kojem određena organizacija radi. Prema ovim standardima životna sredina je definisana kao „okruženje u kojem određena organizacija radi, uključujući vazduh, vodu, zemljište, prirodne resurse, floru, faunu, ljude i njihove uzajamne odnose“.

O politici životne sredine moguće je govoriti sa različitih stanovišta. Za nas se u kontekstu ove analize čini interesantnim razlikovanje politike životne sredine koju organizuju i vode država i međunarodne organizacije od politike životne sredine koju organizuju i vode različiti privredni subjekti.

¹ Nešković, S. Ekologija i menadžment životne sredine, Beograd: VPŠ Čačak, 2011, str.305.

Kada se govori o politici zaštite životne sredine čiji glavni subjekti su različite privredne organizacije, onda ono što najpre mora da se uvažava su osnovni elementi politike zaštite životne sredine šire društvene zajednice u kojoj ti subjekti posluju, države ili međunarodne organizacije, čiji je član ta država.

Ali, i bez toga, privredni subjekti moraju da vode računa o elementima politike zaštite životne sredine međunarodnih organizacija uvek kada nameravaju da svoje proizvode ili usluge plasiraju na tržišta koja su u uključena u neke međunarodne integracione procese.

Prema definiciji datoj u EMAS Pravilu EZ politika kompanija u oblasti životne sredine obuhvata sve ciljeve te kompanije u vezi sa životnom sredinom uključujući tu i usaglašenost sa zahtevima koji se odnose na životnu sredinu. Prema standardu ISO 14001 politika zaštite životne sredine je definisana kao izjava organizacije o namerama i principima koji se odnose na njen ukupan učinak u zaštiti životne sredine. Svi ekološki faktori se dele na biotičke i abiotičke.

Biotički faktori su organskog porekla i tu spadaju: uticaj biljaka na biljke; uticaj životinja na biljke; uticaj životinja na životinje; međusobni uticaji mikroorganizama i njihov uticaj na biljke i životinje: čovek i njegov uticaj na prirodu i pojedinačna živa bića u njoj. Pod abiotičkim ekološkim faktorima se podrazumevaju faktori neorganskog porekla kao što su klimatski faktori (voda, vlažnost, vazduh, vetar, id.), geofizički (gravitacija, magnetizam, itd.), edafski i orografski (odlike reljefa). Za odnose faktora sredine od izuzetne važnosti su: prilikom energije i njeno korišćenje; prilikom i kruženje nutrijenata i promenljivost faktora sredine. U vezi sa faktorima sredine posebno mesto zauzimaju klimatski faktori.

U većoj ili manjoj meri uticaj faktora okoline, posebno materijalne (geografske), a i društvene, na spoljnu politiku država i međunarodne odnose prisutan je već duže vreme i to u mnogim radovima. Najpre, postoji ekološki analitički koncept koji su razradili i formulisali *Harold i Margaret Sprout*. Pristup Sproutovih je izrazito

bihejvoristički. U prvom planu njihovog posmatranja međunarodnih odnosa nalazi se ljudsko ponašanje, ali težište njihovog interesovanja je na uticaju faktora okoline na donošenje spoljnopolitičkih odluka, kao i efekte odnosno ishod tih odluka u praksi.

Prilikom definisanja ekološkog pristupa Sproutovi polaze od takozvanog ekološkog trojstva: okolina, okolinom okruženi entitet i međuodnosi te okoline i entiteta. To čini osnovnu strukturu njihovog ekološkog koncepta. Odnos entitet-okolina svakako je fokusna tačka ekološkog pristupa. Ovaj odnos uvek implicira određenu kombinaciju svojstava datog entiteta i uslova koji ga okružuju. Samo u toj kombinaciji može se objasniti jedna pojava ili događaj. Za biološke nauke karakteristična je opšta hipoteza da se odnos organizam-okolina svode na adaptaciju: da bi preživio organizam mora da se adaptira uslovima okoline. U oblasti ljudske ekologije situacija je drugačija: istorijski trend se kreće „od nužnosti prilagođavanja da bi se preživelo ka sve većoj sposobnosti menjanja i kontrolisanja uslova okoline i događaja“.

Međutim, uporedo s tim, napredak tehnologije, porast stanovništva i druge komponente savremenog razvoja sve više potenciraju međupovezanost i međuzavisnost unutar i između ljudskih zajednica. Najzad, ističe se dimenzija prostora i prostorne distribucije fenomena, jer svi entiteti i okolina koja ih okružuje, pa shodno tome i njihovi međusobni odnosi, egzistiraju u geografskom prostoru, tzv. habitatu. Time se, zapravo, zaokružuje polazna ekološka konstrukcija Sproutovih, koji uz ekološko trojstvo (entitet, okolina koja ga okružuje, odnosi entitet-okolina) vezuju kao bitne koncepte promene i transformacije, međupovezanosti i međuzavisnosti, i prostora i prostorne distribucije. Oni na ovoj polaznoj osnovi dalje razvijaju svoju ekološku misao, pri čemu osnovu cele stvari čini međuodnos čoveka i njegove sredine, što u oblasti međunarodnih odnosa i politike uopšte znači odnos donosilaca odluka i njihove sredine, tj. uticaj faktora okoline na političko odlučivanje i na realizaciju odluka.

Postoji još jedan ekološki pristup koji je manje bihejvoristički, a to je ekološki pristup *Russetta*. On se bavi dejstvom faktora okoline na politički i

posebno međunarodni sistem. U fokusu njegovog posmatranja su promene koje nastupaju kod ovih faktora, a cilj istraživanja je unapređenje sposobnosti predviđanja budućeg razvoja u oblasti međunarodnih odnosa.

U pitanju je buduće stanje sredine u okviru koje će se donositi političke odluke.²

U procesu života i rada čovek menja sredinu u kojoj boravi. Te promene se odvijaju u dva suprotna smera: - Pod uticajem aktivne stvaralačke delatnosti antropogenog uticaja čoveka ona se menja, usled čega dolazi do obrazovanja "civilizacijskog sklopa", koji se stalno usavršava, koji štiti čoveka od negativnih spoljnih faktora (surove klime, elementarnih nepogoda, infektivnih bolesti i sl.), - Nepromljišljeno, izazvano trenutnim interesima pojedinih grupa ljudi, mešanje u prirodne procese; građevinarstvo i funkcionisanje industrijskih objekata koji ugrožavaju životnu sredinu, dovodi do degradacije životne sredine. Taj proces se ispoljava, ne samo u poremećaju prirodnih procesa, izumiranju mnogih vrsta biljaka i životinja, već se negativno održava na život i rad ljudi (na njihovo zdravlje, demografsko ponašanje i dr.). Negativne posledice ljudskog uticaja na životnu sredinu prevladale su u industrijskom razvoju toliko da su stvorile uslove ekološke krize koja je u stanju da prirodnu sredinu učini nepogodnom za život čoveka. Smena negativnog uticaja čoveka na životnu sredinu pozitivnim, danas je jedan od osnovnih zadataka za dalji održivi razvoj čovečanstva. Posle početka industrijske revolucije, životna sredina utiče na kulturu i oblike socijalne organizacije u kombinaciji sa drugim najvažnijim faktorima (formacijskim nivoima društva, konkretnim istorijskim situacijama), i uglavnom posredno, preko njih. Postoji mišljenje da, ukoliko je veći stepen socijalnog i ekonomskog razvoja društva, utoliko je manja specifična težina životne sredine među faktorima, koji određuju njegovu dalji sudbinu. U suštini, uticaj životne sredine se u tim slučajevima, oseća na sve složeniji način, ali nikad nije toliko mali, da se nebi uzimao njegov

neprolazni značaj u svakoj istorijsko-kulturnoj analizi.

Međunarodne organizacije predstavljaju subjekte međunarodnog prava bez kojih je savremene međunarodne odnose teško zamisliti.

Intenzivan naučno-tehnološki razvoj u poslednjih nekoliko decenija doprineo je da se na međunarodnoj sceni pojave novi problemi, koji ranije ili nisu postojali ili nisu uočavani, pa je samim tim došlo i do potrebe osnivanja međunarodnih organizacija koje bi doprinele rešavanju tih problema, uključujući tu i zaštitu životne sredine. Najraniji međunarodni naponi u pravcu rešavanja pojedinih pitanja zaštite životne sredine učinjeni su u oblasti voda, da bi taj proces kasnije bio proširen na zaštitu ostalih segmenata prirode (zaštita vazduha, tla, divlje flore i faune itd.).

Prema "Političkoj enciklopediji" međunarodna organizacija predstavlja "ustanovu koju osnivaju države, organizacije, institucije ili pojedinci, sa ciljem da na međunarodnom planu ostvaruju zadatke od zajedničkog interesa". Najšire govoreći, međunarodne organizacije imaju u oblasti zaštite životne sredine ulogu koja se, u principu, ne razlikuje od uloge koju one igraju u drugim oblastima međunarodnih odnosa, s tim što je sadržaj aktivnosti ovde određen specifičnostima oblasti o kojoj je reč. Jedni od najvažnijih međunarodnih dokumenata kojima su definisane osnove politike i prava životne sredine su Rio deklaracija, koja je najvećim delom okrenuta ka obavezama država, subjekata međunarodne saradnje, i definisanju mesta i uloge čoveka i različitih grupacija, kao i Agenda 21.

U principu bi se moglo konstatovati da se uloga međunarodnih organizacija u oblasti zaštite životne sredine kreće u sledećim okvirima:

- unapređivanje ukupne međunarodne saradnje;
- priprema i izrada međunarodnopravne regulative u oblasti životne sredine;
- učešće u ostvarivanju obaveza iz međunarodnih ugovora u oblasti životne sredine;
- nadzor nad ostvarivanju obaveza iz međunarodnih ugovora u oblasti životne sredine.

Navedeni postulati o poziciji međunarodnih organizacija kod rešavanja ekoloških kontroverzi ukazuju na njihovu odlučujuću ulogu ne samo u

² Nešković, S. Zemljište i vode kao resursi od značaja za strategiju nacionalnih interesa, Beograd: Prvredna komora Srbije, 2008.

očuvanju kvaliteta životne sredine, već i unapređenju parametara njenog održivog razvoja.

Međunarodna politika u svom tradicionalnom, klasičnom i naročito novom, postmodernom kontekstu obuhvata delovanje svih kompetentnih međunarodnih subjekata u užoj oblasti ekološke politike.

3. EKOLOŠKA BEZBEDNOST I ODRŽIVI RAZVOJ U POSTMODERNOM AMBIJENTU

Čovečanstvo na početku 21. veka zna dovoljno o sebi i prostoru koji ga okružuje, jer ono je onaj deo prirode koji se najdublje i najdinamičnije osvešćuje i samu sebe spoznaje. Međutim, agregati kolektivne svesti u smislu ekološke odgovornosti za budućnost još uvek nisu jasno vidljivi. Naprotiv, savremeno društvo živi u realnom okruženju rapidno rastuće ekološke, ali i svake druge neizvesnosti, nepravovremene objektivnosti (indolentnosti) i strahom za budućnost nadograđene realnosti (javno nestrpljenje).

Situacija do skora nije bila takva, a svako ekološko pitanje je imalo karakter subverzivnog – društveno nepoželjnog. Dugotrajno zatvaranje očiju pred objektivnom stvarnošću doprinelo je da nam se čini da je ”problem došao niotkuda“, a da je tako brzo postao ključ opstanka. Ovo sažimanje prostora i vremena, a time i uslova za dalji razvoj i osnovnu biološku egzistenciju čovečanstva uslovljava da pitanja ekološke bezbednosti postanu legitimne i univerzalne teme interesovanja nauke i društvene prakse. Ovakav, nov način promišljanja nije samo rezultat intelektualne inventivnosti pojedinaca već, možda pre, saznanja o rastućoj zavisnosti društva (”paradoks tehnologije“) od globalnih procesa u ekosferi i njenom okruženju. Isto tako, usloznavanje pitanja ekološke bezbednosti ukazuje da je vladajući (moderni) naučno-tehnološki eksperiment imao softversku grešku i da ekološka postmoderna perspektiva ne može da bude rešena negiranjem potrebe društva za jednim kvalitativno novim odnosom prema ekosferi.

Najugroženiji su oni resursi, uslovi i dobra Zemlje za koja nijedan pojedinac i(li) nacionalna

vlada lično nije bila odgovorna (efekat staklene bašte, povećanje radioaktivnosti, ozonski omotač, stanje svetskog mora, diverzitet života i dr.), a koja ugrožavaju opstanak čovečanstva i biosfere uopšte.

U uslovima narastanja svesti o stanju, značaju i suštinskoj zavisnosti čovečanstva od svojstava ekosfere i odnosa prema njoj (odnos objektivno – subjektivno) brzo je evoluirao od autarkičnog i indolentnog do hipersenzibilnog. Tako je problem stanja, održivosti i mogućnosti samoorganizacije ekosfere aktuelizovan do nivoa ključnog razvojnog i egzistencijalnog pitanja sadašnje civilizacije – priznat za prvorazrednu determinantu sveukupnog opstanka i razvoja.

Bezbednost u postmodernom ambijentu nije determinisana samo vremenskom dimenzijom, već i potrebom dekonstrukcije i(li) tranzicije teorijskog i praktičnog modela dosadašnjeg načina življenja – razlaz sa onim što mu je prethodilo – promena arhetipske (Biblijske), ali i praktično vladajuće antropocentrične svesti o odnosu nadređenog i podređenog, odnosno o odnosu ljudi i celokupnog prirodnog ambijenta. Težište treba pomeriti sa dileme primarnog ili sekundarnog posednika u pravcu dobrog domaćina (*boni paters familias*) i staratelja nad prirodnim dobrima, jer čuvajući ekosferu i njeno okruženje čovek čuva i sebe samog. Ovome veliki doprinos daje i razvoj nauke o mikro svetu (živom i neživom) i nova shvatanja o evoluciji ekosfere – najveća intelektualna dostignuća savremenog doba – koja u svojoj ukupnosti predstavljaju osnovu za potpuno novi prilaz istraživanju jedinstva, međuzavisnosti i nesigurnosti egzistencije ljudskog društva u modernom i postmodernom ambijentu.³

Koncept ekološke bezbednosti na planeti Zemlji, treba shvatiti kao ostvarivanje ekološke bezbednosti ljudskog roda kao i ostvarivanje ekološke bezbednosti svakog pripadnika tog roda. U težnji za iznalaženjem nastao je i model *održivi razvoj*. Njegovu suštinu čini zahtev za usaglašavanjem ekonomskih delatnosti sa ekonomskim mogućnostima tj. sa potrebom

³ Nešković, S. Nacionalni interes i zaštita životne sredine u postmodernom globalnom ambijentu Beograd: Fakultet organizacionih nauka, 2007, str. 10.

očuvanja ekološkog balansa u cilju očuvanja uslova života ljudskog roda uz poštovanje ljudskog dostojanstva svakog pripadnika tog roda.

U ovom kontekstu treba da razmatramo i međunarodnu saradnju u zaštiti životne sredine, posebno u promišljanju dva značajna dokumenta koja su usvojena u okviru te saradnje. *Deklaracija o održivom razvoju* (1992.godine) i *Milenijumsku deklaraciju* (2000.godine). Na konferenciji UN o čovekovoј životnoj sredini u Rio de Žaneiru 1992.godine usvojena je *Rio deklaracija o životnoj sredini i razvoju* u kojoj je promovisan koncept održivog razvoja.

U Deklaraciji je ukazano na potrebu ostvarivanja ciljeva zaštite životne sredine i razvoja u njihovoj povezanosti i podsticanje održivog razvoja makroekonomskom politikom, omogućavanje ekonomski prihvatljivog načina života svim ljudima uz iskorenjivanje siromaštva i iznalaženja obrasca proizvodnje i potrošnje koji smanjuju opterećenost prirodne sredine, uz zadovoljavanje osnovnih potreba ljudi. U stvari, prihvatanje koncepta održivog razvoja trebalo bi da doprinese otklanjanju negativnih posledica dotadašnjeg razvoja nauke i tehnologije na životnu sredinu čoveka i njenu dalju degradaciju. Ostvarivanje ovog koncepta u suštini je zahtevalo ekologizaciju proizvodnje.⁴

Na značaj obrazovanja za zaštitu i unapređenje čovekove sredine u razvijanju ekološke svesti i promenu odnosa prema čovekovoј sredini ukazivano je i ukazuje se na skoro svim međunarodnim skupovima vezanim za probleme u vezi sa čovekovom sredinom, a neki od tih skupova bivaju posvećeni samo ovom obrazovanju. Tako je na značaj ovog obrazovanja ukazano kako u Deklaraciji prve konferencije Ujedinjenih nacija o čovekovoј sredini 1972. godine, tako i u Deklaraciji Ujedinjenih nacija o čovekovoј sredini 1982. 1983. godine, kada je u Beču je održan na nedržavnom nivou skup 60 eksperata iz 15 zemalja o obrazovanju i politici u oblasti životne sredine. Na tom skupu je doneta Bečka deklaracija.

Problemima obrazovanja za zaštitu i unapređenje životne sredine posebnu pažnju posvetile su 2 organizacije UNESCO i UNEP. Kao bitni ciljevi ovog obrazovanja naznačeni su:

- predočavanje kompleksnosti okoline kao jedinstva bioloških, fizičkih, društvenih i kulturnih činilaca;
- razvoj nacionalne svesti o značaju okoline za društveni razvoj i
- saznanje o ekonomskoj, političkoј i ekološkoј vezanosti o zavisnosti modernog sveta.

Ovo obrazovanje treba da doprinese oformljenju konstruktivnog stava prema sredini, kako u filozofskom tako i u pragmatičnom smislu.

Definicija obrazovanja za zaštitu i unapređenje čovekove sredine mora da iskaže, u datim uslovima, na koga se to obrazovanje odnosi i koji su ciljevi tog obrazovanja.

Obrazovanje za zaštitu i unapređivanje čovekove sredine predstavlja svesno i plansko razvijanje znanja o čovekovoј sredini u toku čitavog života čoveka, koje ima za cilj razvijanje svesti o osnovnim karakteristikama čovekove sredine, odnosa u njoj i odnosa prema njoj, na osnovu koje će čovek težiti očuvanju i unapređivanju sredine na način kojim se obezbeđuje egzistencija čovekovog roda u sadašnjosti i budućnosti.

4. EKOLOŠKA GLOBALIZACIJA I MEĐUNARODNA SARADNJA

U današnje vreme razvoj i napredak globalizacije mnogo je snažniji i sveobuhvatniji nego što je to bio pre desetak godina. Iz tog razloga sam svetski poredak i struktura društva pretrpeli su izmene pod njenim uticajem. Nacionalne države moraju se u potpunosti uklopiti u globalno društvo a da bi taj prelazak bio olakšan potrebno je razviti međunarodnu saradnju u nekoliko oblasti. Entoni Gidens ističe da postoji pet frontova međunarodne saradnje u kojima je potrebno razviti ili ojačati već postojeće globalne institucije. Tih pet oblasti su: upravljanje svetskom ekonomijom, svetskom ekologijom, regulacija korporativne moći, kontrola ratovanja i podsticanje transnacionalne demokratije. U svakoj od ovih oblasti prisutni su veliki problemi sa

⁴ Nešković, S., Menadžment ljudskih resursa u postmodernom ambijentu-implikacije na nacionalnu bezbednost i životnu sredinu, Zbornik radova, Divčibare: CESNA B, 2009, str. 45.

kojima se suočavaju institucije ali u svakoj od njih rastuća globalna integracija nudi rešenje tih problema.

Ekološka globalizacija je najstariji, najfundamentalniji i najprisutniji oblik globalizacije. Ona se može definisati kao transport materijala na dugim rastojanjima u atmosferu ili okeane, ili bioloških materija kao što su patogeni ili genetski materijali, koji utiču na ljudsko zdravlje i blagostanje. Ona može nastati prirodnim putem, i na to čovek ne može uticati, ali može nastati i kao rezultat delovanja čoveka. Primeri za ovu dimenziju globalizacije su brojni: od epidemije malih boginja, kuge, side pa do pojave globalnog zagrevanja, ozonskih rupa itd. Budući da na zemlji živi preko šest i po milijardi stanovnika, a da su bogatstva kojima planeta raspolaže, danas ista kao i u prošlosti, kada je bilo znatno manje stanovnika, moguće je očekivati u pojedinim područjima sveta „dolazeću anarhiju“ . Ona negde, kao što je to slučaj sa Bliskim Istokom, gde postoji nedostatak pitke vode, može izazvati krvave sukobe između Izraelaca i Arapa oko kontrole nad tim bogatstvima. Ipak, svet još nije propao. Priče o njegovoj propasti, moralnoj i zagađenosti svake vrste, stare su gotovo koliko i čovečanstvo.⁵

Globalne ekološke teškoće sa kojima se svet danas suočava, izazovne su i važne onoliko koliko i problemi nejednakosti ili ekonomski problemi. Medjutim, mogućnosti budućeg rešavanja globalnih ekonomskih problema nudi optimizam što nije bio slučaj do pre desetak godina. Tada se pretpostavljalo da su ekonomski razvoj i industrijska ekspanzija u direktnom sukobu sa zdravim upravljanjem - ekologijom. Primenjivanje strogih ekoloških standarda je tada značilo da troškove okoline na sebe mora da preuzme biznis, a ti troškovi izazivaju rast cena i opadanje konkurentnosti. Svi izgledi su bili da su ekološke organizacije i industrija u neizbežnom sukobu. Medjutim, nova orijentacija u ekološkoj modernizaciji pokazala je da borba za zaštitu životne sredine može da pomogne i čak unapredi industrijsku proizvodnju. „Jedan ekološki sofisticiran nadzor može obezbediti inovacije koje

proizvodjačima omogućavaju da rade efikasnije povećavajući produktivnost.“ Odličan primer za tako nešto desio se 1992. godine u Nemačkoj. Tada se „Gripis“ (Greenpeace) založio za korišćenje jednog rashladnog uređaja koji je bio ekološki mnogo sigurniji od onih koji su do tada predstavljeni na tržištu. Tada se prvi put u istoriji desilo da ova organizacija, koja se bavi zaštitom životne sredine, podrži jedan komercijalni proizvod, čak se upustivši u njegovo reklamiranje. Vreme je pokazalo da je pominjani rashladni sistem efikasniji i jeftiniji od postojećih, što je uzrokovalo da se kasnije većina proizvođača preusmeri na tu tehnologiju. Drugi primer saradnje pronalazi se u holandskoj cvečarskoj industriji. U ovoj zemlji je donedavno intenzivnim metodama kultivacije, korišćenjem pesticida i veštačkih đubriva zagadjivano zemljište. Tek od skoro je usavršen sistem zatvorenih kanala u kojima cveće ne raste direktno iz zemlje, nego u vodi i na sitnom kamenju. Kvalitet proizvoda je poboljšan primenom ovog sistema a troškovi su smanjeni, što je prouzrokovalo povećanje konkurentnosti ove industrije. Ipak, u mnogim slučajevima nema tako zdravog uzajamnog odnosa, ali ima razloga da se pretpostavi da ga je moguće uspostaviti na šta ukazuju gore navedeni primeri.

Najznačajniji globalni problemi u oblasti životne sredine su: zaštita i održivo korišćenje biodiverziteta (i šuma); zaštita i održivo korišćenje zemljišta; zaštita i održivo korišćenje vodnih resursa; klimatske promene; oštećenje ozonskog omotača i opasne supstance i opasni otpad. Ovome treba dodati i probleme u vezi sa oruzanim sukobima i probleme u vezi sa neusklađenim odnosima između trgovinske i politike zaštite životne sredine.

Egzistiramo u celovitoj prirodi zemaljske kugle, u masi kulturne različitosti svetskog društva, na podeljenoj, ali deljivoj Zemlji. Zato je briga o prirodi pitanje života ili smrti svih živih bića i budućnost svih vrsta. “To ukazuje na prvorazrednu važnost uključivanja svih subjekata međunarodnog sistema i uspostavljanja plodotvorne saradnje u kontekstu projekta ekobezbednosti. Taj koncept uključuje formulisanje strateških dokumenata na nivou pojedinačnih država, u čijem središtu se nalazi čovek kao

⁵ Nešković, S., Globalizacija životne sredine i međunarodna saradnja u ekološkoj bezbednosti, Banja Luka, knjiga II, 2009, str.

najvažniji subjekt i nosilac projekta izmenjenog pristupa rešavanju svih društvenih protivrečnosti.⁶

U kontekstu ovakvog pristupa razmatranju i rešavanju ekonomskih problema bilo je potrebno, i potrebno je izgraditi nov pogled na svet čiju će osnovu činiti saznanja: čovečanstvo je deo i sastavni deo prirode; postoji ograničenost i konačnost prirodno-sistemskog (ekološkog) potencijala zemlje; zajednički je interes ljudi u planetarnom svetskom društvu da se očuvaju atmosfera, voda i zemljišta, kako bi međunarodna zajednica preuzela na sebe odgovornost za očuvanje "pravila sigurnosti na planeti, za očuvanje konstantne ravnoteže energetskih materijalnih tokova." Obezbeđivanje ove konstantne ravnoteže zahteva usaglašavanje proizvodnje sa ekološkim faktorima sredine zasnovano na naučnim saznanjima. To usaglašavanje potrebno je na globalnom i regionalnom planu i na lokalnom nivou uz uvažavanje saznanja o povezanosti globalnog, regionalnog i lokalnog. U takvom pristupu treba voditi računa i o razlici između onoga što je tehnički moguće i onog što je društveno poželjno, ili u krajnjoj liniji prihvatljivo.

Koncept ekološke bezbednosti na planeti Zemlji, treba shvatiti kao ostvarivanje ekološke bezbednosti ljudskog roda kao i ostvarivanje ekološke bezbednosti svakog pripadnika tog roda. U težnji za iznalaženjem nastao je i model održiv razvoj. Njegovu suštinu čini zahtev za usaglašavanjem ekonomskih delatnosti sa ekonomskim mogućnostima tj. sa potrebom očuvanja ekološkog balansa u cilju očuvanja uslova života ljudskog roda uz poštovanje ljudskog dostojanstva svakog pripadnika tog roda. U ovom kontekstu treba razmatrati i promišljati i međunarodnu saradnju u zaštiti životne sredine, posebno u promišljanju dva značajna dokumenta koja su usvojena u okviru te saradnje. Deklaracija o održivom razvoju (1992. godine) i Milenijumsku deklaraciju (2000. godine). Na konferenciji UN o čovekovoј životnoj sredini u Rio de Žaneiru 1992. godine usvojena je Rio

deklaracija o životnoj sredini i razvoju u kojoj je promovisan koncept održivog razvoja.

U Deklaraciji je ukazano na potrebu ostvarivanja ciljeva zaštite životne sredine i razvoja u njihovoj povezanosti i podsticanje održivog razvoja makroekonomskom politikom, omogućavanje ekonomski prihvatljivog načina života svim ljudima uz iskorenjivanje siromaštva i iznalaženja obrasca proizvodnje i potrošnje koji smanjuju opterećenost prirodne sredine, uz zadovoljavanje osnovnih potreba ljudi. U stvari, prihvatanje koncepta održivog razvoja trebalo je da doprinese otklanjanju negativnih posledica dotadašnjeg razvoja nauke i tehnologije na životnu sredinu čoveka i njenu dalju degradaciju. Ostvarivanje ovog koncepta u suštini je zahtevalo ekologizaciju proizvodnje.⁷

ZAKLJUČAK

Poznavanje ekoloških zakonitosti, procesa i pojava u međunarodnoj zajednici obogaćuje čoveka da sagleda prirodu u celini. Uređujući je prema svojim potrebama on ne sme da dovede do prekida procesa u njoj, niti da poremeti funkcionalnu ravnotežu koja postoji između živih bića i njihove životne sredine. To se može izbeći samo ako se dobro poznaju ekološke zakonitosti i ako se ponašaju ljudi uskladu s njima. Ekološka svest i ekološka etika predstavljaju obrazac života, koji poštuje i usklađuje sa prirodnim zakonima kruženje materije, trošenje energije i obnavljanje života, pri čemu podstiče da se od prirode uzima samo onoliko koliko je potrebno za obezbeđivanje osnovnih ljudskih potreba. Novi odnos prema životnoj sredini, kao i preobražaj duha savremene sfere rada postaje imperativ. Koncept održivog razvoja nudi mogućnost harmoničnog razvoja i implementacije projekta ekološke bezbednosti. Posmatrajući ekologiju sa globalnog nivoa, kao paradigmu novog odnosa prema čoveku i prirodi, uviđamo da je na delu proces radikalnog preoblikovanja i redefinisavanja našeg do sada problematičnog i pogrešnog shvatanja pojma prirode. Nova ekološka paradigma nastoji da afirmiše objektivno razumevanje životne sredine. Kada posmatramo ekologiju kao nauku, uviđamo

⁶ Nešković, S., Nacionalni interes i zaštita životne sredine u postmodernom globalnom ambijentu, Zbornik radova, Zlatibor: Fakultet organizacionih radova, 2007, str. 10.

⁷ Nešković, S., Menadžment ljudskih resursa u postmodernom ambijentu – implikacije na nacionalnu bezbednost i životnu sredinu, str. 45.

da se njen intezivan razvoj desio u drugoj polovini dvadesetog veka, a u kontekstu eskalacije parametara ugroženosti životnog ambijenta.

Zaštita i unapređenje čovekove sredine značajan je globalni problem savremenog društva.

Njegovo rešavanje inicira, između ostalog i pronalazak načina za racionalno i kompleksno korišćenje prirodnih resursa, kao i načina za vođenje aktivne demografske politike i razvijanje i unapređenje međunarodne saradnje u oblasti naučnih istraživanja. Ovo označava esencijalne postulate u postmodernom kontekstu međunarodne politike, posebno u sferi delovanja relevantnih subjekata i njihove odgovornosti za perspektivu ljudske populacije.

LITERATURA

1. Biočanin, R., Nešković, S., *Glosarijum humane ekologije*, Beograd, CESNA B, 2010.
2. Keohane, R., Nye, J., *Globalization, What's New, What's Not, and So What*, New York, 2007.
3. Nešković S., *Ekološki menadžment*, Beograd, Visoka škola PEP, 2010.
4. Nešković S., *Nacionalni interes i zaštita životne sredine u postmodernom globalnom ambijentu*, Beograd, Fakultet organizacionih nauka, 2007.
5. Nešković S., *Zemljište i vode kao resursi od značaja za strategiju nacionalnih interesa*, Beograd, Privredna komora Srbije, 2008.
6. Nešković S., *Postmoderni menadžment ljudskih resursa u turizmu i ekologiji*, Trebinje, Mediteranski dani, 2009.
7. Nešković S., *Globalna bezbednost u postmodernom ambijentu-implikacije na nacionalnu bezbednost i životnu sredinu*, Banja Luka, APEIRON, knjiga I, 2009.
8. Nešković S., *Globalizacija životne sredine i međunarodna saradnja u ekološkoj bezbednosti*, Banja Luka, knjiga II, 2009.
9. Nešković S., *Regioni i ekologija u strategiji međunarodnog ekonomskog ratovanja*, Sijarinska Banja, Hanns Seidel Stiftung, CESNA B, 2010.
10. Nešković S., *Establishing of communication competence the modern and vulnerable ECO-safety*, Užice, High Business Technical School, International conference-science and Higher education in function of sustainable development, 7-8. october 2010.
11. Nešković S., *Ekologija i menadžment životne sredine*, VPŠ Čačak, 2011.
12. Nešković, S., *Kvalitet života i javno zdravlje u konceptu ljudske bezbednosti postmoderne međunarodne zajednice*, Beograd: CESNA B, 2012.
13. Nešković, S., *Demografski procesi i nova paradigma nacionalne bezbednosti Srbije*, Niš: SANU i Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, 2012.

**ENERGETSKO-EKONOMSKA EFIKASNOST
U EKOLOŠKOJ RAVNOTEŽI RAZVOJA**

**Marko Carić,
Jasmin Jusufrić,
Rade Biočanin**

1- Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment „FIMEK“ Novi Sad
2-3 Internacionalni univerzitet u Travniku

Rezime: *Prirodna sredina našla se pod uticajem energije razorne moći, zastarele i prljave tehnologije, nekontrolisanog saobraćaja, trke u naoružanju, ratnih dejstava, diverzantsko-terorističkih aktivnosti i drugih uticaja, koji osetno narušavaju ravnotežu prirode i ugrožavaju životnu sredinu. Danas učinjena šteta životnoj sredini, dovodi do negativnog uticaja na celokupni eko-sistem mnogo godina unapred. Isto tako, posledice razornih delovanja ljudske vrste na životnu sredinu, koje su se desile u prošlosti, bilo da je reč o ekološkim krizama ili ekološkim katastrofama, trpe današnja društva. Savremeni sistem menadžmenta zasnovan je na poslovnom procesima permanentnog unapređenja primene upravljanja sistemom kvaliteta i upravljanja sistemom životne sredine u skladu sa održivim razvojem. U radu je dat kratak istorijski pregled naučno-tehnološkog progressa, dominantne oblasti u društvu znanja i trendovi Evropske istraživačke i tehnološki razvojne misije. Doprinos ovog rada je upravo u fazi identifikacije aspekata kroz procesni pristup gdje je iniciran potpuno novi metod vrednovanja uticaja što je i najvažnija faza u snimku stanja kod implementacije serije standarda JUS ISO 14000. Na osnovu uporedne analize, za raspoložive podatke iz tri sertifikovane organizacije, uočena razlika u pristupima vrednovanja uticaja na životnu sredinu je inicirala stvaranje modela vrednovanja na bazi matričnog pristupa. Ukazano je takođe na neophodnost primene jedinstvenog i objektivnog metoda za ocenjivanje uticaja na životnu sredinu u vanrednim situacijama. Cilj ovog rada je da se sagledaju uslovi bezbednosti i način prenošenja zagađenja iz eventualno zagađene radne u životnu sredinu i da se predlože optimalne mere za eko-bezbednost rada i zaštitu životne sredine, saglasno važećoj zakonskoj regulativi i međunarodnim preporukama.*

Ključne reči: *životna sredina, energetska efikasnost, ekonomski instrumenti, kvalitet života, zagađivači, kvantifikovanje uticaja, održivi razvoj*

**ENERGY-EFFICIENCY ECONOMY IN THE ECOLOGICAL
BALANCE DEVELOPMENT**

Abstract: *The natural finds herself under the influence of energy of destructive power, old and dirty technology, uncontroled traffic, runs in the armament, war, sabotage-terroristic activities and other influences, which disrupts the balance natures and endanger the living environment. Today, the damage done to the environment, results in negative impact on the entire ecosystem for many years in advance. The consequences of the devastating effects of mankind on the environment that occurred in the past, whether it is an environmental crisis or an ecological disaster, are going to influence today's societies. Modern management system is based on permanent business process advancement along with application of Quality Management System and Environmental Management System in accordance with Sustainable development. The main addition of this paper is in the phase of identification of aspects through process approach, where a completely new method is initialized of influences. This is 1, the most important phase of definition of current stage in implementation of standards JUS ISO 14000. Based on comparative analysis, with available data from three certified organizations, difference in approaches of quantification of influences on environment, results with development of a new method of quantification based on matrix approach. The aim of this paper is to oversee safety conditions and way of transmitting pollutions from eventual polluted work environment into life environment and to suggest optimal measures for eco-safety of work and life environment, according to legal regulative and international recommendations.*

Key words: *environment, energy efficiency, economic instruments, quality of life, pollutants, quantify the impact, sustainable development*

njene vrednosti. Još iz davnina, praistorijski ljudi (malobrojni u odnosu na današnju populaciju svetskog stanovništva) koristeći samo vatru i oružje napravljeno od kamena, kosti, drveta i kože, uspele su da korenito naruše vegetaciju kontinenta i istrebe mnoge vrste velikih sisara, gmizavaca i ptica. Antropogeno delovanje ljudske vrste na prirodu nastavilo se tokom istorije, da bi kulminiralo industrijskom revolucijom kao, sa jedne strane, prekretnicom u razvoju čovečanstva, a s druge strane njenim rezultujućim pogoršanjem odnosa na relaciji čovek - životna sredina.

Hemijska industrija, pre svega, koja je doživela ekspanzivan rast, sa svojim proizvodima postala je neodvojivi deo modernog društva, a sa posledičnim zagađivačima, glavni uzrok oštećenja ljudskog zdravlja, kvaliteta života i životne sredine na celoj planeti.

Nažalost, u postmodernom ambijentu čovečanstvo se ponaša kao da izvodi globalni eksperiment, u kome ne štedeći koristi sve prirodne resurse, u celom svetu svakodnevno proizvodi, kupuje, koristi i baca na bilione različitih proizvoda (automobili, izrabljena ulja, gume, računare, baterije, plastiku, ostatke hrane, đubriva, dotrajalu ambalažu, kućne aparate i uređaje...), utičući time direktno na životnu sredinu i celokupni ekosistem planete, pretvarajući zemlju u vrelu staklenu baštu, u kojoj caruje smog, kisele kiše, ozonska rupa, opasan otpad, otpadne vode, a skoro da nestaju do tri biljne i životinjske vrste dnevno.

Svedoci mogućih katastrofalnih posledica po planetu smo mi sami, a naša deca i unuci - svakako, s obzirom da je čovek, kao vrsta, uspeo da demonstrira činjenicu da je jedino biće u biosferi, koje može da poništi elementarne uslove opstanka u jedinjoj, barem za sada, životnoj sredini.

Nagomilavanje opasnih polutanata u vazduhu, pojava kiselih kiša, ozonska rupa, emisija GHG su doprineli jedinstvenosti posmatranja i rešavanja problema energije, eko-bezbednosti i ekonomije. Bez mnogo razmišljanja može se zaključiti da će se svet vrlo brzo naći u novoj energetskej krizi. Ipak ne treba zaboraviti da će korelacija između upotrebe goriva i ekonomskog razvoja i dalje

postojati. Osnovni razlozi poboljšanja energetske efikasnosti vide se u okretanju ka kvalitetnijim ekogorivima, promenama u odnosima upotrebe energije, gde dominantan faktor predstavlja ekokvalitet energije.

U traganju za novim rešenjima eko-bezbednosti, jasno da uzroke treba tražiti u neprirodnim katastrofama. Smanjenje šuma je uzrokovalo mogućnost brzog spuštanja padavina u reke, i pojavu nezapamćenih poplava. Ipak u svim ovim katastrofama veoma je vidljiva ruka čoveka. Svedoci mogućih katastrofalnih posledica po planetu smo mi sami, a naša deca i unuci - svakako, s obzirom da je čovek, kao vrsta, uspeo da demonstrira činjenicu da je jedino biće u biosferi, koje može da poništi elementarne uslove svog sopstvenog opstanka.

1. ENERGETSKI RAZVITAK ČOVEČANSTVA

Kraj XX i početak XXI veka karakteriše buran tehničko-tehnološkog, telekomunikacionog, informatičkog, kosmičkog i nuklearnog razvoja, uz ogromno zagađenje i narastanje opasnog otpada. Štete kako u ekološkom tako i u ekonomskom pogledu su ogromne. Svetska ekonomija je samo u 1998.g pretrpela gubitak od 90 mil \$, (42% veći od istog 1996.), na ime katastrofa izazvanih klimatskim promenama. Usled ekstremnih vremenskih prilika 32.000 ljudi je stradalo, a još 300 miliona je evakuisano i razmešteno iz svojih domova.

Ekološkim problemima se nije poklanjala dovoljna pažnja. Ekspanzijom industrijskog rasta omogućen je prodor društvenog sistema u radnu i životnu sredinu. Kao posledica prekoračenja granica izdržljivosti prirodnog sistema usledilo je razbuktavanje ekološke krize. Brojne ekološke debate pokazuju da se problem degradacije životne sredine mora posmatrati kroz cjelovit tretman moralne, pravne, ekonomsko-političke i tehničko-tehnološke ravni.

Nove vrste i velike količine energije na životnu sredinu su implicirale ogromne probleme koji su se gomilali poslednjih dva stoleća.

Kao i svaka aktivnost čoveka i delatnosti elektro-energetike i naftne industrije utiču na

životnu sredinu. Najveća zagađenja zabeležena su u najindustrijalizovanijim i najurbanijim zemljama, koje su izvor i pokretačka snaga razvoja⁸. Sistem degradacije i zagađenja životne sredine proporcionalan je stepenu privredne razvijenosti i industrijalizacije, odnosno jasna je uzročno posledična veza stanja i razvoja privrede i životne sredine.

Slika 1. Enormna novčana sredstva u nehumane investicije

Druga polovina XX i početak XXI veka vek karakterišu nesreće, koje su se po svojim nesagledivim razmerama i razornim posledicama po čovečanstvo i životnu sredinu uvrstile u kategoriju ekoloških katastrofa. Dostupnost i dovoljnost energije, posebno nafte i njene prihvatljive cene rezultirale su okretanju čovečanstva ka ubrzanom razvoju i industrijalizaciji (energetska efikasnost), bez mnogo razmišljanja o implikacijama ka drugim sektorima i uopšte životnoj sredini. Promene koje su se desile od brojnih energetske krize, uslovile su to, da preko brojnih međunarodnih organizacija, čovečanstvo sa dužnom pažnjom počinje da se odnosi prema energetske sektoru i njegovom odnosu sa ekonomijom. Danas, kao nikada pre, narušena je stabilnost ekologije planete Zemlje i to „zahvaljujući“ aktivnostima koje sprovodi ljudska vrsta.

Ovo se može „dokumentovati“ specifičnim

⁸ I ako zemlje OECD poseduju 20 % svetske teritorije, i oko 25 % svetskog stanovništva, one proizvode preko 80% dobara i 65 % svih vrsta zagađenja.

indikatorima, koji definišu „zdravlje planete“, a koji se nažalost pogoršavaju:

- globalni holokaust svih životinjskih i biljnih vrsta,
- destrukcija i nestanak šuma,
- nestajanje brojnih vrsta riba,
- razaranje koralnih grebena,
- destabilizacija bioloških habitata,
- porast bolesti otpornih na antibiotike,
- nestašica izvora sveže vode,
- zagađenje/kontaminacija sva tri resursa (vazduh, voda, zemljište),
- rastuća opasnost od hemikalija,
- rapidno narušavanje/opadanje biodiverziteta,
- zavisnost od pesticida i đubriva,
- porast biljnih i životinjskih vrsta, otpornih na pesticide,
- zavisnost od „nezdravih“ oblika energije,
- umnožavanje oružja za masovno uništavanje,
- destabilizacija obrazaca globalnog vremena.

2. NEOPHODNOST ODRŽIVOG RAZVOJA

Savremeno društvo karakteriše sistem održivog razvoja. On podrazumeva sistemski pristup s jedne strane razvoju, a s druge strane zaštiti životne sredine, koja podrazumeva monitoring i niz preventivno- korektivnih aktivnosti saglasno važećoj zakonskoj proceduri. U tom cilju mi ćemo prikazati kako se u spostojećem poslovnom sistemu, (kroz energetske efikasnost) ispituju uslovi rada i življenja, pa ćemo na osnovu toga predložiti konkretne mere eko-bezbednosti. Imperativ savremene civilizacije jeste integralni ekonomski, tehnološki, socijalni i kulturni razvoj. Ovakav razvoj je moguć samo ukoliko je usklađen sa potrebama zaštite životne sredine, formulisan kroz koncept održivog razvoja (sustainable development). Na koji god način da se definiše održiv razvoj, on u osnovi predstavlja balans između potrošnje prirodnih resursa i energetske sposobnosti, da zadovolji potrebe budućih generacija. Danas su globalne ekološke krize rezultirale odvijanje života u ekološki opasnoj epohi.⁹

⁹ Šumska prostranstva se krče brzinom od 50 ha/minuti, uslovljavajući iščezavanje oko 2.000.000 vrsta i podvrsta biljnog i životinjskog sveta (20% ukupne količine). Činjenica da vegetacija čini preko 98% celokupne biomase, tropske šume preko 40%, uslovljava zaključak da će 50

Upravo zbog toga jasno su definisana tri osnovna principa održivosti razvoja:

- razvojem se ne smeju bitno oštetiti bazični sistemi koji održavaju život na svetu (vazduh, voda, zemljište i biološki sistem);
- korišćenje prirodnih resursa treba da bude ne samo pažljivije već i efikasnije nego do sada;
- uspostavljanje održivih "ekoloških" društvenih sistema je nužnost i potreba na svim nivoima (lokalnom, nacionalnom i globalnom);
- imperativ "zelenog" razvoja jeste smanjenje disproporcije između bogatih i siromašnih.

Danas sedam najrazvijenijih zemalja sveta G7 stvaraju 66.98% ukupnih svetskih prihoda (13.149.990 mil US\$) čineći samo 22.2% svetske populacije (674.594.000)¹⁰. I ako je svetski društveni proizvod u poslednjoj deceniji povećan za 23.8% (stanje 2000.g je 27.357.9 mlrd u\$), siromašni deo svetske populacije u svetskom prihodu učestvuje sa samo 10%.

Hidro energija kao četvrti izvor u svetskom energetskom outputu učestvuje oko 7 %, sa prosečnom godišnjom stopom rasta od 2%. Drugi OEI (geotermalna, solarna, vetar, šuma i otpad) čine 0.8% u ukupnoj svetskoj proizvodnji primarne energije. Ovi izvori beleže povećanje od 74%, sa 138 mlrd kWh na 240 mlrd kWh, sa prosečnom godišnjom stopom rasta od 6.3%. Njihov razvoj je tek ušao u fazu intenziviranja.

Energetika je više nego druge delatnosti poprimila globalne razmere, što je uzrokovano:

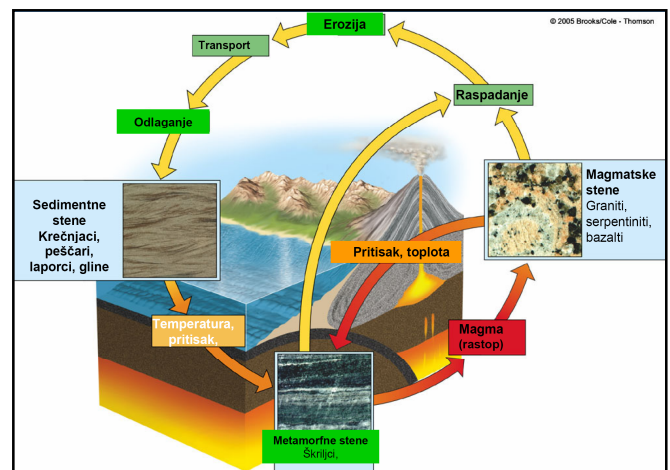
- visokim zahtevima za energijom (usled povećanja broja stanovnika, povećanja kvaliteta i standarda života, ozbiljnog uticaja proizvodnje i potrošnje energije na životnu sredinu, i promenama koje se dešavaju na svetskom tržištu);
- promenama geo-političko-ekonomske strukture razvoja sveta.

Sa druge strane, svetska potrošnja energije u poslednjih 10 godina u proseku je povećana za 24.93%, dok je broj stanovnika u poslednjih 10 godina povećan 9%, sa tendencijom daljeg povećanja za 41% do 2020.godine.

godina ovakvog tempa krčenja i razvoja biti dovoljno da iste iščeznu, ostavljajući iza sebe novu pustinju „Saharu“.

¹⁰ SAD i Japan čine 6.79% svetskog stanovništva, dok u stvaranju svetskih prihoda učestvuju sa preko 40 %, mada ih sve više ugrožavaju Kina, Indija, Rusija,...

Kada se analiziraju problemi vezani za eko-bezbednost i održiv razvoj, ne treba zanemariti činjenicu da je u prošlosti bilo jednostavnije prelaziti sa „nečistih“ goriva (ugalj) na „čista“ goriva (nafta i prirodni gas), i tako rešavati probleme zagađenja životne sredine. U tom smislu proizvodnja, prerada i korišćenje goriva bili su prvenstveno pitanje kvaliteta i cena, dovodeći 60-tih godina XX veka, do problema koji su se godinama nekontrolisano nagomilavali, i dostigli nivo koji je rezultirao globalnim akcijama zaštite životne sredine¹¹. Evidentno da je delovanjem energetskog sektora naše globalno okruženje ozbiljno ugroženo i da se time mora ceo svet ozbiljno pozabaviti, ako već nije kasno.

Slika 2. Prikaz interakcije/životnog ciklusa u održivom razvoju

3. ASPEKTI PROCENE EKO-BEZBEDNOSTI

Upravljanje organizacionim promenama u uslovima turbulentnog okruženja i u konfliktnim situacijama jedan je od najznačajnijih zadataka sa kojima se najviši organi zemlje ili regiona danas susreću. U uslovima savremene energetske efikasnosti, „odlučivanje“ se odvija u uslovima tesnih vremenskih termina i sa nedovoljno pouzdanim podacima. To su okolnosti visokog rizika. Potrebno je pronaći načine za brže, lakše i kvalitetnije donošenje odluka po metodologiji O4-otkri, odluči, uništi i informiši.

¹¹ Tek kada se desi neka ekološka katastrofa, poput havarije tankera 1999.g u vodama blizu V. Britanije (kada je zagađeno 400 km obale i uginulo 60.000 morskih ptica) podsetimo se koliko je priroda dragocena.

Znanje, kreativnost i veština predstavljaju "trojstvo" jedne profesije. Ako struka nije elementarno zasnovana na rezultatima nauke, ne uvažava potrebe njenog postojanja i potrebe primene rezultata naučno-istraživačkog rada u praksi, ona će stagnirati i uvek biti struka prošlosti. Otuda svaka država pa i naša treba da afirmiše naučnu misao i vrednuje je kao najviše nacionalno dobro, a naša zemlja za to poseduje kreativne predispozicije, naučni potencijal, materijalnu bazu i ostale naučnostručne osnove.

Strategija jedne države, kao celovit i trajan program u savremenim uslovima treba da obezbedi jedinstvene osnove angažovanja umnih, duhovnih i materijalnih potencijala zajednice, uz saradnju i uspešno funkcionisanje spoljne i unutrašnje politike, bezbjednost, prava na rad i zdravu radnu-životnu sredinu. Kvalitet životne sredine u direktnoj je vezi sa postizanjem ravnoteže između društva i prirode. Put realizacije ovog sklada uključuje: individualne akcije, djelovanje privrednih sistema i političkih subjekata, te raznih centara moći, eksperata kao i državni i međunarodni angažman.

Mnogi aspekti kvaliteta života u prethodnoj SFRJ i danas u našoj zemlji i susedstvu su istraživani u prethodnom periodu. Na osnovu njih može se steći opšta slika o kvalitetu života, koja je nezadovoljavajuća. Problem je što se na osnovu ovih istraživanja ne može realizovati precizna komparativna analiza kvaliteta života sa zemljama EU, Amerike ili Azije. Iz ovih razloga, nameće se potreba organizovanja za Unapređenje kvaliteta života (Life Q). Ciljevi i zadaci Udruženja proističu iz vizije Udruženja - *kvalitet života po svetskim standardima*.

Imajući u vidu standarde EU i drugih visokorazvijenih zemalja, iz svih oblasti života, ciljevi i zadaci Udruženja zasnovani su na najznačajnijim faktorima, definisanim na svetskom nivou, koji utiču na kvalitet života:

- materijalno-finansijska moć okruženja,
- bezbjednost i sigurnost života (lična, medicinska, politička) i
- održivi razvoj.

Slika 3. Sanacija i evaluacija podataka o opasnom otpadu

Aspekti životne sredine predstavljaju prilično

kompleksnu oblast i jednu od najzahtjevnijih tačaka standarda, obzirom da efikasnost upravljanja zaštitom životne sredine zavisi upravo od suštinskog i principijelnog poštovanja ovog zahtjeva. Autori ovog rada usmjeravaju organizovanu i znanjačku aktivnost na problematiku kvantifikovanja uticaja na životnu sredinu u sistemu kvaliteta i održivom razvoju.

U štetne i opasne zagađivače radne i životne sredine spadaju:

- fizički (čvrst otpad, prašina, buka, vibracije),
- hemijski (aerosol, gasovi, pare, dim, prašina, otpad),
- zračenje (jonizujuće, UV, ULj, IC, radarsko, lasersko, ultrazvučno, rendgensko, sunčevo),
- biološki (virusi, bakterije, plesni, gljive, paraziti, insekti, glodari).

Operativni principi EIA¹²: Scringing,

Utvrđivanje obima, Alternativna rješenja, Studija o procjeni uticaja, Ublažavanje i upravljanje eko-uticajima, vrjednovanje značajnih eko-uticaja, Izvještaj EIA (donošenje odluke, monitoring i informisanje) i dr.

¹² EIA – energetski sektor definisan je u više zemalja za oblasti (voda, poljoprivreda, šume, priobalje, brane, energetika, transport i komunikacije, planiranje i izgradnja, upravljanje čvrstim otpadom, eksploatacija kamenom i podzemno rudarstvo, industrija, trgovina i javni promet, turizam, zdravlje i medicinska zaštita, humanitarna pomoć, obrazovanje, institucionalni razvoj i izgradnja kapaciteta, istraživanja i razvoj.

Energetski sektor obuhvata: Generalna/opšta pitanja, Uticaj projekta na ljude, Uticaj projekta na čovjekovu okolinu, Uticaj projekta na biodiverzitet, Uticaj projekta na zemljište, vodu i vazduh, Uticaj projekta na upravljanje otpadom, hemikalijama i ambalažom.

4. VREME KAO ČETVRTA DIMENZIJA

Kada govorimo o ovoj temi, treba se podsetiti misli i proučavanja nama poznatih naučnika iz davnih vremena.

Arhitas iz Tarenta, (428 – 347. g.p.n.e.) je verovatno prvi matematički definisao vreme rečenicom: *“Vreme je veliki broj malih pomeranja, odnosno određeni interval u strukturi svemira”*.

Za Platona *„Vreme je matematička veličina, a njena veličina je izvedena iz kretanja planeta“*.

Aristotel je vreme opisao još preciznije: *Ne samo što kretanje merimo pomoću vremena, već i vreme određujemo prema kretanju, zbog toga što jedno uslovljava drugo.*

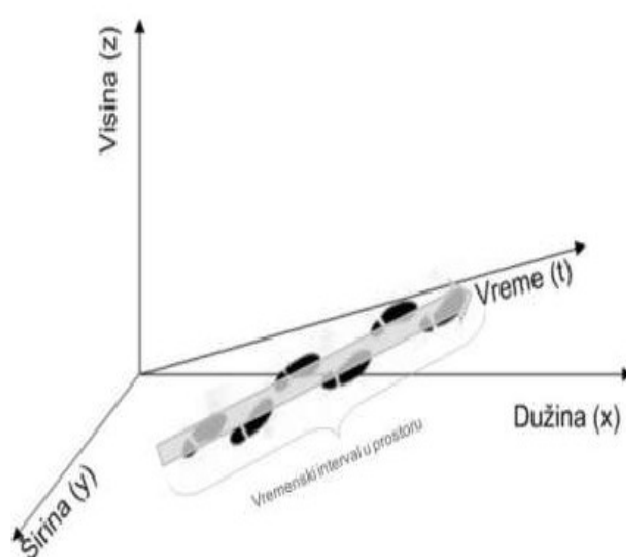
Potom je 1915. godine Albert Ajnštajn predložio *Teoriju relativiteta*, u kojoj univerzum definišu četiri dimenzije: trodimenzionalni prostor (ograničen dužinom, širinom i visinom) i prostorno vreme.

Jedan od mogućih načina da se sagleda vreme je njegovo smeštanje u koordinatni sistem. Iako pregledan, ovakav prikaz je donekle stran čoveku koji, i ako svestan vremena, okruženje posmatra kroz ove tri dimenzije. Moguće je takođe pretpostaviti mnogo više dimenzija, ali su one teško zamislive¹³.

Dakle, posmatrača je prostorno moguće

opisati sa tri prostorne dimenzije, ali je njegovo postojanje u tom prostoru moguće opisati vremenom, čime *vreme* postaje bitna dimenzija. Sa spoznavanjem činjenice da vreme može biti različito za dva različita položaja, ono je ubrojeno među fizičke veličine. Takođe, brzina relativnog kretanja nije uvek jednaka za sve, pa položaj tela u prostoru uvek i stalno zavisi od brzine.

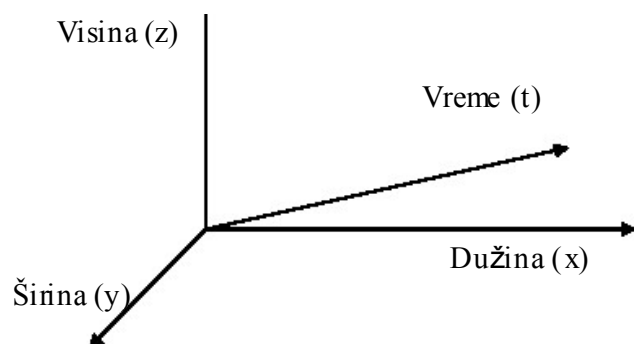
Ukratko, da bi se odredio položaj tela (definisan kroz tri dimenzije), koje se uvek nalazi u relativnom kretanju (definisano brzinom), za neki vremenski interval (definisan vremenom), potrebno je pet dimenzija.

Slika 4. Četiri poznate dimenzije univerzuma

U cilju što boljeg predstavljanja dimenzije prostornog vremena, ako se na grafiku prikaže i kretanje čoveka kroz četvoro-dimenzionalni prostor, primetiće se da je putovanje kroz vreme moguće, ali samo u jednom smeru. Pri svom kretanju kroz prostor i vreme, čovek utiče na životnu sredinu odnosno ostavlja ekootisak (eco footprint), bez mogućnosti da se vrati kroz vreme i koriguje svoje postupke tako da njegov uticaj na životnu sredinu postane pozitivan, ili makar neutralan.

¹³ Sve do Ajnštajnovne postavke teorije relativiteta 1915. godine, vreme se smatralo za ne-fizičku kategoriju koja ravnomerno protiče, istom brzinom i za svakoga. On je ukazao da vreme protiče različitom brzinom za dva posmatrača koji se, jedan prema drugom, nalaze u relativnom kretanju. Relativnom, jer svaki objekat kojise nalazi na površini Zemlje, i ako se ne kreće po njenoj površini, ipak se nalazi u kretanju. Teorijom relativiteta baziranoj na udaljenosti, gravitaciji i brzini, gde je u prostoru svako mirovanje prividno, Ajnštajn je pokazao da je moguće promeniti percepciju o kretanju kroz vreme, ali je smer ostao konstantan i jedini: ako uspemo da učinimo skok u određeno vreme u prošlosti, kretanje bismo nastavili prema sadašnjosti i budućnosti, dakle u istom smeru kao i pre skoka. Ne bismo mogli da se krećemo unazad, u suprotnom smeru, od smera u kom teče vreme.

Slika 5. Eko-otisak pri kretanju kroz prostor i vreme

Sada se postavlja pitanje: *Ako je vreme prostorna dimenzija, zašto nije lako kao i u prostoru, ostvariti kretanje kroz vreme?*

Razlozi mogu biti teorijske ili tehničke prirode:

a) Teoretski, tzv. skok u vremenu bi bio skok i u prostoru, jer onaj koji bi uspeo da ode u drugo vreme – prošlo ili buduće, automatski bi bio i u drugom prostoru. Praktično, razlog bi bio taj što tehnologija nije dostigla taj nivo koji bi omogućio realizaciju teorije.

b) S druge strane, ako problem nije teoretski zasnovan na pravilnoj osnovi, tehnička realizacija je, logično, nemoguća, ili bar ne nama poznata, jer ne bi trebalo zanemariti objavljena dostignuća Nikole Tesle, koja su bazirala na Faradejevim osnovama o elektromagnetizmu i Ajnštajnovoj teoriji relativiteta, odnosno zakrivljenosti prostora i vremena.

Prema pretpostavkama, ni jedan dotadašnji opis kretanja kroz vreme nije uzimao u obzir brzinu, koja je vrlo važna ako uzmemo u obzir da je svako mirovanje prividno. Ako događaj u eksperimentu, posmatramo u širem smislu, u kosmičkim razmerima, događaj koji želimo da vidimo u prošlom ili u budućem, biće pomeren u prostoru za ono rastojanje, zavisno od dužine vremenskog intervala proteklog u prošlom ili u budućem, kao i od brzine koju Zemlja ima u kosmičkim razmerima, jer se s aspekta kosmosa – sve kreće.

Obzirom na to da danas nije realno razmatrati opciju skoka u prošlost u cilju neutralizacije nesmotrenih dela, koja su dovela do aktuelnog stanja životne sredine, niti je realno sa apsolutnom

sigurnošću predvideti šta će se dogoditi skokom u budućnost, ostaje da se sa posebnom pažnjom ponašamo prema životnoj sredini u celosti, uz duboki naklon.

5. KVANTIFIKACIJA ENERGETSKIH UTICAJA NA ŽIVOTNU SREDINU

Imperativ modernog društva postaje smanjenje intervencije nad prirodom, a veće korišćenje znanja, informacija i novih tehnologija. Instrumenti i mere ekonomskoekološke politike koji na ovom putu moraju imati glavnu ulogu su:

- internalizacija eksternalija, je postupak u kome eksterni troškovi postaju "interni";

- prohibicija (zabrana rada najvećih zagađivača) ili utvrđivanje podnošljivog nivoa zagađenosti, a da u slučaju drastične ugroženosti okoline ova mera mora da se sprovodi u skladu sa načelom "*Zagađivač mora da plati*";

- reciklaža – postupak ponovne proizvodne upotrebe već iskorišćenih proizvoda (na ovaj način se smanjuje upotreba i potrošnja prirodnih resursa i redukcija konačne emisije štetnih materija);

- favorizovanje ekološki prihvatljivih projekata posebno "*bezotpadnih*" tehnologija;

- prevencija – kroz saradnju proizvođača energije, materijalnih inputa i korisnika eksternalija i kombinacije sa sistematskim proučavanjem ekoloških posledica, posledica privredno-tehnološkog zagađenja... širenjem ekosvesti i eko-obrazovanja.¹⁴

Što se pak tiče standarda ISO 14004 razlika je prilična jer se ISO 14004:2004 mnogo više i detaljnije bavi procesima identifikacije i značajnosti aspekata i uticaja na životnu sredinu. Koliku važnost novi standard pridaje ovom zahtevu ukazuje činjenica da je u ISO 14004 u okviru tačke Aspekti životne sredine formulisano

¹⁴ Kako je revizija međunarodnog standarda ISO 14001:2004 usmerena na razjašnjavanju izdanja iz 1996. to se suština tačaka standarda nije bitno promijenila već su samo zahtjevi preformulisani kako bi se omogućilo njihovo bolje razumijevanje. Tako je i ova tačka može se reći identična i u novoj i u staroj verziji standarda s tim što se ipak uočava da je u novom standardu aspektima dat veći značaj i akcenat je upravo stavljen na njihovoj identifikaciji u svim sferama poslovanja.

5 podtački kroz koje su date jasne smernice i preporuke za ispunjenje ovog zaheva.

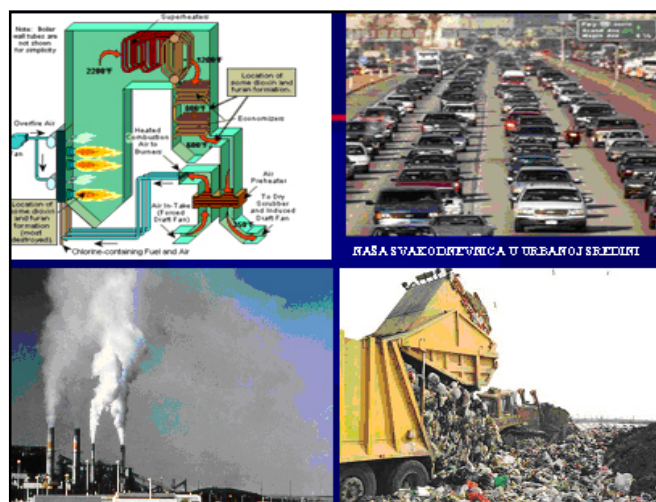
Standard ISO 14004:1996 daje dosta šture informacije o ovom zahtjevu. Tako osim osnovnih pojašnjenja samog zahtjeva 4.3.1 iz ISO 14001 kao praktičnu pomoć definiše postupak za identifikaciju i vrijednovanje aspekata i uticaja na životnu sredinu kroz sljedeće korake:

a/ ISO 14004:2004 (aspekti životne sredine),

b/ ISO 14004:1996 (identifikovanje aspekata životne sredine i vrednovanje uticaja na životnu sredinu)

treba razmotriti kako bi se svaka eventualna nedoumica izbegla.

Slika 6. Mehanizam interakcije privrede i

životne sredine

Tabela 1. Važnost ekoloških problema u svetu

Ekološki faktori	Regioni sveta						
	Afrika	Azija	Evropa	Latinska Amerika	Severna Amerika	Zapadna Azija	Polarni regioni
Gradske i ind. zone	2; B	1; A	1; B	1; A	1; B	1; A	2; D
Voda za piće (zagađenje)	1; A	1; A	1; B	2; A	1; B	1; A	3; B
Zagađenje atmosfere	2; B	1; A	1; B	1; A	1; B	2; B	4; B
Degradacija zemljišta	1; A	1; A	2; B	1; A	2; C	1; A	3; B
Degradacija šuma	1; A	1; A	2; B	1; A	3; B	3; A	4; D
Degradacija morskih zona	2; B	1; A	1; A	2; A	2; B	1; A	3; B
Narušavanje biodiverziteta	2; A	1; A	2; A	2; A	2; B	2; A	2; B

Uslovne oznake:

Problemi: 1 - kritični, 2 - važni, 3 - niskog prioriteta, 4 - nebitni

Trendovi: A - u porastu, B - relativno stabilan, C - u opadanju, D - nepoznat

Ključna aktivnost je upravo identifikacija aspekata i uticaja na životnu sredinu. Standard ISO 14004:2004 ne odstupa od postavljene koncepcije identifikacije aspekata i uticaja utvrđene prethodnom verzijom samo detaljnije pojašnjava svaki korak posebno zadržavajući se na ključne elemente od posebnog značaja. Na taj način iako standard ostavlja orgaznicajima samostalan izbor kriterijuma i metoda za identifikaciju i kvantifikovanje aspekata on ipak jasnim smjericama upućuje na bitne faktore koje

Nivoi, na kojima se vrši uticaj na životnu sredinu:

Osnovu piramide predstavlja individua, dok je vrh – društvena zajednica u globalnom smislu. Najniži nivo predstavlja donošenje jednostavnih, svakodnevnih odluka, poput one da se reciklira npr. upotrebljena limenka. Kretanjem ka vrhu piramide, uočava se da odluke donete na odgovarajućem nivou utiču na odlučivanje u okviru višeg nivoa. Samim tim se uočavaju sledeći trendovi:

- pojedinačne odluke se zamenjuju grupnim,

- odluke postaju sve kompleksnije i pokrivaju širi spektar pitanja,
- raste količina i kvalitet informacija potrebnih za odlučivanje,
- kratkoročne odluke evoluiraju u dugoročne.

Odluke na oba kraja piramide su međusobno uslovljene. Svakodnevni izbori doneti na nivou pojedinca, poput "Da li da recikliram ovu limenku?" se zasnivaju na bazi globalno donetih odluka, primera radi: "Treba rešavati globalni problem otpada".

Kao što se vidi, informacije generisane na vrhu piramide su politički orijentisane. Izlazi na dnu piramide su, s druge strane, orijentisani ka konkretnoj akciji. Imamo mnoštvo primera i možemo da pogledajmo kako uzročno-posledična veza funkcioniše u praksi (emisija CO₂, se može posmatrati na svakom nivou piramide).

6. ENERGETSKA I EKO-BEZBEDNOST HRANE

Tradicionalni koncept razvoja, fokusiran na proizvodnji materijalnih dobara i ekstremnoj eksploataciji prirodnih resursa približio se samom kraju. Da bi se realizovao koncept održive zajednice, tj. obezbedila budućnost i sprečila planetarna katastrofa koju proizvodi društvo rizika, neophodno je izvršiti dakle, duboki preobražaj svih polja na kojima počiva današnji društveni obrazac. U takvim uslovima, često se postavlja pitanje pred javnim mnjenjem: *Šta mi jedemo?*

Ako hrana nije u obliku u kome nastaje u prirodi i ako je u ambalaži - veoma je verovatno da sadrži veće količine hemijskih ili drugih dodataka. Sledi logičan red stvari: Jedi neprerađenu, domaću, prirodnu, nekonzerviranu hranu koja se ne pakuje u vještačkoj ambalaži. Savetuj, upozoravaj i edukuj druge, da čine to isto.

S obzirom da preko 70% ukupne interne RHB kontaminacije ljudi i životinja, nastaje ingestijom zagađene-kontaminirane hrane biljnog i životinjskog porekla, u današnjim uslovima globalnog zagađenja radne i životne sredine, zaštita izvora i eko-bezbednost hrane predstavlja

imperativ u očuvanju zdravlja i kvaliteta života. Toksične i visokotoksične materije unete hranom u organizam ljudi i životinja izazivaju čitav niz zdravstvenih poremećaja, od promena biohemijskog i fiziološkog statusa do reproduktivnih i patoloških promena. Iste, u ekstremnim slučajevima mogu izazvati teške bolesti i smrt jedinke.

S obzirom da je prisustvo zagađivača-kontaminanata stalna odlika životne sredine, rizici povezani sa njima u svim njihovim oblicima mogu se samo ograničiti, ali ne i potpuno eliminisati. Prihvatanje rizika od rezidua kontaminanata od strane jedne države treba pravdati koristima koje pruža njihovo korišćenje. Međutim, ti rizici se moraju ograničiti i potrebno je zaštititi se od njih primenom bezbednosnih standarda i pravilnom kvantifikacijom uticaja na kvalitet hrane

Danas je široko prisutna svest da opasnost po zdravlje ljudi dolazi putem lanca ishrane, gde na različite i mnogostruke načine postoji mogućnost kontaminacije, koja se može preneti i na konačan proizvod¹⁵. Očigledno, da se rizik po zdravlje može najefikasnije smanjiti ako su tačke opasnosti identifikovane i ako je rizik u svakoj od njih smanjen primenom adekvatnih mera NHB ili neke druge kontrole.

Pošto je povećanje i opadanje mogućnosti eko-rizika u bilo kojem trenutku neizbežno, zbog toga što je opasnost prisutna u narednim fazama proizvodnje ili u kasnijim fazama lanca proizvodnje, sve te tačke moraju se pažljivo razmotriti, mora da postoji koordinacija i multidisciplinarna saradnja, a sve to je na jednostavan način iskazana filozofija bezbednosti zdrave hrane. "Integrisan" način razmišljanja sve više se koristi ne samo zbog bezbednosti hrane, nego i iz komercijalnih razloga.

¹⁵ U drugoj polovini XX veka počela je da sazreva svest u krugovima ekološki orjentisanih ekonomskih teoretičara, a nešto kasnije i najuticajnijih političara da je nužno preispitati dotadašnje koncepte ekonomskog rasta, koje rezultiraju skupe i opasne nus-pojave, zagađenje životne sredine, dovodeći u pitanje opstanak planete Zemlje. Tada su postavljeni temelji Svetske komisije za čovekovu okolinu i razvoj (WCED imenovana od strane Generalne Skupštine UN 1987), Samita u Rio De Žaneiru 1992., i čuvene Agende 21 kojom je definisan akcioni plan uspostavljanja i dostizanja održivog razvoja u svetu za XXI vek.

U svetu i kod nas urađene su brojne studije o kvalitetu i zdravstvenoj ispravnosti namirnica životinjskog porekla i stepenu njihove kontaminacije zagađivačima radiološkog, biološkog, hemijskog i fizičkog porekla, u kojim su izučavani njihovi izvori i putevi transfera, način dospevanja i migracije, kao i njihov sadržaj u finalnim proizvodima.

Ove studije su stvorile osnovu da se dobije uvid u izvore, puteve širenja i nivoe kontaminacije, kao i značaj i moguće posledice po zdravlje ljudi. Iz ovih konstatacija proizašle su mere RHB zaštite, koje treba planirati, organizovati i preduzimati u procesu proizvodnje, MDK /MDD/ za pojedine zagađivače-kontaminante, postupci i metode njihovog praćenja u pojedinim karikama-lancu ishrane-životnom ciklusu proizvoda-“petlji” kvaliteta, kao i osnovni elementi za zakonodavnu regulativu u oblasti ograničavanja ili zabrane upotrebe pojedinih sredstava ili postupaka u procesu eko-proizvodnje hrane.

Na bazi tako stvorenih saznanja propisani su i postupci upravljanja rizikom, praćenja i monitoring programi za pojedine kontaminante ili grupe kontaminata u zemljištu, poljoprivrednim kulturama, finalnim proizvodima i namirnicama biljnog i životinjskog porekla. Međutim, kontrola finalnih proizvoda, bez obzira kako sveobuhvatna i ri-gorozna, nije mogla da spreči relativno česte incidentne situacije i trovanja hranom ne samo mikrobiološkim već i hemijskim i fizičkim agensima. Pored toga klasični vid kontrole kvaliteta i zdravstvene ispravnosti finalnih proizvoda, pored toga što je skup. zahtevao je dosta vremena (zbog dužine trajanja pojedinih analiza) i znatno usporavao proces proizvodnje i prometa namirnica.

Integrirani koncept eko-bezbednosti hrane je jedini način da se ostvare osnovni ciljevi, visok nivo zaštite potrošača, životinja i životne sredine. Bitan faktor je i saznanje potrošača da se poštuju i štite njihovi interesi i brige, ne samo sa stanovišta zdravlja, već se uzima u obzir i dobrobit životinja i zaštita životne sredine.

Nova filozofija u inspekciji hrane koja se razvija u EU zasniva se na samokontroli.

Prihvaćeno je daje u najboljem interesu industrije da preduzme i primeni sve neophodne mere za obezbeđenje zdravstvene ispravnosti i kvaliteta hrane na nivou potrošača. Stoga se očekuje od same industrije da obezbedi, koristeći proaktivnu sistematsku metodologiju, da gotov proizvod bude pouzdanog prethodno utvrđenog kvaliteta i nivoa zdravstvene ispravnosti. Sve akcije se odvijaju na transparentno jasan način i dokumentovano, tako da se zadobije poverenje potrošača i omogući dobijanje zvaničnog sertifikata o uslovima proizvodnje i gotovog proizvoda. HHSP na nivou stočne proizvodnje, a HACCP na nivou prerađivačke industrije, zadovoljavaju kriterijume zdravstvene ispravnosti, a ISO standardi garantuju kvalitet proizvoda¹⁶.

Polazeći od značaja hrane, Komisija EU je 12. 01. 2000. godine je usvojila polazne osnove i akcioni plan koji je dat u dokumentu pod nazivom "Bela knjiga za bezbednost hrane" (PDF 144 kB). Kroz 9 poglavlja i 117 smernica u navedenom dokumentu su dati: principi za bezbednost hrane, osnovni elementi politike, osnivanje evropskog tela za hranu, aspekti regulative, kontrola, informisanje potrošača i međunarodni aspekti.

Bela knjiga za bezbednost hrane sadrži 80 odvojenih akcija koje se moraju sprovesti u roku od pet godina. Na nivou EU usvojen je osnovni princip da legislativa mora počivati na aspektu proizvodnje i kontrole hrane "od farme do trpeze", a standardi za bezbednost moraju biti zasnovani na tri ključna aspekta: ekonomskom, socijalnom i posledicama po životnu sredinu.

Akcioni plan za bezbednost hrane sadrži:

- 18 prioriternih mera,

¹⁶ Industrija hrane i pića u EU je lider industrijskog sektora sa godišnjom proizvodnjom od 600 milijardi eura. Ova proizvodnja čini 15% ukupne proizvodnje u kojoj je angažovana 2,6 miliona zaposlenih radnika, od čega 30% u malim i srednjim preduzećima. Samo poljoprivredni sektor ostvaruje 220 milijardi eura godišnje što je ekvivalent za 7,5 miliona zaposlenih sa punim radnim vremenom. Eksportom poljoprivrednih proizvoda, hrane i pića na nivou EU ostvaruje se prihod od 50 milijardi eura godišnje (podaci se odnose na 2000. godinu).

- 7 mera koje se odnose na hranu i ishranu, sirovine,
- 17 mera koje se odnose na ostale aspekte.

Od 18 prioriternih mera posebno su značajne: formiranje nezavisnog tela za hranu, postupci za bezbednost, opšti zakon o hrani, postupci za brzi sistem najave opasnosti, regulativa za kontrolu bezbednosti, higijena, kontrola rezidua u trećim zemljama, aditivi, enzimi, boje ..., maksimalni limiti za toksične supstance, označavanje hrane slobodne od GMO (genetski modifikovani organizmi), maksimalni nivoi pesticida, akcioni plan za politiku ishrane.

U okviru sedam mjera vezanih za eko-hranu, ishranu i sirovine kao posebno značajne mogu se izdvojiti:

- maksimalni nivoi aditiva,
- dioxin i PCB,
- kodex dobre proizvođačke prakse,
- HACCP sistem (*Hazard Analysis and Critical Control Point* - Sistem analize rizika i kritične kontrolne tačke)

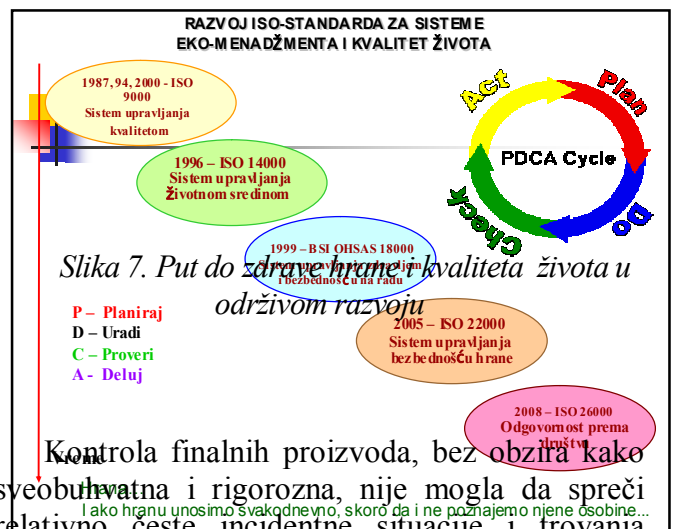
Mere koje se odnose na ostale aspekte bezbednosti hrane (ukupno 17 mera) sadrže jednu ili više akcija koje je potrebno sprovesti sa precizno utvrđenim zadacima i rokovima, a odnose se na: zoonoze; zdravlje životinja; životinje i proizvodi BSE/TSE; higijena; kontaminanti; aditivi i poboljšivači ukusa; materijali u kontaktu sa hranom; GMO; ozračivanje hrane; dijetetska hrana; označavanje hrane; pesticidi; ishrana; seme; prateće mere; treće zemlje (*Codex alimentarius*, *OIE - Office International des Epizooties*, ugovori sa trećim zemljama). Poseban zahtjev u pogledu regulative

EU odnosi se na obavezu da ona bude koherentna, kompresivna, pravovremena i aktuelna. Propisi o unutrašnjem tržištu EU, koji su obuhvaćeni procesom usklađivanja

zakonodavstva, obuhvataju 23 oblasti od kojih je posebno značajna oblast poljoprivrede.

U suštini, ovo zakonodavstvo predstavlja najveći dio ukupnog zakonodavstva Zajednice, sa učešćem od oko 40%. Međutim, samo one mere

koje su direktno relevantne za slobodno kretanje roba su obrađene u posebnim listama (oko 1000 mera od čega oko 200 njih je indentifikovano kao ključne mere za proces usaglašavanja). Harmonizacija zakonodavstva EU je dugotrajan i vrlo složen proces koji ima više aspekata: usvajanje zakona, njihovu primenu, formiranje odgovarajućih institucija za sprovođenje propisa, modernizaciju pravosuđa itd.

Iako hranu unosimo svakodnevno, skoro da i ne poznajemo njene osobine...

U svetu i kod nas urađene su brojne studije o kvalitetu i zdravstvenoj ispravnosti namirnica životinjskog porekla i stepenu njihove kontaminacije zagađivačima biološkog, hemijskog i fizičkog porekla u kojim su izučavani njihovi

izvori i putevi transfera, način dospevanja i migracije, kao i njihov sadržaj u finalnim proizvodima. Ove studije su stvorile osnovu da se dobije uvid u izvore, puteve širenja i nivoe kontaminacije, kao i značaj i moguće posljedice po zdravlje ljudi. Iz ovih izučavanja proizašle su mjere zaštite koje treba preduzimati u procesu proizvodnje, MDK /MDD/ za pojedine kontaminante, postupci i metode praćenja u pojedinim karikama, kao i osnovni elementi za zakonodavnu regulativu u oblast ograničavanja ili zabrane upotrebe pojedinih sredstava ili postupaka u procesu eko-proizvodnje hrane.

7. GRANIČNE VREDNOSTI EMISIJE

Efikasan način za smanjenje zagađenosti životne sredine je izbor ekološki optimalnog energetskeg izvora, i upotreba pravog rešenja za proizvodnju, transformaciju i transport finalne energije. U tom smislu se direktno utiče na rešavanje globalnih ekoloških problema.

Da bi se zaista valjano zaštitio vazduh, donet je Pravilnik o graničnim vrednostima emisije, načinu i rokovima merenja i evidentiranja podataka, kojim se određuju granične vrednosti emisije štetnih i opasnih materija u vazduhu na mjestima izvora zagađivanja, kao i način i rokovi mjerenja i prikupljanja podataka o ovim zagađivanjima. Takođe je jasno rečeno da "štetne i opasne materije, u smislu ovog pravilnika, jesu: kancerogene materije, ukupne praškaste materije, praškaste neorganske materije, neorganska jedinjenja u obliku aerosola, pare ili gasa i organska jedinjenja.

Pri tom je za svaku od ovih vrsta materija sačinjena detaljna lista, na kojoj se nalaze one materije za koje se smatra da mogu da negativno utiču na vazduh i druge medijume životne sredine, a preko njih i na živi svet. Da bi se izbegla moguća zagađenja, pa čak i trovanja, propisana je obaveza mjerenja emisija štetnih i opasnih materija, u skladu sa jugoslovenskim standardima, a za one materije za koje ne posedujemo standarde, propisano je da se merenje vrši u skladu primjenom međunarodno priznatih standarda.

Ovim Pravilnikom jasno je rečeno da se "u pogledu emisije, postrojenja i uređaji mogu

smatrati ispravnim ako ni jedna pojedinačna vrednost emisije ne prelazi propisanu graničnu vrednost emisije iz ovog pravilnika. Takođe i da se postrojenja i uređaji "čije emisije gasovitih jedinjenja prekoračuju jednom ili više puta maseni protok emisije, merno mesto izvora emisije oprema se mernim uređajima koji kontinualno mere masenu koncentraciju navedenih jedinjenja. Sam izveštaj o merenju se dostavlja Ministarstvu države zaduženom za zaštitu životne sredine.

Kvalitetan transfer informacija iz oblasti eko-zaštite mora biti obezbeđen, tako da odgovarajuće mere i aktivnosti budu primerene našoj stvarnosti. Stim u vezi, relevantne publikacije stanja stvari treba da budu dostupne i predstavljane na nacionalnim i međunarodnim skupovima. Kompetentne institucije i naučni kadar moraju obezbediti protok informacija i odgovarajuću literaturu i transfer znanja iz ove problematike.

Obrazovanje kadra i opremanje odgovarajućim sredstvima i opremom za eko-zaštitu treba i mora biti u skladu sa usvojenom terminologijom, s obzirom da je od ključnog značaja za distribuciju relevantnih informacija. Korišćenjem znanja i postojećih iskustava i primjenom teorije igara neophodno je ići na smanjivanje mogućih eko-rizika pri odlučivanju u višekriterijumskim konfliktnim situacijama i u mirnodopskoj praksi, posebno u urbanim sredinama.

Sigurno je i ovde, da od NHB opasnosti postoji „odgovor“, od klasičnih mera bezbednosti pa do aktiviranja nadležnih specijalizovanih ustanova i jedinica, posebno opremljenih za preduzimanje mera eko-bezbednosti od NHB oružja, udesa i terorizma u savremenim operacijama. U tom cilju neophodno je razviti jedinstven sistem ABHO, sa kojim može da se reaguje u svim pa i u najtežim situacijama.

Tabela 2. Kategorije indeksa kvaliteta životne sredine

Oblast	Godina										Ukupno
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	
Otpad	6	36	52	70	138	128	133	139	144	150	996
Energetika	4	2	54	47	51	141	192	243	227	244	1204
Rudarstvo		2	0,3	10	12	2					26
Industrija	0,3	18	30	20	15	18	21	25	28	31	205
Hemikalije	0,5	4	6	6	8	5	5	5	5	5	50
Transport	0,1	1	15	12	12	68	79	94	107	127	515
Poljoprivreda	1	12	14	15	15	11	12	13	15	16	123
Zemljište	0,1	2	2	2	2	3	3	3	3	3	24
Vazduh	0,4	5	7	3	3						19
Voda	11	14	14	16	22	108	115	121	127	134	682
Priroda	2	2	3	1	4	3	3	3	4	4	29
Buka	0,3	0,5	1,0	0,9	0,9	1	2	3	4	5	19
Zračenja	0,4	1	1	1	3	18	18	18	1	1	61
Ukupno	26	99	198	205	285	506	583	667	665	718	3952

U toku razvoja ljudske civilizacije čovek je prvo izmislio sredstva koja pojačavaju njegovu snagu pa zatim sredstva za umnožavanje snage njegovog uma, koja se bitno razlikuju od prvih. Prva sredstva u ljudskoj civilizaciji bila su primitivna oruđa za rad i oružja kojima je uspješnije obezbeđivao opstanak u vrlo surovim uslovima života. Od prvih primitivnih alata do današnjih najmodernijih mašina, čovek neprekidno ulaže napore da uveća svoju fizičku moć. Tako se danas čovek susreće sa različitim alatima i mašinama koje čoveku uspješno pomažu ili ga zamenjuju u poslovima fizičke prirode.

Razvojem ljudske civilizacije čovek dolazi u priliku da rešava sve složenije zadatke umne prirode, koji prevazilaze njegove mentalne sposobnosti. U mnogim praktičnim poslovima svakodnevnog života, kao i u mnogim primenama matematike javlja potreba za računanjem, odn. izvođenjem aritmetičkih operacija u traženju ekološke istine i održivog razvoja. Jedno od najvažnijih pitanja u "društvu znanja" je kako će zemlje u razvoju i zemlje u tranziciji da ispune sve uslove za prelazak iz informatičkog u društvo znanja, jer se u tim zemljama siromaštvo i glad povećava iz dana u dan.

Da li će poziv "Misli globalno, deluj lokalno" pomoći saniranju globalnih posledica individualnih aktivnosti zavisi od toga kako se on shvata. S jedne strane se tumači kao poziv na preventivno delovanje, da bi se sprečila ekološka kriza, a s druge kao apel za hitno sprovođenje korektivnih akcija za već učinjenu štetu. Prvo stanovište je svakako optimističnije, ali je potreba za drugim, nažalost, realnija.

U suštini postoje tri prepoznatljiva mehanizma ekološkog oporavka i svaki deluje u različitom vremenskom roku. Vreme koje oni iziskuju zavisi od stepena hazarda i prisustva drugih faktora koji bi usporili oporavak.

Prvi mehanizam je *rast populacije* i primenljiv je za oporavak, u slučaju kada su ugrožene pojedine biljne ili životinjske vrste. Mehanizam funkcioniše na način da se populacija, nakon što je "pogođena", obnovi prirodnim putem, tako što će se više jedinki roditi nego što umreti.

Drugi mehanizam oporavka životne sredine je mehanizam *sukcesije*. U ovom slučaju su pogođene mnoge biljne i životinjske vrste i potrebno je vreme za oporavak ekosistema¹⁷.

Treći i po vremenskom trajanju najduži mehanizam je *evolucija*. Ljudsko poigravanje sa biosferom stvara takvo okruženje, koje je za bljni i životinjski svet potpuno strano, pa će biti potrebno delovanje izuzetno produžene prirodne selekcije, pre nego što se stvore uslovi za nastanak novih organizama, prilagođenih na nove uslove i potom novog ekosistema (slično kao kada biljke mutiraju i uspevaju da nastane kontaminirano područje).

Većina ekoloških kriza, bi mogle da budu grubo klasifikovane u smislu koji od tri prirodna mehanizma, biće potreba da bi se prevazišla svaka od njih. Ukoliko poznamo prirodu eko-problema, biće nam jasno kojim mehanizmom bi on mogao da bude saniran i imaće se jasnija slika o dugom vremenskom periodu koji je potreban za oporavak. Naprasno redukovana populacija bi bila obnovljena nakon 10 godina, posečena šuma za

¹⁷ Čest primer su šumski požari, vulkanska lava, uragani, u kojima strada celo životno stanište i potrebno je znatno više vremena da bi došlo do prirodnog saniranja.

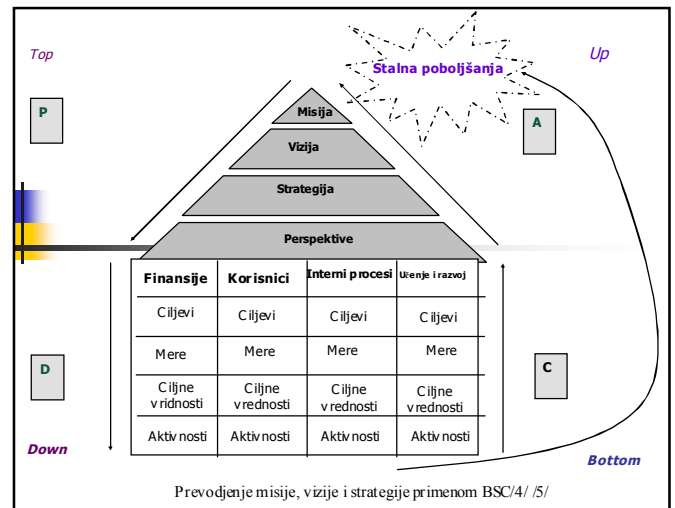

50, a novi biljni svet tolerantan na zagađen vazduh za oko najmanje 150 godina.

Ipak, nijedan od ova tri prirodna mehanizma nije produktivan u uslovima urbanizacije, pa se postavlja pitanje: *Da li je oporavak ili bar očuvanje životne sredine na postojećem nivou uopšte moguće?*

S napretkom civilizacije koju poznajemo, procenat biosfere, koji čini prirodni ekosistem nastavlja ubrzano da opada, dok procenat urbanizovane životne sredine polako raste. Činjenica je, da ne možemo da izbegnemo razaranje ekosistema da bismo izgradili kuće, saobraćajnu infrastrukturu i industrijska postrojenja, ali bismo mogli da povratimo određeni stepen ravnoteže biosfere, tako što bismo i sami pomogli obnavljanje ekosistema. Za sada postoji tračak nade da će takvi potezi biti sprovedeni u domenu održive poljoprivrede, ali je mnogo manje eko-inicijativa na područjima gde je industrija izumrla, a gde pogoni i dalje koroziraju, hemikalije se izlivaju i truje životna sredina.

U skladu sa postojećom zakonskom regulativom i pozitivnim iskustvima iz zemalja EU, u našem energetsom sektoru treba više pažnje posvetiti izveštavanju javnosti o stanju životne sredine. Energetski sektor zahvaljujući svojim resursima može biti lider u informisanju i edukaciji javnosti po pitanjima vezanim za životnu sredinu. Pored stručnih kadrova, neophodna su i znatna materijalna sredstva, jer treba rešavati nasleđene i tekuće ekološke probleme.

Slika 8. Strategijom BSC u energo-ekološku efikasnost

Šesti po redu FP6 program EU definisan je početkom 2002. godine za period od 2002. godine. Za finansiranje programa i projekata za rešavanje aktuelne problematike u okviru FP6 program definisana su tri glavna bloka aktivnosti i sedam prioritarnih tematskih oblasti i to:

- nauka o životu, genomika i biotehnologija u službi zdravlja,
- IST (*Information Society Technologies - tehnologije informatičkog društva*),
- NMP (*Nanotechnologies and Nano-sciences, Knowledge-Based Functional Materials, New Production Processes and Devices – nanotehnologije i nano-nauke, funkcionalni materijali zasnovani na znanju, novi proizvodni procesi i uređaji*),
- aeronautika i vasiona,
- kvalitet i sigurnost hrane,
- održivi razvoj, globalne promene i ekosistemi,
- civilno društvo i vlada u društvu zasnovanom na znanju.

ZAKLJUČAK

Kraj XX veka i početak novog milenijuma prolazi u znaku razbuktale društveno-ekonomske i ekološke krize i velike bojazni za opstanak planete Zemlje. U arsenal gorućih problema svetskog rizičnog društva spadaju zagađenost životne sredine, istrošenost neobnovljivih resursa, demografski bum, urbani kaos, ogromni nesklad u proizvodnji i distribuciji dobara i usluga i dr.

Planetarni rizik je svetsku zajednicu doveo u jedinstveni položaj civilizacijske ugroženosti.

U ovom kontekstu, postoji opšte prihvaćeni stav i delovanje svih akteri duštvenog i ekonomskog života, da moraju u svemu uvrstiti faktor životne sredine. Budućnost Ekumene i rešenje ekološke enigme leži u akumulaciji globalne energije, znanja i stremljenja. Fragmetarnost, izolacionizam, nedostatak alternativa i volje za promenom deo su balasta koga se moramo osloboditi na putu za održivo društvo.

Stogodišnji period ubrzanog razvoja sada visoko razvijenih zemalja sveta, tekao je bez preduzimanja odgovarajućih mera zaštite životne sredine. Isključujući pesimističko-apokaliptičnu viziju moderne civilizacije ali i neopravdani optimizam, rešenje problema mora podrazumevati temeljni preobražaj vrjednosti i duha savremene kulture rada. Uspješna primjena eko-menadžmenta, tj. koncepta održivog razvoja omogućiće nesmetani industrijski rast, kvalitet životne sredine, bezbjednosti i zdravlje na radu, kao i harmoničan život današnjih i budućih generacija.

Najefikasniji način smanjenja zagađenosti moguć je kroz povećanje energetske efikasnosti: izborom korektnog energetskog izvora, upotrebom pravog „oruđa“ za proizvodnju, transformaciju i transport finalne energije i izborom novih tehnologija.

U celom svetu, sve je prisutnija nužnost uvažavanja eko-zahteva u održivom razvoju, uz usvajanje problema i potreba životne sredine kao ključnih faktora opstanka civilizacije, kao i isticanje svesnosti o ljudskomn saučesništvu u propadanju, koje zadaje nove tipove curriculum-a sa ekološkim vrednosnim stavovima. Uspješna primena eko-menadžmenta, tj. koncepta održivog razvoja omogućiće nesmetani industrijski rast, kvalitet životne sredine, zdravlje, kao i harmoničan život današnjih i budućih generacija¹⁸.

¹⁸ Ekološki menadžment, prema definiciji ISO 14000 nije upravljanje životnom sredinom, već upravljanje organizovanjem ljudskim aktivnostima radi smanjenja negativnog uticaja i održivog razvoja.

Postojeć posledice profilerskog industrijalizma u svetu nije lako sanirati. Međutim, još je teže preći na novu tehnološku, ekonomsku, političku i etičku platformu života i rada. Potrebno je najpre izvršiti temeljno revediranje naučnih fundamentalnih pretpostavki i usvojenih načela koja se odnose na postojeće društvo i svet. Misija socijal-ekonomske i ekološke paradigme podrazumeva uspostavljanje sklada između ljudskog bića i prirode kroz radikalnu izmenu vladajućeg sistema vrednosti i preblikovonje antropocenrične svesti i etike u ekocentrične forme i sadržaje.

Bez energičnog i rigoroznog obračuna sa daljim zagađivanjem ljudskog duha i životne sredine na svim nivoima, nema ni uspešnih rješenja problema u domenu materijalnih dobara i duhovnih vrijednosti. Uspostavljanje ovog sistema treba zasnovati na operacionim istraživanjima, a koji treba da odgovori na pitanje zadataka, činilaca, strukture organizacije, menadžmenta i informatičke podrške, kao i da osmisli osnovne parametre i procedure reakcije u sistemu kvaliteta zaštite i bezbednosti.

Projektni plan odražava razumevanje sadašnje situacije, raspoloživih informacija i pretpostavki o realizaciji eko-projekta, koji se mora prilagoditi na stalne promene okoline. Prilaz menadžmenta projektnim krizama treba da je usmeren na maksimiziranje vjerovatnoće i uticaja pozitivnih događaja, a minimiziranje vjerovatnoće uticaja negativnih događaja

Proces upravljanja rizikom usled zagađenja izvodi se u sedam koraka ili procesnih faza: planiranje rizika, otkrivanje rizika, procena rizika, razvoj strategija rizika, praćenje i kontrola rizika, rešavanje rizika -reagovanje i odgovori na rizike i vrednovanje rizika. Ono što je evidentno, jeste da ovakvo ocenjivanje, koje u sebi ima ugrađene osobenosti raspoloživih modela iz prakse, ima najveći karakter objektivnosti. I koje ne ostavlja prostora za manipulacije u delu formiranja registra značajnih eko-uticaja.

Usaglašavanje propisa EU vrši se u domenu društvene ravni (harmonizacijom regulative od lokalnog i nacionalnog do regionalnog nivoa) i u domenu naučno-tehničke ravni (unifikacijom

tehničkih standarda) na celom prostoru duž pomenutog koridora VII i X. Na taj način se gradi osnova za kvalitetnu eko-komunikaciju između svih učesnika, u okviru procene i sprovođenja mera energetske efikasnosti u međunarodnoj ekonomskoj konstelaciji. Sigurno je da će svet morati da ubrza razvoj, a posebno primenu obnovljivih i čistih izvora energije, jer je to jedan od sigurnijih načina budućeg održanja ljudskog sveta.

Promene u dinamici znanja tokom vremena dovode do sve bržih promena i razvoja različitih koncepcija naučno-tehnološkog progresa. U dosadašnjem razvoju društva, odn. naučno-tehnološkom progresu, primena znanja na različita područja ljudske delatnosti dovela su do revolucionarnih promena. Razlikuju se četiri koncepcije u razvoju društva, počev od poljoprivrednog društva, preko industrijskog do informatičkog i društva znanja.

Znanje, kreativnost i veština predstavljaju "trojstvo" jedne profesije. Ako struka nije elementarno zasnovana na rezultatima nauke, ne uvažava potrebe njenog postojanja i potrebe primene rezultata naučno-istraživačkog rada u praksi, ona će stagnirati i uvek biti struka prošlosti. Otuda svaka država pa i naša treba da afirmiše naučnu misao i vrednuje je kao najviše nacionalno dobro, a naša zemlja za to poseduje kreativne predispozicije, naučni potencijal, materijalnu bazu i ostale naučnostručne osnove.

LITERATURA

- Aleksić S., Rakić R., Biočanin R. Energetska efikasnost u funkciji očuvanja kvaliteta životne sredine, VIII Simpozijum „SAVREMENE TEHNOLOGIJE I PRIVREDNI RAZVOJ“, 23-24. oktobar 2009. Leskovac.
- Banjanin M. Metodološki aspekti menadžmenta projektnog rizika, Naučno-stručni skup „PROCENA RIZIKA U RADNOJ INDUSTRIJI“, 13-16.jun 2007. Banja Vrujci.
- Bek U. Rizično društvo, DP „FILIP VISNJIĆ“, Beograd, 2001.
- Biočanin R., Obradović M., Hyrlova J. Multicriteria optimization of ecological-safety in transport of dangerous cargo, VIII Simpozijum „SAVREMENE TEHNOLOGIJE I PRIVREDNI RAZVOJ“, 23-24. oktobar 2009. Leskovac.
- Biočanin R. Ekspertsko ocenjivanje naučnih projekata i programa razvoja, XXX Jubilarno savetovanje proizvodnog mašinstva SCG sa međunarodnim ucescem, 01-03. septembar 2005. Vrnjačka Banja.
- Biočanin R., Mihajlović M. Ekološka bezbjednost u postmodernom ambijentu i odlučivanje u vanrednim situacijama, II KONGRES „EKOLOGIJA, ZDRAVLJE, RAD, SPORT“, 26-27. 06. 2009. Banja Luka.
- Biočanin R. Naučna podrška upravljanju, Vojni informator br. 1-2, NIC "VOJSKA", Beograd, 2004.
- Biočanin R., Đukić V. Strateški menadžment u odbrani i zaštiti od NHB udesa, IX Medjunarodna konferencija "SymOrg 2004", 06-10. 06. 2004. Zlatibor.
- Biočanin R. Energy (in) efficiency in conditions globalization sustainable development, Međunarodni naučni skup „OBNOVLJIVI IZVORI ENERGIJE I ODRŽIVI RAZVOJ“, 02-03. Jun 20011. Banja Luka.
- Biočanin R., Bakić R., Badić M. Eko-izženjering-doprinos održivom razvoju, 24. međunarodni kongres o procesnoj industriji „PROCESING-2011“ 1-3. juna 2011. Fruška Gora.
- Biočanin R., Šehović S. Optimizacija ekološkog obrazovanja uz primenu Internet tehnologija, SVAROG, NUBL, Banja Luka, 2011.
- Cvejić R., Biočanin R. Marković R. The strategy of environmental sustainability and its implication on the economy, International scientific conference, 31. 03. 2011. Belgrade.
- Drobnjak R., Panić S. Biočanin R., Ekološki menadžment u zaštiti životne sredine, ENERGETIKA-2007. 27.03.-30.03. 2007. Zlatibor.
- Dorfman, R. and Dorfman, N. Economics of the Environment, New York, W.W. Norton, 1993.
- Dašić P., Franek F., Assenova E., Radovanović M.: International

- standardization and organization in the field of tribology. *Industrial Lubrication and Tribology (ILT) Journal*, Vol. 55, 2003.
16. European School of Radiological Protection, Course book on Training Course on Radiation Protection in Medicine, Berlin, Germany, 1995.
  17. Isović A., Biočanin R., Badić M. Management technologies in development communication competence integrated university, Conference internationale "EmoNT-2011", 11-13. jun 2011. Kladovo. Jensen P. B. "Introduction to the ISO 14000 Family of Environmental Management Standards"
  18. ISO 14004:2004., *Environmental management systems – General guidelines on principles systems and support techniques*, ISO 2004
  19. Joldžić V. Pravni aspekti zaštite vazduha, XXXIV Savetovanje sa međunarodnim učesćem „ZAŠTITA VAZDUHA 2006“, 24-25. 01. 2007. Beograd.
  20. Kostić A. Inženjering zaštite životne sredine, UNIVERZITET U BEOGRADU, 2007.
  21. Mansell R., When U. Knowledge Societies: Information Technology for Sustainable Development. Oxford (UK): Oxford University Press, 1998.
  22. Petrović N. Ekološki menadžment, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, 2009.
  23. Popadić-Njunjić V., Stokić D. Procena uticaja na životnu sredinu, uloga i informisanje javnosti, ENERGETIKA-2007. 27.03.-30.03. 2007. Zlatibor.
  24. Perović M. "Menadžment - informatika - kvalitet", CIM Centar - Kragujevac, 1998.
  25. Poul Buch Jensenč Introduction to the ISO 14000 Family of Environmental Management Standards
  26. Uremović D., Jvanović N. Bočanin R. Ekspertske ocjenjivanje naučnih projekata i programa razvoja u oblasti zaštite životne sredine, I Naučna konferencija „Ekoloska bezbjednost u postmodernom ambijentu“ ICAMA-2009, 26-27.jun 2009. Banja Luka.

MOBILNOST I SIGURNOST CESTOVNOG SAOBRAĆAJA SA POSEBNIM OSVRTOM NA BOSNU I HERCEGOVINU

Ibrahim Jusufrić
Lejla Varupa
Jasna Kuljanović
Internacionalni univerzitet Travnik

Sažetak

Cestovna sigurnost i prevencija cestovnih nezgoda vrlo su kompleksne oblasti. Da bi se u toj oblasti postigli zadovoljavajući rezultati bitno je poznavati uzroke nezgoda, načine unapređenja sigurnosti i načine njihovog uticaja na učesnike u saobraćaju. Porast broja motornih vozila i relativno mali obim porasta savremene putne mreže, kao i činjenica da u saobraćajnim nezgodama danas u svijetu smrtno strada daleko više ljudi nego iz bilo kojeg drugog razloga istakli su u prvi plan problem sigurnosti saobraćaja.

Ključne riječi: *drumsko saobraćaj, cestovna sigurnost, Strategija sigurnosti*

MOBILITY AND SAFETY IN ROAD TRAFFIC WITH SPECIAL REFERENCE TO BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

Road safety and the prevention of road accidents are very complex area. It is important to know the causes of accidents, ways to improve safety and ways of their impact on traffic participants to help in this field and achieve the satisfactory results. The increase in the number of motor vehicles and the relatively low level of growth of modern road network, and the fact that the road accidents in the world today causes to far more deaths than for any other reason pointed to the fore the problem of traffic safety.

Keywords: *road traffic, road safety, security strategy*

UVOD

Drumski saobraćaj jedno je od bitnih obilježja savremene civilizacije. Sve dobrobiti ovog fenomena, nažalost, i nadalje plaćamo visokom cijenom nepotrebnog ljudskog stradanja. Drumski saobraćaj predstavlja dio sveobuhvatnog saobraćajnog sistema koji je značajan faktor društvenih zbivanja, jer je nerazdvojiv pratilac razvoja savremenog društva i danas predstavlja najzastupljeniji vid masovnog i individualnog transporta zahvaljujući prednostima koje ima u odnosu na ostale vidove saobraćaja.

Saobraćaj ne predstavlja problem sam za sebe, već se taj problem javlja u pojavama, odnosima i aktivnostima ljudskog društva. Porast broja motornih vozila i relativno mali obim porasta savremene putne mreže, kao i činjenica da u saobraćajnim nezgodama danas u svijetu smrtno strada daleko više ljudi nego iz bilo kojeg drugog razloga (požari, poplave, zemljotresi itd.) istakli su u prvi plan problem sigurnosti saobraćaja.

Prema stepenu društvene opasnosti i posljedicama, nesigurnost u saobraćaju bi se mogla izjednačiti s kriminalitetom. Iako su gubici zbog kriminaliteta brojčano veći, a zbog namjernog djelovanja potencijalno opasniji, nesigurnost cestovnog saobraćaja to nadmašuje u nenadoknadivim i nepopravljivim gubicima. U današnjim uslovima korištenja tehnike u saobraćaju, antisocijalno ponašanje, nepažnja, nedoraslost, kao i djelovanje mnogih objektivnih faktora mogu opasnost pretvarati u saobraćajnu nezgodu. Visoka gustina i intenzitet saobraćajnih tokova, poboljšanje vozno-dinamičkih osobina motornih vozila, visok procent učešća putničkih automobila kojima upravljaju osobe koje nisu u punoj mjeri stekle profesionalne navike za upravljanje, tehnička neispravnost motornih vozila, kao i porast gustine naseljenosti, doveli su do značajnog povećanja broja preduslova za stvaranje opasnih situacija a time i do nastanka saobraćajnih nezgoda. Osnovni pokazatelji stanja sigurnosti drumskog saobraćaja na određenom području su saobraćajne nezgode i nastradale osobe u tim saobraćajnim nezgodama.

Prema Zakonu o osnovama sigurnosti saobraćaja na putevima BiH "saobraćajna nezgoda je nezgoda na cesti u kojoj je učestvovalo najmanje jedno vozilo u pokretu i u kojoj je jedna ili više osoba poginulo ili ozlijeđeno ili je izazvana materijalna šteta". Saobraćajne nezgode mogu nastati uslijed djelovanja subjektivnih i objektivnih elemenata. Ovi elementi ne djeluju izolovano, već predstavljaju strukturalnu cjelinu u okviru koje se međusobno razlikuju po snazi svog uticaja, tako da je teško izmjeriti koliko koji element djeluje u toj interakciji. Subjektivne elemente čini čovjek, dok u objektivne elemente ubrajamo vozilo, cestu i okolinu. Svaki uzrok, sam za sebe ili u kombinaciji sa drugim, može dovesti do greške, odnosno opasnosti koja može prerasti u saobraćajnu nezgodu.

Zahtjevi savremenog saobraćaja danas nalažu, pored osnovnog znanja saobraćajnih propisa i vještine upravljanja, i neophodnost kvalitetnije pripreme ljudi za saobraćaj, a to podrazumijeva ponašanje u saobraćaju i saobraćajni odgoj. Za efikasno funkcionisanje sistema sigurnosti saobraćaja, potrebno je

adekvatno i permanentno praćenje pojava koje dovode do nastanka opasnih situacija na cesti, odnosno do nastanka saobraćajnih nezgoda.

1. SIGURNOST DRUMSKOG SAOBRAĆAJA U EVROPSKOJ UNIJI

U okviru Evropske unije, u posljednjih deset godina doneseno je niz dokumenata koji imaju za cilj podizanje nivoa sigurnosti drumskog saobraćaja.

Osnovna dva dokumenta EU koja obuhvaćaju elemente koji se odnose na sigurnost drumskog saobraćaja su:

- Bijela knjiga i
- Akcioni program cestovne/drumske sigurnosti.

Bijela knjiga je dokument čija je finalna verzija usvojena 2001. godine, u kojoj je zacrtan cilj da se broj poginulih u saobraćajnim nezgodama do 2010. godine umanjuje za 50 %.

Podaci za 2006. godinu pokazuju da je broj poginulih u saobraćajnim nezgodama u EU iznosio oko 37.800 osoba.

Uspoređivanjem sa ranijim podacima iz proteklog perioda evidentan je pad broja poginulih u saobraćajnim nezgodama za oko 17,5 % za prethodnih nekoliko godina. S ovakvim tempom pada broja poginulih u saobraćajnim nezgodama u 2010. godini, došlo bi se do broja poginulih od oko 33.000 osoba. Da bi se zacrtani ciljevi do 2020. godine u smanjenju broja poginulih u saobraćaju i ostvarili, potrebno je poduzeti dodatne akcije.

Na cestama EU je 2009. godine, poginulo više od 35,000 osoba, na svakog poginulog još su 4 osobe s trajnim invaliditetom, a na svakog poginulog još su 10 teško ozlijeđenih i 40 lakše ozlijeđenih osoba.

Prema tome, posebno se ističe da cestovna sigurnost u najvećoj mjeri zavisi o ponašanju učesnika. U vezi s tim, posebnu pažnju treba usmjeriti na područja edukacije, praktične obuke i zakonodavstva odnosno poštivanja pravila i propisa. Tu se prvenstveno radi o mjerama koje

treba poduzeti da se smanje posljedice nesreća a radi se o poboljšanju sigurnosnog aspekta cestovne infrastrukture i vozila te pružanju efikasne hitne pomoći. Ovaj se pristup popularno naziva „infrastruktura i vozila koja opraštaju“.

2. SIGURNOST CESTOVNOG SAOBRAĆAJA

Na cestama širom BiH godišnje pogine oko 380 osoba, dok je 11.000 ozljeđenih. Prema zvaničnim statistikama, stopa smrtnosti u saobraćaju u BiH je oko 10,3 poginulih na 100 000 stanovnika. To je oko 3 puta više nego u zemljama zapadne Evrope.

Istraživanje je utvrdilo da samo u Federaciji BiH ima oko 250 poginulih i preko 6.800 ozljeđenih osoba svake godine i da ekonomija FBiH gubi preko 400 miliona eura godišnje (preko 5% svog godišnjeg BDP-a) ako se uzmu u obzir ukupni troškovi medicinskog liječenja, oštećenje imovine, administrativni rad, gubitak produktivnosti itd.

Dinamičan razvoj društva u cjelini u posljednjim decenijama u cijelom svijetu rezultirao je velikim brojem nesuglasica. U takvim uslovima saobraćaj kao integrator svih komunikacijskih zbivanja imao je neusaglašenu komponentu razvoja. Ovakav dinamičan razvoj, kako broja novoprodučenih motornih vozila tako i onih koja su u upotrebi, nije adekvatno praćen razvojem cestovne infrastrukture. Rastući trend saobraćajnih nezgoda je uzrokovan mnogim nedostacima koji su evidentni u svim segmentima sigurnosti drumskog saobraćaja. Za povećanje stepena sigurnosti u saobraćaju prije svega neophodno je poduzeti aktivnosti koje moraju biti organizovane, stručno vođene i praćene.

Osnovni preduslov za poduzimanje aktivnosti na svim poljima društvenog rada je dobro poznavanje karakteristika postojećeg stanja, što se svakako odnosi i na polje sigurnosti u saobraćaju, nakon čega je neophodno naučno definisati mjere i postupke za provođenje odgovarajućih mjera i svođenje uzroka nastanka saobraćajnih nezgoda na najmanju mjeru. U cjelovitom istraživanju sigurnosti u saobraćaju,

potrebno je obuhvatiti faktore koji direktno utiču na sigurnost u saobraćaju, a to su: čovjek, cesta, vozilo i okolina.

Od početka organizovanog saobraćaja pa do 2006. godine u saobraćajnim nezgodama poginulo je oko 40 miliona ljudi, a u toku 2006. godine saobraćajne nezgode su bile deseti uzrok umiranja ljudi u svijetu. Prema podacima WHO - Svjetske zdravstvene organizacije, u 2006. godini poginulo je u saobraćajnim nezgodama 1,19 miliona ljudi u svijetu, od toga 869.000 muškaraca i 323.000 žena. Znatno je veći broj ozljeđenih u svijetu u saobraćajnim nezgodama, a posebno treba istaknuti činjenicu da kod velikog broja ozljeđenih osoba ostaju trajne posljedice po zdravlje. Također, prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije, u saobraćajnim nezgodama u novije vrijeme svake godine pogine više od 1,5 miliona osoba, a oko 15 miliona bude ozljeđeno. U pojedinim zemljama broj poginulih u saobraćajnim nezgodama čini 4 % svih umrlih, odnosno čak 50 % umrlih iz populacione grupe 15-24 godine starosti.

Cestovna sigurnost i prevencija cestovnih nezgoda vrlo su kompleksne oblasti. Da bi se u toj oblasti postigli zadovoljavajući rezultati bitno je poznavati uzroke nezgoda, načine unapređenja sigurnosti i načine njihovog uticaja na učesnike u saobraćaju. Cestovne nezgode najveći su uzrok smrti mladih ljudi u dobi od 15. do 29. godina. Ukoliko se ovakav trend nastavi, cestovne nezgode će 2030. godine biti peti najčešći uzrok smrtnosti ukupne svjetske populacije, učestaliji od AIDS-a, raka pluća i dr.

Generalna skupština Ujedinjenih naroda je 2. Marta 2010. izglasala Desetljeće borbe za unapređenje sigurnosti saobraćaja 2011. - 2020. čiji je primarni cilj smanjiti broj smrtno stradalih u saobraćaju širom svijeta za 50% čime bi se spasilo pet miliona života.

3. POSTOJEĆE STANJE SIGURNOSTI U DRUMSKOM SAOBRAĆAJU U BOSNI I HERCEGOVINI

Smanjenje rizika ozljeđivanja pri nastanku saobraćajnih nezgoda može se postići:

- upotrebom sigurnosnog pojasa,

- ugradnjom zračnih jastuka i naslona za glavu,
- smještanjem djece na stražnja sjedala i autosjedalice,
- upotrebom kacige za sve vozače bicikla, motora i mopeda,
- oblikovanjem cestovnih saobraćajnih znakova i branika radi ublažavanja udara i dr.

U Evropskom akcionom programu za sigurnost u saobraćaju koji ima za cilj smanjenje broja poginulih u saobraćajnim nezgodama u svim zemljama EU dato je osam područja te je u svakom od tih područja dat niz mjera koje treba provesti u zemljama EU kako bi došlo do smanjenja broja poginulih u saobraćajnim nezgodama

3.1. STANJE CESTOVNE INFRASTRUKTURE U BOSNI I HERCEGOVINI

Cestovna mreža BiH se ubraja među slabo razvijene u Evropi. Starost asfaltiranih cesta u BiH je oko 30 godina, a gustina mreže je 0,414 km/km, odnosno 4,69 km/1.000 stanovnika, što je 2,5 do 4 puta manje nego u zemljama zapadne Evrope. Isto tako, bosanskohercegovačke ceste zaostaju i po tehničkim pokazateljima, elementima trase, kao i po podužnim i poprečnim profilima u odnosu na ceste u razvijenim zemljama. Učešće dionica cesta sa širinom zastora od 5,0 m iznosi 26 %, a na čak 41,5 % dionica postoji nagib veći od 6 %, dok je na 14 dionica nagib veći i od 10 %. Nedovoljna širina cestovnog zastora, veliki nagibi, oštri radijusi krivina, masovna izgradnja na cestovnom pojasu i relativno loše stanje cestovnih konstrukcija tako da su operativne brzine oko 50 (km/h). Kada bi se primjenjivala mjerila država zapadne Evrope u pogledu gustine cestovne mreže, u BiH bi trebalo već da je u eksploataciji više od 1.000 km autoputeva, a do sada je u periodu do 2007. godine izgrađeno oko 80,2 kilometara.

3.2. STANJE TEHNIČKE ISPRAVNOSTI MOTORNH VOZILA U BOSNI I HERCEGOVINI I MJERE NADZORA I KONTROLE SIGURNOSTI MOTORNH VOZILA

Tehnička ispravnost motornih vozila je skup tehničkih poslova, radnji i kontrolnih pregleda koje treba izvršavati na svim motornim vozilima da bi se zadržali u tehnički ispravnom stanju. Zbog toga je redovno utvrđivanje tehničke ispravnosti motornih vozila važno s aspekta sigurnosti u saobraćaju, jer se time postiže veća sigurnost svih učesnika u saobraćaju, smanjuje broj poginulih i povrijeđenih osoba, a time i ukupan iznos materijalne štete. Procjenjuje se da prosječna starost putničkih automobila iznosi 13 godina, dok je starosti autobusa i teretnih vozila oko 16 godina, što direktno utiče na sigurnost odvijanja saobraćaja. Rezultati ispitivanja tehničke ispravnosti motornih vozila koja su provođena u proteklom periodu pokazali su da je od ukupno 660 motornih vozila ustanovljena neispravnost na 334 motorna vozila, odnosno na oko 51 %, dok je ispravnih bilo 326 motornih vozila, tj. oko 49 %. Pri ovim ispitivanjima tehničke ispravnosti najčešće su testirani "stariji" automobili, odnosno automobili koji su najčešće bili starosti preko 10 godina.

3.3. SIGURNOST SAOBRAĆAJA U BOSNI I HERCEGOVINI S USPOREDBOM SA ZEMLJAMA EVROPSKE UNIJE

Od 1997. do 2006. godine na cestama u Bosni i Hercegovini dogodilo se 348.025 saobraćajnih nezgoda u kojima je poginulo 4.408 osoba, dok su ozlijeđene 87.453 osobe. U istom razdoblju porastao je broj registrovanih motornih vozila i njihov broj u Bosni i Hercegovini u 2012. godini iznosio je 1 096 232, što znači da je u odnosu na prošlu godinu porastao za 6%. Ovaj nesrazmjern porast broja vozila u odnosu na razvoj cestovne infrastrukture doveo je do povećanja gustoće drumskog saobraćaja, što je za posljedicu imalo povećanje broja saobraćajnih nezgoda. Imajući u vidu pokazatelje o saobraćajnim nezgodama, vidljivo je da Bosna i Hercegovina po broju poginulih i ozlijeđenih spada u zemlje sa srednjim brojem poginulih i ozlijeđenih gledano u

odnosu na broj registrovanih vozila (na broj stanovnika), međutim, kada se upoređuju pokazatelji sigurnosti u odnosu na broj pređenih kilometara, Bosna i Hercegovina spada u zemlje sa najvećim brojem ozlijeđeni i poginulih u odnosu na broj pređenih vozilokilometara.

3.4. EDUKACIJA U PREDŠKOLSKOM, ŠKOLSKOM I SREDNJEM OBRAZOVANJU IZ OBLASTI SIGURNOSTI U CESTOVNOM SAOBRAĆAJU

Poznato je da su djeca najranjivi dio učesnika u saobraćaju. Djeca uzrasta od 8 do 14 godina tri puta više stradaju od generacije svojih roditelja starosti od 26 do 40 godina. U tih 20 do 25 godina razlike u životnom dobu stižu se neophodna znanja i iskustva koja mogu da se izgrade samo kvalitetnim nastavnim i vannastavnim sadržajima i pedagoškim metodama kako u predškolskom tako i školskom periodu. Prvo obrazovanje djece polazi od roditelja. Poslije roditeljskog obrazovanja, predstoji predškolsko i školsko obrazovanje, s tim da je neophodno naglasiti da je uvijek najbolje primjenjivati obje vrste obrazovanja.

Saobraćajni odgoj i obrazovanje predstavlja bitan podsistem ukupnog sistema prevencije u saobraćaju. Nosioci njihovog odgojno-obrazovnog rada iz oblasti sigurnosti saobraćaja su roditelji- staratelji i odgajatelji. Od njihovog nivoa opće kulture, saobraćajnog obrazovanja i zrelosti da obave tu složenu dužnost zavisi kvalitet razvoja saobraćajne kulture kod djece.

4. STRATEGIJA SIGURNOSTI DRUMSKOG SAOBRAĆAJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Smisao strategijskog planiranja predstavlja osnove za organizovano predviđanje i usmjerenje razvoja u pojedinoj oblasti. Proces strategijskog planiranja u sigurnosti drumskog saobraćaja treba da se orijentiše kroz državnu strategiju i strategije koje će se realizovati kroz ministarstva saobraćaja i ministarstva unutrašnjih poslova kao i ostalih institucija društva koje u svojoj oblasti imaju segment sigurnosti saobraćaja (ministarstva obrazovanja, prostornog uređenja, zdravstva i dr.). Strategija predstavlja osnovni dokument koji definiše pojam i smjernice

sigurnosti drumskog saobraćaja države Bosne i Hercegovine, sa jasno definisanim ciljevima. Tu su definisane mjere koje tretiraju pitanja sigurnosti drumskog saobraćaja, a koje je neophodno preduzeti da bi se ostvarili zacrtani ciljevi. Polazne osnove strategije treba da posluže kao osnova reforme sektora sigurnosti drumskog saobraćaja a mogu se mijenjati i prilagođavati u mjeri inoviranja i unapređenja sistema sigurnosti.

Iskustva nekih saobraćajno razvijenih zemalja s ovakvim programima (Japan, Kanada, Švedska, Finska, Francuska, SAD i dr.) su veoma pozitivna. Programi moraju, pored stručne, dobiti podršku javnosti i političke sredine. Upravljanje sigurnošću saobraćaja (upravljanje rizicima u saobraćaju, odnosno saobraćajnim nezgodama) predstavlja veliki izazov za svaku državu zbog kompleksnih i raznovrsnih sadržaja aktivnosti i specifičnosti u sprečavanju saobraćajnih nezgoda. Države ove izazove rješavaju na različite načine. Neke države su proteklih godina uspješno razvile i koordiniraju nacionalnu strategiju radi reduciranja ovih pojava. Ovakva politika i programi sigurnosti saobraćaja koji su proistekli iz nje, dala je dobre rezultate u smanjenju saobraćajnih nezgoda i ukupnih šteta koje nastaju u njima.

4.1. DOSADAŠNJA ISKUSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI U TRETIRANJU DRUMSKOG SAOBRAĆAJA

Izradom Master plana razvoja saobraćaja u Bosni i Hercegovini predviđene su aktivnosti na daljnjem proučavanju svih potencijalnih pravaca u Bosni i Hercegovini. Planirane saobraćajne potrebe do 2020. godine ukazuju na to da će na pojedinim dionicama, posebno u blizini velikih gradova, biti neophodno izvesti građevinske intervencije koje će omogućiti viši nivo usluge i sigurnosti u saobraćaju. Master plan saobraćaja predstavlja koncept osnovne mreže razvoja glavnih koridora, a razmatraju se glavni longitudinalni i transverzalni pravci kroz Bosnu i Hercegovinu. Prema predloženom, 4.073 (km) glavne mreže cesta u Bosni i Hercegovini čine međunarodni koridori, primarni prvi pravci (1.908 km) i primarni drugi pravci (1.170 km).

Ciljevi i interesi dugoročnog društveno-ekonomskog i prostornog razvoja Bosne i Hercegovine u oblasti planirane saobraćajne infrastrukture svodi se na sljedeće:

- stvoriti zakonsku i institucionalnu osnovu u Bosni i Hercegovini, kompatibilnu s EU regulativom, da buduća saobraćajna mreža predstavlja osnovu za ostvarivanje planiranog ukupnog razvoja,
- da se kroz obnovu, rekonstrukciju i dogradnju naslijeđene mreže i izgradnju nove mreže ove usklade sa potrebama i zahtjevima proisteklim iz nove državno-teritorijalne podjele,
- kroz realizovanje konkretnih projekata rekonstrukcije i izgradnje savremene drumske infrastrukture generisati ukupan ekonomski razvoj,
- osigurati troškovno-efektivni drumski saobraćaj,
- smanjenje saobraćajnih nezgoda i
- smanjenje negativnog uticaja na okoliš, uz poštivanje domaćih i evropskih normi.

S druge strane, Svjetska banka je u proteklom periodu realizovala jedan projekt u podsektoru cesta u Bosni i Hercegovini, pod nazivom "Projekt sigurnosti i upravljanja cestama". Ovaj projekt je započeo 2003., a završio se 2007. godine. Dio ovog projekta se odnosi na sanaciju postojeće mreže magistralnih cesta u Bosni i Hercegovini, a unutar datog programa je izrađena studija "Studije prioriteta rekonstrukcije i sanacije crnih tačaka na magistralnim cestama u oba entiteta BiH".

4.2. CILJ STRATEGIJE SIGURNOSTI DRUMSKOG SAOBRAĆAJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Plan i ciljevi aktivnosti na polju sigurnosti potrebno je da čine strateške, operativne i dodatne aktivnosti koje će obuhvatiti sljedeće stavke:

- jasno definisane programe aktivnosti,
- obim i kvalitet preciziranih ciljeva aktivnosti,
- jasno definisane nosioce aktivnosti,
- definisanje načina izvršenja aktivnosti i
- praćenje i vrednovanje rezultata programa i aktivnosti.

Imajući u vidu stanje sigurnosti saobraćaja u Bosni i Hercegovini sa svim negativnostima u ovom segmentu i zacrtani cilj u periodu 2008.–2020. godina treba odražavati realne mogućnosti kao i kretanje stepena sigurnosti u proteklom periodu. Analizirajući stanje sigurnosti saobraćaja u proteklom periodu, uočljivo je njegovo smanjenje, odnosno povećanje kako u ukupnom broju poginulih tako i u ukupnom broju saobraćajnih nezgoda.

Smanjenje broja saobraćajnih nezgoda kao i smanjenje broja poginulih za oko 5% na godišnjem nivou, odnosno 30 % na period od 6 godina, predstavljalo bi realne okvire koji su ostvarivi. Navedeno smanjenje kako ukupnog broja poginulih tako i ukupnog broja saobraćajnih nezgoda moguće je implementirati uz poduzimanje jasno definisanih mjera i aktivnosti na svim poljima sigurnosti kao i u svim organizacionim oblicima države Bosne i Hercegovine.

Naprijed navedeni podaci poboljšanja stepena sigurnosti u drumskom saobraćaju Bosne i Hercegovine do 2020. godine podrazumijevaju bi također da bi BiH bila svrstana u zemlje sa srednjim brojem saobraćajnih nezgoda i brojem poginulih u saobraćajnim nezgodama u Evropi.

5. MJERE ZA SPROVOĐENJE STRATEGIJE SIGURNOSTI DRUMSKOG SAOBRAĆAJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Zemlje Evropske unije postavile cilj da do kraja 2013. godine broj poginulih na sto hiljada stanovnika svedu na sedam poginulih. Pritom, svaka članica bira svoj način organizovanja i provođenja načina djelovanja u skladu sa zadanim ciljem.

Uz jačanje kontrola i kazni, planovi zemalja članica EU općenito uključuju treninge i vježbanje kao i informacione aktivnosti sa ciljem da pomognu razvijanju bolje saobraćajne kulture i da osiguraju bolji regulativni okvir za vozače. Države članice EU su također usvojile inicijative da suzbijaju vožnju pod uticajem alkohola, droga i drugih opijajućih sredstava, tako da je maksimalni stepen alkohola u krvi 0,2

mg/ml za nove vozače i profesionalne vozače u nekim zemljama, dok je u nekim zemljama upotreba alkohola od strane vozača u bilo kojoj mjeri zabranjena (0 promila). Na području Bosne i Hercegovine ostvaren je brz tempo razvoja motorizacije, a to zahtijeva promjene u ponašanju svih učesnika u saobraćaju. Preventivno-odgojni rad sa svim učesnicima u saobraćaju od posebnog je značaja za sticanje i podizanje na viši nivo saobraćajno-tehničke kulture uopće. Kad su pedagoške mjere u pitanju, neophodno je stvaranje i razvijanje humanijih odnosa među svim učesnicima u saobraćaju, zatim razvijanje moralnih normi, etičkih vrijednosti i razvijanje potrebne svijesti o solidarnosti u saobraćaju. U dijelu preventivnog rada koji će doprinijeti smanjenju broja saobraćajnih nezgoda, potrebno je obuhvatiti sve kategorije učesnika u saobraćaju, od djece i omladine do starijih ljudi. Potrebno je kontinuirano provoditi aktivnosti koje će se odnositi na upoznavanja školske djece i omladine s osnovama sigurnosti saobraćaja, s uključivanjem sredstava javnog informisanja (lokalne radio i TV-stanice i štampu).

5.1. REGULATIVNE I ORGANIZACIONE MJERE U SMANJENJU BROJA SAOBRAĆAJNIH NEZGODA

Pod regulativnim i organizacionim mjerama podrazumijevaju se aktivnosti koje se poduzimaju radi suzbijanja negativnih pojava u saobraćaju, mjere regulisanja i organizacije saobraćaja na cestama.

Da bi se smanjio broj poginulih i povrijeđenih osoba u saobraćajnim nezgodama na cesti na nivo većine evropskih zemalja (oko 8 smrtno stradalih na sto hiljada stanovnika), neophodno je preduzeti niz regulativnih i organizacionih mjera sa koordinisanim sljedećim aktivnostima:

- Dosljedna primjena EU direktive koja se odnosi na sigurnost cestovne infrastrukture;

Priprema dugoročnih, srednjoročnih i godišnjih planova i programa razvoja, održavanja i zaštite, rekonstrukcije, obnove, izgradnje cesta i objekata na cestama;

- Postavljanje posebnih objekata na cesti za smanjenje brzine kretanja vozila;
- Uređenje površina za zaustavljanje vozila (odmorišta, parkirališta i sl.);
- Postavljanje zaštitne ograde za apsorbovanje energije udara vozila;
- Edukacija stručnih kadrova i usavršavanje (razvoj znanja i iskustva);
- Medijske kampanje usmjerene prema učesnicima u saobraćaju (TV, kratki filmovi, pisani mediji);
- Razvoj Internet-stranica radi informisanja i unapređenja sistema javnosti rada i uspostavljanje bolje veze sa neposrednim korisnicima (prikupljanje i analiza sugestija, komentara, kritika i sl.);
- Poboljšanje informisanja i vođenja turista i stranaca (plansko postavljanje turističke i ostale signalizacije).

5.2. KRATKOROČNE I DUGOROČNE STRATEŠKE MJERE SIGURNOSTI DRUMSKOG SAOBRAĆAJA

Za pristup Evropskoj uniji neophodno je da Bosna i Hercegovina prihvati direktive i smjernice koje obavezuju zemlje članice na povećanje sigurnosti drumskog saobraćaja.

Strateške mjere sigurnosti drumskog saobraćaja trebaju da se orijentišu na sljedeće aktivnosti:

- smanjenje najtežih posljedica saobraćajnih nezgoda u uslovima stalno rastućeg saobraćaja,
- dovođenje Bosne i Hercegovine u odgovarajuću grupu evropskih zemalja prema broju poginulih osoba na cestama u odnosu na broj stanovnika ili na 100.000 registrovanih vozila,
- znatno povećanje savremenijeg represivnog djelovanja policije i odgovarajućeg preventivnog djelovanja,
- podizanje svijesti građana o problemu sigurnosti u saobraćaju putem medijskih kampanja,
- adekvatno javno (medijsko) saopćavanje o stradanju u saobraćaju

Na nezadovoljavajuće stanje sigurnosti saobraćaja na području Bosne i Hercegovine, pored subjektivnog faktora sigurnosti u saobraćaju, umnogome utiče i sljedeće:

- velik broj vozila,

- starost vozila,
- dotrajala cestovna infrastruktura,
- neadekvatan tehnički pregled vozila,
- zapostavljen preventivno-odgojni rad,
- nedovoljna kontrola i nadzor saobraćaja,
- neefikasno kažnjavanje prekršilaca u saobraćaju,
- nedostatak površina za mirujući saobraćaj i dr.

Da bi se poduzele efikasne mjere u sprečavanju saobraćajnih nezgoda, potrebno je imati saznanja o saobraćajnim nezgodama, tj. potrebno je pratiti pojavne oblike i uzroke saobraćajnih nezgoda. U okviru Evropskog akcionog programa za sigurnost u saobraćaju koji ima za cilj smanjenje broja poginulih u saobraćajnim nezgodama u svim zemljama EU, usvojeno je i prezentovano osam područja. U svakom područja aktivnosti sadržanom u akcionom planu sigurnosti dat je niz mjera koje treba provesti u zemljama EU kako bi došlo do smanjenja broja poginulih i ozlijeđenih u saobraćajnim nezgodama.

Područja akcionog plana sigurnosti u saobraćaju EU su sljedeća:

- I. generalno,
- II. ponašanje korisnika, III. vozačka licenca,
- IV. pasivna sigurnost, V. aktivna sigurnost, VI. infrastruktura,
- VII. profesionalni vozači i
- VIII. hronologija saobraćajnih nezgoda.

Radi sprečavanja nastanka saobraćajnih nezgoda u Bosni i Hercegovini, potrebno je poduzeti aktivnosti koje će uvažavati mjere koje je zacrtala EU sa ciljem da se smanji broj saobraćajnih nezgoda i adekvatno ih primijeniti na područje Bosni i Hercegovini.

Aktivnosti na povećanju sigurnosti drumskog saobraćaja u Bosni i Hercegovini u suglasnosti sa mjerama EU mogu se svrstati u tri osnovne grupe radi:

- a) Smanjenja izloženosti drumskom saobraćaju,
- b) Smanjenja rizika za nastanak saobraćajnih nezgoda,
- c) Smanjenja rizika ozljeđivanja pri nastanku saobraćajnih nezgoda.

6. REGIONALNA STRATEGIJA SIGURNOSTI CESTOVNOG PROMETA (RRSS) ZA SEETO ČLANICE

Tokom posljednjih decenija, problemi sigurnosti cestovnog saobraćaja porasli su velikom brzinom u cijelom svijetu. Štaviše, Svjetska zdravstvena organizacija predstavila je izvještaj o porastu broja saobraćajnih nezgoda u kojem predviđanja ukazuju na to da će se saobraćajne nezgode kao “vodeći uzrok smrti” sa 19. mjesta u 1990. godini pomaći na treće mjesto u 2020. godini. Ovaj izvještaj se odnosi na sve zainteresovane učesnike koji su odgovorni za upravljanje sigurnošću cestovnog saobraćaja po cijelom svijetu.

U isto vrijeme, SEETO članice [Albanija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Bivša jugoslavenska republika Makedonija, Crna Gora, Srbija i Kosovo] moraju izmijeniti trend razvoja broja nastradalih u saobraćajnim nezgodama na cestama od porasta ka smanjenju i pokušati dostići prosječni broj nastradalih kakav je u EU.

Na području jugoistočne Europe, koje je pokriveno članicama SEETO u petogodišnjem periodu od 2003. do 2007. statistike vezane za saobraćajne nezgode pokazuju sljedeće:

- 1.025.949 saobraćajnih nezgoda sa
- 13.348 smrtno nastradalih i
- 313.635 povrijeđenih.

Ova činjenica je veliki izazov za sva društva i sektor javnog zdravstva u cijelom regionu. Unatoč svim realiziranim mjerama iz sigurnosti cestovnog saobraćaja, tokom posljednjih godina broj nastradalih i povrijeđenih u SEETO članicama je u porastu.

Da bi se postigli impresivni ciljevi RRSS jako je važno implementirati sve predložene mjere na koordiniran način. Sve uključene uprave, zainteresirani učesnici i organizacije na različitim nivoima trebali bi ojačati svoje aktivnosti u skladu sa predloženim mjerama RRSS.

6.1. MISIJA

Broj nesreća sa smrtnim ishodom u SEETO Članicama je neprihvatljivo visok. Stoga je misija RRSS da:

- Ostvari uslove za održivi/kontinuiran razvoj transporta i društva u kom će svi građani, a posebno osjetljivi korisnici puteva, biti dio sigurnog prometa, života i svakodnevnog rada,
- Uspostavi efikasan preventivni/zaštitni sistem za sigurnost cestovnog saobraćaja,
- Proširiti sistem odgovornosti za saobraćajne nezgode sa samo direktno uključenih učesnika u saobraćajnim nezgodama, na sve subjekte koji bi mogli doprinijeti smanjenju rizika za saobraćajne nezgode i njihovih žrtava.

6.2. VIZIJA

Svi društveni potencijali u SEETO Regionu fokusirat će se na dostizanje slijedeće vizije sigurnosti cestovnog saobraćaja: dostići nivo sigurnosti cestovnog prometa i uspostaviti pozitivne trendove u kontinuiranom opadanju broja nastradalih i povrijeđenih kao što je slučaj u EU (dostići prosječan nivo sigurnosti cestovnog saobraćaja u EU 27).

6.3. CILJEVI

Cilj Regionalne strategije za sigurnost cestovnog prometa je definisan sa 50% smanjenja nastradalih u prometnim nezgodama na cestama prilikom poređenja godine 2019 sa 2007.

Da bi se ispunio ovaj cilj, koristiće se integrirani pristup zasnovan na četiri elementa:

- Obrazovanje,
- Inžinjering,
- Izvanredno stanje i
- Provedba/izvršenje.

Da bi se podržao ovaj integrirani pristup, predviđeno je nekoliko dodatnih mjera.

Kratkotrajni ciljevi :

- Uspostaviti glavno tijelo za sigurnost

cestovnog saobraćaja,

- Uspostaviti proces transfera znanja i iskustava iz razvijenih zemalja članica EU na SEETO Članice, i uvesti sistem obučavanja profesionalaca na području sigurnosti cestovnog prometa,
- Uskladiti pravni okvir između svih SEETO Članica i EU i koristiti najbolju praksu iz sigurnosti cestovnog saobraćaja
- Smanjiti broj nastradalih za 30% do 2020. u odnosu na 2007. i
- Smanjiti broj ozbiljno povrijeđenih za 20% do 2020. u odnosu na 2007.

Dugotrajni ciljevi:

- Uskladiti nivo sigurnosti cestovnog prometa cestovne infrastrukture SEETO
- Smanjiti broj nastradalih i povrijeđenih čak i ako se poveća dužina cesta i poraste broj vozila koja kruže.
- Smanjiti broj nastradalih za 50% do 2019. u odnosu na 2007. i
- Smanjiti broj ozbiljno povrijeđenih za 30% do 2019. u odnosu na 2007.

Da bi se poboljšala situacija i spriječile nezgode u budućnosti, neophodno je:

- Poboľjšati obrazovanje u vozačkim školama u SEETO članicama. Sve procedure/postupci i materijali za obuku trebali bi biti revidovani s aspekta zahtjeva sigurnosti cestovnog saobraćaja i zahtjeva EU,
- Uvesti novi sistem za vozačke dozvole. Vozači početnici (driving license novice) bi trebali dobiti probne vozačke dozvole za jedan period kako bi se ispitalo njihovo znanje i ponašanje. To znači da bi u slučaju ozbiljnog zanemarivanja saobraćajnih pravila ili u slučaju prebrze vožnje i vožnje u pijanom stanju, vozačka dozvola trebala biti izuzeta od strane Policije uz zakonski pojednostavljenju proceduru. Ovo bi moglo biti organizirano u kombinaciji sa sistemom kaznenih bodova,
- Pratiti nove vozače i blagovremeno pokrivati opasno i agresivno ponašanje,
- Uspostaviti sistem dodatnog obrazovanja i obuke vozača,
- Omogućiti sistem restrikcija za mlade vozače koji ne poštuju Zakon o sigurnosti cestovnog saobraćaja.

7. AKCIONI PROGRAM CESTOVNE SIGURNOSTI U EVROPSKOJ UNIJI

Ekonomske posljedice koje plaća EU godišnje zbog saobraćajnih nezgoda iznosi oko 160 milijardi eura. Od tog iznosa, na direktne troškove odnosi se preko 45 milijardi eura, dok se preostali dio odnosi na indirektne troškove saobraćajnih nezgoda. Stoga, ako se uzme u obzir navedeni pokazatelj, odnosno broj poginulih, ozlijeđenih, te materijalna šteta koja nastaje u saobraćajnim nezgodama, doprinosi razmišljanju i aktivnostima efikasnijeg djelovanja na polju saobraćaja a pogotovo na polju sigurnosti.

Izdvojene su tri karakteristične grupe za sigurnost saobraćaja i to:

- korisnici drumske infrastrukture,
- tehnologija vozila i
- drumska infrastruktura.

Većina država članica EU uspostavila je svoje ciljeve cestovne sigurnosti i mjera za njihovo ostvarivanje. Instrumenti EU kojima se teži ostvarenju cilja do 2010. godine su:

- legislative,
- istraživanje i razvoj,
- upute za bolju primjenu,
- finansijska podrška i
- baze podataka.

U aprilu 2007. na snagu su stupili novi propisi Evropske unije o drumskom saobraćaju koji bi trebali podići nivo sigurnosti i poboljšati uvjete rada vozača komercijalnih vozila. Novi propisi odnosit će se na sva vozila čija težina premašuje

3,5 (t), odnosno koja služe za prijevoz 10 i više putnika (uključujući vozača). Po novim propisima, svi vozači teških teretnih i putničkih vozila moraju ubuduće imati najmanje dva slobodna dana svake dvije sedmice i svakodnevne duže odmore. Od 11. aprila 2007. vozači moraju uzimati predah u trajanju od ukupno 45 minuta nakon ili prije samog kraja 4,5-satne vožnje i drugo.

8. ZAKLJUČAK

Polazne osnove strategije sigurnosti drumskog saobraćaja trebaju da potvrde državno opredjeljenje Bosne i Hercegovine kao i entiteta u Bosni i Hercegovini da preduzme sve neophodne aktivnosti kako bi Bosna i Hercegovina zadovoljila uvjete za njenu integraciju u evropske akcijske programe sigurnosti u saobraćaju. Polazne osnove strategije sigurnosti drumskog saobraćaja za period 2008.-

2020. godina tretira sistem sigurnosti koji Bosna i Hercegovina, odnosno entiteti žele da ostvare, koristeći elemente postojećeg sistema i usvajajući nove elemente. Imajući ovaj pristup u vidu,

strategija treba da osigura političko pravnu osnovu za suštinsku reformu sektora sigurnosti drumskog saobraćaja, kao i za normativno prilagođavanje i daljni razvoj sistema sigurnosti drumskog saobraćaja.

Problemi koji se posljednjih godina javljaju u segmentu sigurnosti u saobraćaju proizašli su, dobrim dijelom, iz nepostojanja zakonske regulative na nivou Bosne i Hercegovine. Donošenjem Zakona o osnovama sigurnosti saobraćaja na putevima u Bosni i Hercegovini i njegova implementacija u svim segmentima ustroja države i njenih institucija stimulisalo je procese u sektoru sigurnosti cestovnog saobraćaja. S tim da je potrebna njegova daljnja modernizacija i reagovanje u segmentima gdje se Zakon u dosadašnjoj implementaciji pokazao nedorečen, odnosno neefikasan.

Polazne osnove strategije sigurnosti drumskog saobraćaja za period 2008.-2020. godina treba da posluže kao osnova reforme sektora sigurnosti drumskog saobraćaja, a potrebno ga je mijenjati i prilagođavati u mjeri inoviranja i unapređenja sistema sigurnosti.

Program sigurnosti treba da predstavlja sintezu naučnog, praktičnog i stručnog rada institucija BiH, čija je obaveza i dužnost da stvore sigurnost svih učesnika u saobraćaju. U izradi programa treba prihvatiti pozitivna iskustva i praksu evropskih zemalja čijim integracijama BiH teži. Konačni program sigurnosti u saobraćaju treba da

otkloni uzroke saobraćajnih nezgoda kako bi saobraćajnih nezgoda bilo manje, jer bavljenjem posljedicama i analizom ne otklanjamo uzroke, koji svojom progresijom iz dana u dan povećavaju broj posljedica.

Zacrtani cilj u smanjenju ukupnog broja saobraćajnih nezgoda kao i smanjenje broja poginulih u narednom periodu do 2020. godine predstavlja realnu mogućnost da Bosna i Hercegovina dođe u grupu zemalja u Evropi koje vode brigu o stradanjima osoba u saobraćaju. Kratkoročne i dugoročne strateške kao i preventivne, regulativne i organizacione mjere u smanjenju broja saobraćajnih nezgoda, prezentovane u Polaznim osnovama strategije sigurnosti drumskog saobraćaja za period 2008.- 2020. godina, mogu u cjelosti biti realizovane, uz adekvatan pristup svih segmenata društva i prihvatljiv nadzor i provodivost.

U provođenju zacrtanih ciljeva i mjera u Polaznim osnovama strategije sigurnosti drumskog saobraćaja za period 2008.-2020. godina, očekivati je aktivno učešće i razradu akcionih programa u segmentu sigurnosti u saobraćaju od državnih institucija (ministarstva transporta i komunikacija) preko entitetskih institucija, od ministarstva prometa/saobraćaja sa pratećim institucijama ovog ministarstva, entitetskih ministarstava unutrašnjih poslova sa svojim nižim organizacionim jedinicama, pa preko ministarstva obrazovanja i njegovih institucija do ministarstva zdravstva i pratećih institucija.

LITERATURA

- [1] I. Jusufrić: Osnove drumskog saobraćaja; Saobraćajni fakultet, Travnik, 2007.
- [2] Polazne osnove strategije sigurnosti drumskog saobraćaja u Bosni i Hercegovini (2008.- 2013.)
- [3] Regionalna strategija sigurnosti cestovnog prometa (RRSS) za SEETO članice
- [4] Akcioni program sigurnosti cestovnog prometa
- [5] Akcijski program sigurnosti cestovnog prometa EU za period 2011.-2020.
- [6] Nacionalni program sigurnosti cestovnog prometa Republike Hrvatske (2006. – 2010.)
- [7] Analiza sigurnosti saobraćaja za period juni- decembar 2011. na području FBiH

OPTIMIZACIJA SISTEMA ORGANIZOVANJA JGPP U KANTONU SARAJEVO

Danislav Drašković

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku

Pavle Gladović

Univerzitet Novi Sad, Fakultet tehničkih nauka u Novom Sadu

Sažetak

Sistem javnog gradskog prevoza putnika u Kantonu Sarajevo je organizovan kao Klasični model organizacije, u kojem funkcioniše jedno monopolisano javno preduzeće, koje čine četiri podsistema, i to tramvaj, trolejbus, autobus i minibus. U okviru funkcionisanja sistema primjetno je nezadovoljstvo svih, putnika odnosno korskornika usluga prije svega, zatim zaposlenih u kompaniji koja vrši prevoz što se manifestuje dužim obustavama rada čime se uvećava nezadovoljstvo i onih koji upravljaju sistemom javnog gradskog prevoza putnika. Takođe se evidentiraju dugogodišnji akumulirani gubici, manja ulaganja u transportne i inrastruktturne kapacitete, što značajno umanjuje prevoznu moć kompanije a što se odražava i na kvalitet prevozne usluge.

Ključne riječi: javni gradski prevoz putnika, organ javne uprave, autobus, tramvaj, trolejbus

OPTIMIZATION OF THE PUBLIC CITY PASSENGER TRANSPORT SYSTEM IN SARAJEVO CANTON

Abstract

The public city passenger transport system in Sarajevo Canton is organized as a Classical Organization Model, with one monopolised public company comprising out of four subsystems: trams, trolleybuses, buses and minibuses. There is an obvious dissatisfaction of all involved in the system, primarily of the passengers, i.e. the users, and then of the employees of the company conducting transport, which is manifested with long strikes, which additionally increases dissatisfaction of those running the public city passenger transport system as well. There are also losses accumulated over the years, fewer investments in transport and infrastructure capacities, which significantly decreases the transport capabilities of the company, and which in turn reflects on the quality of transport service.

Key words: public city transport of passengers, public authority, bus, tram, trolleybus

1. UVOD

Da bi se analizirala funkcija sistema javnog gradskog prevoza putnika u Kantonu Sarajevo, neophodno je poznavati strukturu podsistema, posebno u pogledu transportne infrastrukture, inventarskog stanja transportnih kapaciteta, sektora tehničkog opsluživanja i nivoa angažovanja radne snage. U Kantonu Sarajevo egzistiraju četiri podsistema javnog gradskog prevoza putnika, koji čine mrežu od 100 linija, ukupne dužine 1048.4 kilometra.

Autobuski podsistem [1] ima 47 linija, ukupne dužine 557.8 kilometara, koje su koncipirane na trasama dodira ili spajanja sa električnom mrežom odnosno trasama podsistema tramvajske i trolejbuske mreže.

Podsistem Minibusa [1] čini mrežu od 48 linija, dužine od 358.2 kilometra, čije se trase spuštaju sa padinskih dijelova grada. Ove linije saobraćaju u zatvorenim dijelovima grada koji se

nalaze na uzvišenjima Sarajeva, teško pristupačnim za tradicionalne autobuse.

Tramvajski podsistem [1] čini mrežu od 6 linija, ukupne dužine 45.4 kilometara, čija je trasa najvećim dijelom zajednička i prostire se desnom obalom rijeke Miljacke, sa jednim ogrankom koji saobraća do Željezničke stanice. Ukupna dužina trase tramvajске infrastrukture iznosi 13.5 kilometara dvostrukog kolosjeka.

Trolejbuski podsistem [1] čini mrežu 5 linija od ukupno 42 kilometara, čija se trasa prostire na jedinstvenom pravcu koji ide lijevom obalom Miljacke, sa jednim ogrankom koji prelazi na desnu obalu rijeke i saobraća sa naseljem Jezero na sjeveru grada. Ukupna dužina infrastrukture trolejbuskog podsistema (dupla trasa opremljena zračnim kontaktnim vodovima) iznosi oko 14 km ne računajući depo. Sva četiri podsistema javnog gradskog prevoza putnika u Kantonu Sarajevo imaju komplementarne [2] funkcije. Tramvajske i trolejbuske linije, koje prvenstveno saobraćaju u gusto naseljenim gradskim četvrtima, odgovaraju na nivo povećane potražnje. One čine kičmu Sarajevskog prevoznog sistema. Tramvajska mreža pruža uslugu javnog masovnog prevoza putnika, na dijametralnoj trasi linije grada Sarajeva. Prosječni interval na tramvajskoj liniji broj 3, Baščaršija - Ilidža u vršnom času je povećan na čak 15 vožnji po smjeru. Činjenica da linije koriste zajedničku dionicu trase između Baščaršije i Čengić Vile, utiču na to da broj vožnji u vršnom času doseže 29 ili približno, jedan tramvaj svake 2 minute. Prosječna komercijalna brzina nije izrazito visoka, ali bi mogla biti povećana ukoliko dođe do poboljšanjem stanja pruge. Redovan i ustaljen ritam vožnje, inventarsko stanje vozila javnog gradskog prevoza putnika, stavljaju tramvaj na prvo mjesto u hijerarhiji prevoznih sistema u Sarajevu.

Trolejbuska mreža je u zabrinjavajućem stanju zbog sve veće neraspoloživosti vozila. Prosječni interval u vršnom času u jutarnjim satima na glavnoj liniji 103 (Dobrinja - Trg Austrije) iznosi 15 vožnji. Za druge linije (101, 102, 104), interval u vršnom času u jutarnjim satima iznosi 3 vožnje po smjeru. Prosječna komercijalna brzina na trolejbuskoj mreži iznosi 14,8 km/h u radnom danu, što je malo.

Funkcija autobuskih i minibuskih mreža je da pruže usluge građanima koji dolaze sa raširenih područja stanovanja prema tramvajskim i trolejbuskim mrežama koje saobraćaju u glavnim Sarajevskim područjima. Sve autobuske i minibuskе linije sastavljene su od radijalnih linija izuzev dvije autobuske linije (21, 22a) i jedne minibuskе linije (98), koje su tangencijalne linije.

2. FUNKCIJA SISTEMA JGPP U KANTONU SARAJEVO

Sistem javnog gradskog prevoza putnika u Kantonu Sarajevo, ima zadatak [5] da obezbijedi uslove za putovanje građana na nivou opština i između pojedinih opština Kantona. Kakva je slika u istraživanoj oblasti javnog gradskog prevoza putnika, pokazuju istraživanja koja su provedena od strane agencije SYSTRA, koja su izvršena u periodu 2008-2010 godine.

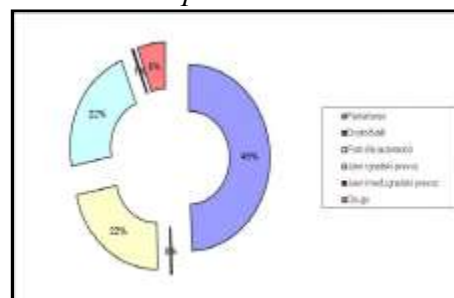
2.1 RASPODJELA PUTOVANJA

Anketom domaćinstava [1] u Kantonu Sarajevo, u okviru pomenutog istraživanja koja je izvršena 2009 godine, utvrđena je raspodjela putovanja po vidovima prevoza :

- Pješaćenje 49 %,
- Javni gradski prevoz 22.3 %,
- Putnički automobil 22.1 %,
- Javni međugradski prevoz 0.4 %,
- Dvotočkaši 0.3 %,
- Ostali vidovi prevoza 5.6 %.

Na slici 2.1 prikazana je raspodjela putovanja po vidovima prevoza .

Sl. 2.1 Raspodjela putovanja po vidovima prevoza.

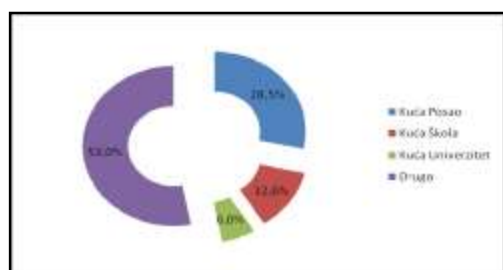
Raspodjela putovanja [1] u motornom saobraćaju, u okviru istog istraživanja ima sljedeće karakteristike :

- Gradski prevoz 48.8 %,
- Putnički automobil 50.0 %,
- Ostali prevozi 1.2 %.

Istraživani su i motivi putovanja građana u Kantonu Sarajevo. Posebno su značajni rezultati ankete u pogledu istraživanja takozvanih obaveznih motiva putovanja (prebivalište-posao ili PP 28.5 % - dnevnog kretanja, prebivalište-škola ili PŠ 47 % - dnevnog kretanja).

Raspodjela motiva putovanja u Kantonu Sarajevo, prikazana je na Slici 2.2.

Sl. 2.2 Raspodjela motiva putovanja u Kantonu Sarajevo

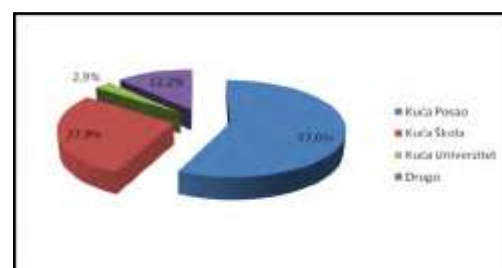
SYSTRA – Studija razvoja javnog prevoza u Kantonu Sarajevo

Rezultati ankete u pogledu istraživanja raspodjele putovanja u vršnom satu, prikazani su na Slici 2.3. U vrijeme jutarnjeg vršnog sata (7.00 do 8.00), kretanja PP (prebivalište-posao) predstavlja 57 % ukupnih kretanja, a ukupna obaveza kretanja predstavljaju 87.8 %. Kretanja uzrokovana ostalim motivima iznose samo 12.2 %.

U okviru istog istraživanja evidentirana je stopa presjedanja 1.27, od čega je :

- Svakodnevnih putovanja 1 361 854
- Za 1 073 171 kretanja

Sl. 2.3 Raspodjela putovanja u vršnom satu

SYSTRA – Studija razvoja javnog prevoza u Kantonu Sarajevo

2.2 ANALIZA POSLOVANJA

Sistem javnog gradskog prevoza u Kantonu Sarajevo, nije pouzdan [2] na mreži pod sistema Autobusa i Minibusa. Nešto bolja situacija je sa podsystemom Trolejbusa, ali isti takođe ne može izvršiti red vožnje u cijelosti, obzirom da Index pouzdanosti od 102 ne može zadovoljiti potrebe za prevozom i obaveze preventivnog održavanja. Takođe je značajno napomenuti da je 20 tramvaja u otkazu zbog problema koji su vezani za investicione opravke. Isti je slučaj i sa 13 trolejbusa, 36 autobusa i 15 minibusova. Navedena vozila javnog gradskog prevoza putnika su amortizovana, izvan amortizacionog vijeka i kao takva, eventualna opravka ne bi bila ekonomična. Samo je podsystem tramvaja sa raspoloživim kapacitetima, u Indeksu pouzdanosti u mogućnosti da odgovori obavezama iz reda vožnje.

U Tabeli 2.1 predstavljeno je inventarsko stanje voznog parka u KJKP "GRAS" Sarajevo, iz 2008. godine.

JGPP	Broj	Starost	Operativna raspoloživost	Potrebna raspoloživost	Tehnička ispravnost	Index Pouzdanosti
Tramvaj	80	29	60	50	0.75	120
Trolejbus	47	34	39	38	0.83	102
Autobus	125	20	89	98	0.71	90
Minibus	65	10	50	70	0.77	71

2.3 DISKUSIJA

SYSTRA – Studija razvoja javnog prevoza u Kantonu Sarajevo modernizacija depoa (autobus i minibus), obnove i uspostavljanje signalizacije, uspostavljanje sistema.

”GRAS” Sarajevo 33150 000 KM, kako bi isti imao maksimalno pouzdanu ponudu na tržištu javnog gradskog prevoza putnika.

Pokazatelji poslovanja [2] KJKP ”GRAS” u 2008. godini, predstavljeni su u Tabeli 2.2.

Tabela 2.2 Pokazatelji poslovanja KJKP "GRAS" Sarajevo

GRAS	KM	KM/putnik	KM/km
Troškovi			
Troškovi bez amortizacije	61 016 944	0.63	3.24
Ukupni troškovi	67 146 800	0.70	3.57
Prihodi			
Tarifni prihodi	30 608 775	0.32	1.62
Subvencije	7 704 000	0.08	0.40
Ukupni prihodi	38 312 775	0.40	2.03
Stanje			
Deficit eksploatacije bez amortizacije	22 704 169	0.24	1.21
Deficit eksploatacije	28 834 025	0.30	1.54

SYSTRA – Studija razvoja javnog prevoza u Kantonu Sarajevo

Prema istraživanjima agencije SYSTRA u okviru Studije razvoja javnog prevoza u Kantonu Sarajevo, u 2009. godini je napravljena procjena dugoročnog investicionog ulaganja, za period od 10 godina, sa ciljem obnove sistema javnog gradskog prevoza putnika, u pogledu sljedećih investicionih ulaganja u obnovu tramvajskog voznog parka, pruge i zračnog kontaktnog voda, kompletiranja i obnove podstanica, izgradnje i opremanja remize, obnove trolejbuskog voznog parka, zračnog kontaktnog voda, podstanica, trase Centar-Vogošća, izgradnja i opremanje depoa, obnova autobusnog i minibusnog voznog parka, karata.

Prema istraživanjima [1] koja su sprovedena u 2009. godini, sačinjena je procjena nivoa ulaganja u obnovu voznog parka desetogodišnji period posmatranja, gdje se došlo do potrebnog iznosa od 1.7 miliona Evra godišnje, od čega 0.45 miliona Evra pripada obnovi autobusa i minibusu. Prema tome, u narednih deset godina, bi trebalo uložiti u vozni park KJKP

Sistem javnog gradskog prevoza putnika u Kantonu Sarajevo, sa pozicije poslovanja monopolisane državne kompanije, je u deficitu odnosa troškova i prihoda, za iznos od 28834025 KM odnosno za 1.54 KM/km ili 0.30 KM/putnik. KJKP "GRAS" Sarajevo na godišnjem nivou ostvarioko 18800000 kilometara, u javnom gradskom prevozu putnika.

Struktura troškova eksploatacije sistema javnog gradskog prevoza putnika u Kantonu Sarajevo, bez amortizacije, predstavljena je u Tabeli 2.3.

2008	Tramvaj	Trolejbus	Autobus	Minibus
Troškovi eksploatacije KM	10 840 424	7 757 220	17 492 000	7 318 500
Amortizacija KM	2 844 276	1 167 180	1 249 600	377 100
Ukupni troškovi KM	13 685 300	8 924 400	18 741 600	7 695 600
Ukupni troškovi KM/km	4.84	4.19	2.69	2.57

SYSTRA – Studija razvoja javnog prevoza u Kantonu Sarajevo

Ako se uobziri činjenica da je u inventarskom stanju voznog parka evidentirano 317 vozila javnog gradskog prevoza putnika, koja su operativna na godišnjem nivou eksploatacije, može se konstatovati da je u KJKP "GRAS" Sarajevo zaposleno 6.33 radnika po jednom vozilu javnog gradskog prevoza putnika.

Tabela 2.4 Struktura uposlenog osoblja u KJKP "GRAS" Sarajevo

SLUŽBA		UPOSLENI
Tramvaj	Eksploatacija	150
	Održavanje	153
Trolejbus	Eksploatacija	132
	Održavanje	84
Autobus	Eksploatacija	298
	Održavanje	122
Minibus	Eksploatacija	158
	Održavanje	45
Energija i infrastruktura		136
Tehničko transverzalne službe		484
Administrativne službe		246
Ukupno		2008

SYSTRA – Studija razvoja javnog prevoza u Kantonu Sarajevo

Stanje je još nepovoljnije ako se analizira starosna struktura i nivo tehničke ispravnosti i Indeks pouzdanosti u podsistemima autobusa, minibusu i trolejbusu, gdje ne postoje tehnički uslovi za izvršenje reda vožnje. Prema standardima u uređenim Evropskim kompanijama javnog gradskog prevoza putnika, uposlenost se svodi na opseg od 3.5 zaposlenih po jednom vozilu javnog gradskog prevoza.

Konkretno, u KJKP "GRAS" Sarajevo evidentan je višak od 2.83 zaposlenih po vozilu javnog gradskog prevoza putnika, ili 44.7 % odnosno 899 viška zaposlenih. Velika stavka ostvarenih

troškova eksploatacije uslovljena je između ostalog i brojem uposlenih, kojih je na nivou 2008 godine evidentirano 2008, u strukturi koja je predstavljena u Tabeli 2.4.

U tabeli 2.5 prikazan je odnos između stvarnih troškova uposlenih i normativnog stanja koje obezbjeđuje racionalno poslovanje prevoznika. Vidljivo da je prevoznik nagodišnjem nivou na ime zarada radnog osoblja trošio 25929000 KM ili 1.37 KM/km, na bazi ostvarene godišnje kilometraže oko 18 880 000 kilometara. Na bazi prezentovanog neracionalnog zapošljavanja, stvarao je dodatne troškove na godišnjem nivou u iznosu od 11669050 KM. Prevoznik je neracionalnom politikom poslovanja i zapošljavanja, dodatno trošio 0.62 KM/km.

Tabela 2.5 Odnos troškova osoblja stvarnog i racionalnog stanja

JGPP	Troškovi osoblja 6.33/vozilo	Troškovi osoblja 3.5/vozilo
	KM	KM
Tramvaj	6 769 000	3 722 950
Trolejbus	4 926 200	2 709 410
Autobus	9 700 000	5 335 000
Minibus	4 533 800	2 493 590
Stanje	25 929 000	14 260 950

SYSTRA – Studija razvoja javnog prevoza u Kantonu Sarajevo

Ako se napravi usporedba sa Tabelom 2.2 moglo bi se utvrditi da bi evidentirani troškovi eksploatacije bili manji ($1.54-0.62=0.92$ KM sa amortizacijom i $1.21-0.62=0.59$ KM/km bez amortizacije). Takođe je značajno, da je prevoznik obračunavao amortizaciju i za vozila javnog gradskog prevoza, prema procjenjenoj upotrebnoj vrijednosti, i to za tramvaj 28 860 KM/vozilo, za trolejbus 13 200 KM/vozilo, za autobus 10 000 KM/vozilo i za minibus 5 800 KM/vozilo, na godišnjem nivou.

Veliki broj zaposlenih radnika, jednim dijelom je uslovljen nepovoljnom starosnom strukturom transportnih kapaciteta, elektroenergetskih postrojenja i infrastrukture, koji iziskuju veće napore u tekućem i investicionom održavanju. Od ukupnog broja zaposlenih, njih 735 radi na poslovima tehničkog održavanja vozila, infrastrukture i elektroenergetskih postrojenja.

Slična je situacija u broju zaposlenih u okviru tehničko transverzalne službe, energije i infrastrukture u posljedici činjenice da navedeni Sistemi nisu kapitalno remontovani i obnavljani.

Stopa pokrivenosti troškova prihodima u sistemu javnog gradskog prevoza putnika u Kantonu Sarajevo iznosi 46 % a bez amortizacije 50 %. Stopa pokrivenosti troškova prihodima u gradovima koji su slične aglomeracije kao Sarajevo, u Zapadnoj Evropi iznosi između 30-40 %, a u zemljama Istočne Evrope 60-70 %. Ako se uobzire subvencije, stopa pokrivenosti iznosi 57-63 % bez amortizacije. Veliki deficit

eksploatacije u iznosu od 0.30 KM po prevezenom putniku ili 1.54 KM/km, mogu se komentarisati na sljedeći način:

- Troškovi eksploatacije su relativno slabo izraženi u odnosu na kvalitet usluge koji pruža GRAS,
- U zatečenim okolnostima je teško smanjiti troškove eksploatacije, posebno imajući u vidu amortizovanu infrastrukturu i vozni park mreže KJKP "GRAS",
- Ukoliko bi se značajna sredstva uložila u transportne kapacitete, posebno u obnavljanje autobusnog i trolejbusnog voznog parka, tada bi se troškovi održavanja mogli smanjiti, posebno troškovi za osoblje, zbog činjenice da ovakva situacija zahtjeva veliki broj stručnog osoblja za održavanje starog voznog parka,
- Novi vozni park bi smanjio potrebu za angažovanjem značajnog broja zaposlenih u održavanju voznog parka, što bi rapidno smanjilo troškove održavanja,
- Prihodi od tarifa su relativno mali, 0.32 KM po putniku ili 1.62 KM/km,
- Da bi se tarifni prihodi povećali, potrebno je predvidjeti sljedeća rješenja:

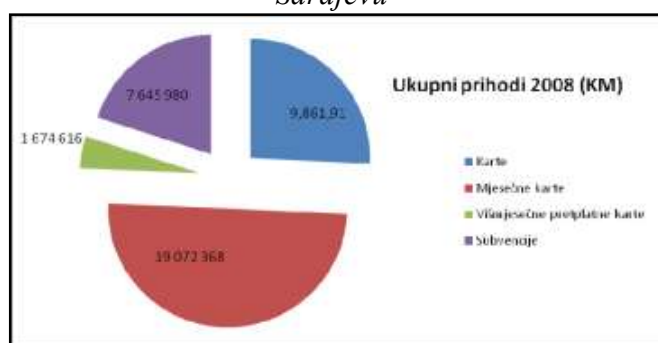
- Povećati tarife koje su izrazito niske (penzioneri i slične kategorije),
- Uvesti savremeni sistem karata, jedinstven za sve vidove prevoza, kako bi se ograničio broj putnika bez karata odnosno povećao nivo naplativosti usluge,
- Uvesti tarifni sistem zasnovan na tarifnim zonama i presjedanju.

▪ Subvencije ne omogućavaju pokrivenost deficita eksploatacije, što zahtjeva preduzimanje određenih aktivnosti, u pogledu:

- Uspostave sistemskog načina dodjeljivanja subvencije, na primjer u odnosu na stvaran broj vožnji korisnika koji uživaju povlastice u prevozu,
- Iznaci izvore finansiranja za korištenje kolektivnog prevoza.

Na Slici 2.6 predstavljena je struktura prihoda KJKP "GRAS" Sarajevo na nivou 2008. godine, gdje dominira ostvareni prihod od pretplatničkih karata.

Slika 2.4 Struktura prihoda u KJKP "GRAS" Sarajevu

- Vozne karte namijenjene zaposlenima predstavljaju samo 28 % prodatih karata, a karte namijenjene đacima i studentima oko 15 %, Od ukupnog broja pretplatnih karata, subvencionisane pretplatne karte predstavljaju više od 2/3 svih pretplatnih karata.

Politika subvencija je realizovana kroz tarife:

- Pretplatne karte za učenike (osnovci i srednjoškolci),
- Pretplatne karte za penzionere,
- Pretplatne karte za ratne vojne invalide i porodice poginulih.

Integrirani tarifni sistem ne postoji. Osim promjena tarifnog sistema, usvojena je hipoteza da cijena karata odnosno iznos tarife ne poraste u konstantnoj novčanoj vrijednosti. Cijena prevozne karte će se povećati samo u skladu sa inflacijom. Finansijski bilans eksploatacije na kraju desetogodišnjeg investicionog ciklusa, zavisice od vrste tarifnog sistema, postojećeg ili tarifnog sistema uspostavljene tarifne zajednice

Očekivani iznos prihoda na kraju desetogodišnjeg investicionog ciklusa, predstavljen je u Tabeli 2.6.

SYSTRA – Studija razvoja javnog prevoza u Kantonu Sarajevo

Prihodi KM	Trenutni tarifni sistem		Tarifna zajednica	
	Po vidovima prevoza	Intermodalni prihodi	Po vidovima prevoza	Intermodalni prihodi
	38 693 673	4 950 368	84 690 655	

SYSTRA – Studija razvoja javnog prevoza u Kantonu Sarajevo

Najveći prihod je ostvaren od mjesečne karte, a najmanji od višemjesečne pretplatničke karte. Subvencije su prisutne i u mjesečnoj karti koju koriste socijalne kategorije, kao što su đaci, studenti, penzioneri.

Pored ostalog, treba istaći sljedeće :

- Više od polovine pretplatnih karata prodato je penzionerijama,
- Tromjesečne, polugodišnje i godišnje pretplatne karte predstavljaju manje od 0,5 % prodatih karata,

Iz navedene procjene, proizilazi na kraju desetogodišnjeg investicionog ciklusa, da će sistem javnog gradskog prevoza putnika biti ekonomičan, ukoliko se uspostavi tarifna zajednica.

Neophodno je pojasniti organizaciju tarifne zajednice (TZ) u pogledu usvojenih ciljeva i politike. Paralelno će biti predloženi pravci za traženje novih izvora finansiranja koji će olakšati primjenu tarifne zajednice. Potrebno je izvršiti analizu različitih mogućih oblika eksploatacije u okviru primjene usklađenog i komplementarnog

transportnog sistema koji prati uvođenje tarifne zajednice.

Tarifna zajednica ima za cilj da obezbijedi različite partnerske organizacione organe-direkcije, da definiše i usaglasi njihove transportne politike, u cilju veće komplementarnosti mreža, pri tome favorizujući :

- Presjedanje sa cestovnog/drumskog vida prevoza na značajnije vidove (tramvaj, željeznica),
- Razvoj komplementarne transportne ponude,
- Pronalaženje novih izvora finansiranja (taksa tarifne zajednice)
- Tarifna zajednica može imati tri vida organizacije :
  - Tarifna zajednica kojom se uspostavlja zajednički tarifni sistem između prevoznika,
  - Prevozna zajednica koja osim tarifnog sistema usaglašava i redove vožnje i restrukturiira komplementarne linije,
  - Prevozna unija koja predstavlja prevozna zajednicu, koja sve zadatke u pogledu tarifnog sistema, usaglašavanja redova vožnje, restrukturiranja mreže prenosi na jednu filijalu prevoznika

Na kraju investicionog ciklusa, moguće je simulirati pokazatelje ekonomičnosti, ovisno o vrsti tarifnog sistema, što je prikazano u Tabeli 2.7

3. ZAKLJUČAK

Prema Evropskoj uredbi, koja uređuje djelatnost javnog masovnog/gradskog prevoza putnika 1370/2007 EC predlaže se, da se za obavljanje privredne javne službe (PJS) prevoza putnika u gradskom i prigradskom saobraćaju dodjeljuju koncesije. Način dodjeljivanja koncesija je određen posebnim zakonom. Prema dostupnim istraživanjima [4] UITP (Međunarodna unija za javni gradski prevoz putnika) je utvrdila da samo 15 % preduzeća koje vrše javni gradski prevoz putnika, može pokriti troškove eksploatacije od ostvarenih prihoda od prodaje usluge pravoza. Rezultati su bazirani na uzroku ispitanih 130 preduzeća. Ostalih 85 % kompanija ostvaruje troškova eksploatacije prihodima od prodatih karata u visini 50 %.

Tabela 2.7 Pokazatelji ekonomičnosti na kraju investicionog ciklusa - 10 godina

Ekonomski pokazatelji	Trenutni tarifni sistem		Tarifna zajednica	
	Milion KM	KM/putniku	Milion KM	KM/putniku
Ukupni troškovi bez amortizacije	61.2	0.62	61.2	0.62
Prihodi od prodaje karata	40.2	0.41	84.7	0.86
Subvencije na cijenu karte	7.7	0.08	7.7	0.08
Ukupni prihodi	47.9	0.48	92.4	0.94
Deficit ili suficit eksploatacije bez amortizacije	- 13.3	- 0.1	31.22	0.32

Ekonomski pokazatelji	Trenutni tarifni sistem		Tarifna zajednica	
	Milion KM	KM/putniku	Milion KM	KM/putniku
Ukupni troškovi bez amortizacije	61.2	0.62	61.2	0.62
Prihodi od prodaje karata	40.2	0.41	84.7	0.86
Subvencije na cijenu karte	7.7	0.08	7.7	0.08
Ukupni prihodi	47.9	0.48	92.4	0.94
Deficit ili suficit eksploatacije bez amortizacije	- 13.3	- 0.1	31.22	0.32

Implementacija navedene Direktive u pogledu dodjeljivanja koncesije/ugovora o prevozu, mora sadržavati utvrđeni koncept napuštanja dosadašnjeg Klasičnog ili regulisanog modela organizovanja javnog gradskog prevoza putnika u podsistemu autobusa i minibusa, i prelaska na Model ograničene konkurencije (Skandinavski ili Francuski), koji su zasnovani na izboru prevoznika koji je baziran na raspisanom tenderu odnosno na podjeli rizika u polovanju.

PRVA FAZA :

- U sklopu resornog ministarstva organizovati Direkciju za javni prevoz u Kantonu Sarajevo .

DRUGA FAZA:

- Reorganizovati postojeće javno preduzeće KJKP "GRAS" sa akcentom na funkcionisanje tramvajskog i trolejbuskog saobraćaja

- Izdvojiti iz sastava KJKP "GRAS" u svojstvu osnivača novog preduzeća koje bi upravljalo autobuskim i minibuskim prevozom AD "BUS",

- Provesti dokapitalizaciju ili privatizaciju novoosnovanog preduzeća AD "BUS", sa posebnim osvrtnom na obnavljanje tehničkih kapaciteta novog preduzeća i zbrinjavanje viška zaposlenih,

- Donijeti regulativu kojom će se omogućiti implementacija održivog sistema javnog gradskog prevoza putnika u Kantonu Sarajevu,

- Provesti proceduru javnog poziva i dodjele ugovora/koncesije za javni gradski prevoz putnika na autobuskim i minibuskim trasama saobraćanja,

TREĆA FAZA:

- Izvršiti promjenu strukture vlasništva novosnovanog javnog preduzeća (tramvajski i trolejbuski saobraćaj) po principu partnerstva javnog i privatnog vlasništva, uz zadržavanje pune funkcije Direkcije za javni prevoz, posebno u pogledu upravljanja javnim prevozom i modernizacije integrisanog tarifnog sistema javnog gradskog prevoza putnika.

U trećoj fazi reorganizacije javnog preduzeća, postoji potreba za implementacijom dobre prakse partnerstva privatnog i javnog vlasništva, na način da se iznađe mogućnost za

prodajom dijela kapitala preduzeća (tramvajskog i trolejbuskog podsistema).

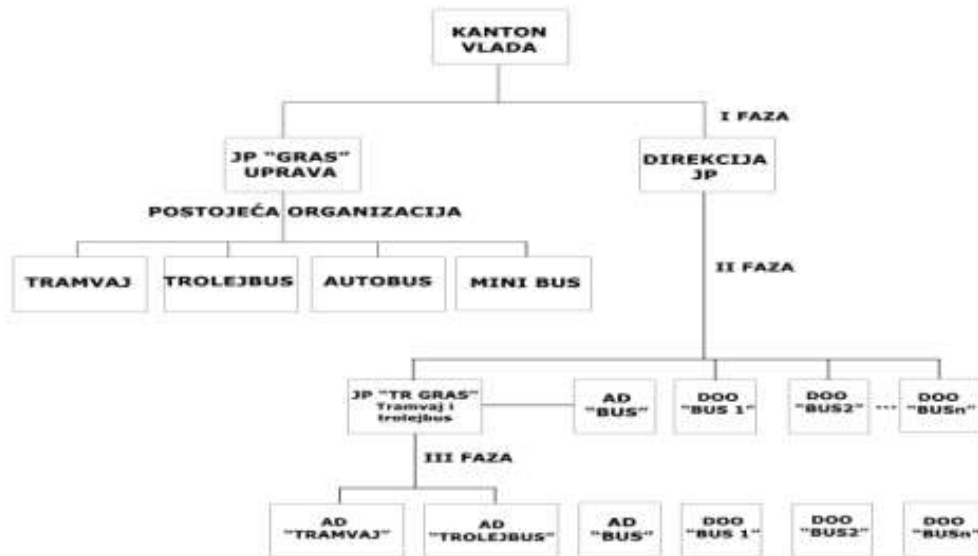
Oblik partnerstva javnog i privatnog vlasništva, će u mnogome stvoriti uslove za racionalnu organizaciju preduzeća i ekonomično poslovanje istog, bez monopola politike i štetnog uticaja države, posebno u dijelu naracionalnog trošenja sredstava i politike zapošljavanja. Pri tome, država neće gubiti ingerencije u pogledu upravljanja sistemom javnog gradskog prevoza putnika. Konačni cilj racionalizacije i reorganizacije sistema javnog gradskog prevoza putnika svodi se privatizaciju, po uzoru na sistem javnog gradskog prevoza putnika u Australiji u Melburnu, takozvanog Metlink [4] sistema, koji je privatizovan 1999. godine. Navedeni sistem javnog gradskog prevoza putnika egzistira u okviru integrisanog tarifnog sistema javnog gradskog prevoza putnika.

Da bi se ostavili ciljevi privatizacije sistema javnog gradskog prevoza putnika u Kantonu Sarajevo, nameće se takođe potreba za ulaganjem u iskorištenost mreže željezničke infrastrukture u jednom dijelu, odnosno uvezivanje tramvajske infrastrukture u željezničku infrastrukturu, na način izjednačavanja standarda infrastrukture (širina kolosjeka) što će omogućiti racionalniju eksploataciju lakog šinskog sistema javnog gradskog prevoza putnika.

Politika Kantona ima za potrebu implementirati i druge oblike modernizacije sistema javnog gradskog prevoza putnika, prije svega kada je u pitanju integracija sistema (fizička, logička i tarifna) i organizacija tarifne zajednice, po mogućnosti na nivou prevoznika, koja bi implementirala interese prevoznika (po svim vidovima saobraćaja) i interese korisnika usluge. U konkretnom slučaju, ne može se eliminisati i saobraćaj u mirovanju, koji bi u okviru tarifne zajednice omogućio građanima da kombinuju upotrebu vlastitog automobila i usluge javnog gradskog prevoza, kroz obostrano korištenje odnosno priznavanje određenih vrsta karti za prevoz i parkiranje, čime bi se stepen iskorištenosti vozila javnog gradskog prevoza povećao a smanjila zagušenja u užim gradskim područjima.

Na slici 3.1 predstavljen je Novi model organizacije KKJP "GRAS" Sarajevo.

LITERATURA

- [1] Federalni statistički zavod, 2011.
- [2] Drašković D. 2011 "Izbor organizovanja JGPP u BiH", doktorat.
- [3] Gladović P. (2010, "Model savremenog organizovanja sistema JMTP".
- [4] Stefanović G. (2010), "PPP in public transport".
- [5] Jusufrić I. (2007), "Osnove drumskog saobraćaja.

DEFINISANJE SAVREMENE METODE PLANIRANJA I ORGANIZACIJE JAVNOG GRADSKOG PREVOZA PUTNIKA

Pavle Gladović

Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka, Srbija

Vladimir Popović

Srednja tehnička škola Prota S. Dimitrijević, Aleksinac, Srbija

Sažetak

Uloga javnog gradskog prevoza putnika u stalnoj je promeni shodno zahtevima korisnika usluga, lokalne i globalne zajednice. Svest o postojanju ekološki prihvatljivog i održivog transporta predstavlja obavezu, odgovornost i zadatak organa lokalne gradske uprave. Kao takav jasno se nameće moderan, kvalitetno organizovan i ekološki prihvatljiv javni prevoz putnika. Shodno svetskim trendovima, pojavom savremenih visoko kapacitivnih i ekoloških vozila, izgradnjom moderne infrastrukture u javnom gradskom prevozu, u ovom radu biće prikazane osnove za definisanje savremene metode planiranja i organizacije javnog gradskog prevoza putnika u gradovima srednje veličine.

Ključne reči: *Planiranje, organizacija, ekologija, održivi transport, javni gradski prevoz putnika*

DEFINING THE MODERN METHODS OF PLANNING AND ORGANIZATION OF PUBLIC PASSENGERS TRANSPORT

Abstract

The role of public passengers transport is in permanent change in accordance with the requirements of service users, local and global community. Awareness of environmentally acceptable and sustainable transportation is an obligation, responsibility and duty of the local city government. As such it is clearly imposes a modern, well-organized and environmentally friendly public transport. In accordance with global trends, the advent of modern highly capacitive and environmentally friendly vehicles, the construction of modern infrastructure in public transport, this paper will present the basis for the definition of modern methods of planning and organization of public passengers transport in medium-sized cities.

Key words: *Planning, Organization, Ecology, Sustainable transport, Public passengers transport*

1. UVOD

Danas ne treba više dokazivati značaj i ulogu javnog masovnog transporta putnika (JMTP) u gradovima, pošto je opšteprihvaćen stav, da je to nezamenljiva funkcija u životu svih građana, privrede i aktivnosti u gradu. [1]

Veći je problem bolje i efikasnije funkcionisanje sistema, odnosno kako stvoriti uslov da se kvalitet transportne usluge podigne na jedan daleko viši nivo i približi trendovima koji vladaju u Evropskoj uniji i razvijenim

Ključni trendovi u ovoj delatnosti su:

- Obaveza i briga lokalnih zajednica za obezbeđenje mobilnosti stanovnika i za JMTP uz ograničeno korišćenje putničkih automobila, saglasno strategiji "održivog razvoja" i "kvaliteta života",
- Otvaranje tržišta usluga za sve prevoznike i sve vrste vlasništva,
- Potreba da se poveća proizvodna efikasnost snize troškovi poslovanja prevoznika, i

- Pritisak građana na organe lokalne samouprave da se realizuje viši nivo kvaliteta uz prihvatljivu cenu usluga u JMTP, i jedinstvenu kartu za sve prevoznike i vidove prevoza.

Pojam „održivog razvoja, održivog transporta i održive mobilnosti“, predstavlja koncept upravljanja saobraćajem u modernim gradovima. U Brundtland izveštaju, koji je objavljen od strane Ujedinjenih nacija, održivi razvoj (Slika 1) je definisan kao „Razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjosti bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija u zadovoljenju njihovih potreba. Ovakav razvoj prate dva ključna koncepta:

- Koncept *potreba*, osnovne potrebe siromašnog svetskog stanovništva, kojima se daje prioritet; i
- Koncept *ograničenja*, nametnut stanjem tehnološkog razvoja i socijalno-društvene organizacije na mogućnost životne sredine u ispunjenju sadašnjih i budućih potreba.“ [2]

Prateći pojam „održivog razvoja“, definiše se novi pojam „održivog transporta“ koji opisuje modele transportnih sistema i savremenog načina planiranja saobraćaja. Veće ministra transporta Evropske unije dalo je definiciju održivog transporta kao sistema koji: „Omogućava osnovni pristup i razvojne potrebe pojedinaca, preduzeća i društva kako bi se sastali sigurno i na način koji je u skladu kako sa ljudskim i tako i sa zdravljem ekosistema, promovise jednakost unutar i između uzastopnih generacija; je pristupačan, deluje pravilno i efikasno, nudi izbor načina prevoza, podržava konkurenciju, kao i uravnotežen regionalni razvoj; ograničava emisiju stetnih gasova i otpada unutar sposobnosti planete da ih apsorbuje, koristi obnovljive izvore do ili ispod njihove stope obnovljivosti, koristi neobnovljive resurse do ili ispod stope razvoja njihovih obnovljivih zamena, i umanjuje uticaj na korišćenje zemljišta i generisanja buke.“

Kroz istoriju, smeštaj i izgled gradova je oblikovan oko prohodnog centra, često se nalazi u blizini luke ili plovnog puta, i sa predgradjima dostupnim pomoću životinjskog prevoza ili, kasnije, železnicom ili tramvajskih linijama. Međutim socijalne razlike između građana SAD-

a i Evrope, oblikovale su drugacije transportne politike (Grafik 1). Mainstream transportnog planiranja u Evropi je, za razliku od američkih gradova, nikada nije bila na temelju pretpostavke da je privatni automobil bio najbolji ili jedino rešenje za urbane mobilnosti. Holandska sema transportne strukture, od 1970, zahteva da potražnja za dodatnim kapacitetom vozila treba biti zadovoljena jedino “ako je doprinos društvenoj dobrobiti pozitivna”, a od 1990 je uveden eksplicitni cilj - prepoloviti stopu rasta upotrebe automobila u saobraćaju.

Slika 1. Akteri održivog razvoja

Mobilnost je jedna od temeljnih aspekata socijalne kohezije, jer svima omogućava pristup poslu, treningu, javnim uslugama i prodajnim mestima. Optimizacija masovnih javnih transportnih sistema u gradovima je ključ ka održivom prevozu, i izbor gradova budućnosti. Uloga javnog prevoza se konstantno menja i njegov razvoj treba biti usmeren na povećanje kvaliteta transportnih usluga, smanjenje troškova, zaštiti okoline i drugog. [3]

U ovom radu biće prikazano početno definisanje savremene metode planiranja i organizacije javnog gradskog prevoza putnika u gradovima do 300.000 stanovnika (primer grada Niša). Definisanje savremene metode proisteklo je iz dugogodišnjih istraživanja autora na polju javnog masovnog transporta putnika i praćenja stanja sistema javnog prevoza u gradovima Srbije.

2. UVOD U DEFINISANJE METODE

Novi sistemi javnog masovnog transporta putnika (JMTP) u gradovima postaju složeniji i u strukturi (više prevoznika, više vidovnih podsistema) i u funkcionisanju (potreba integracije svih prevoznika u sistem u funkcionalnom, tarifnom i logičkom smislu) i kao posledica toga u organizaciji i upravljanju.

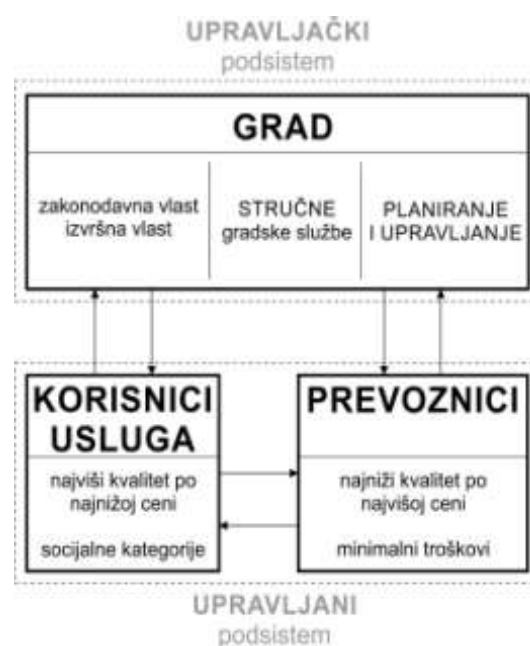
Uloga lokalnih organa uprave u ovim procesima je ključna jer se tako vrši pritisak na prevoznike koji su inertni na promene, i stvaraju uslovi za dugoročni stabilan sistem koji će se razvijati u kontrolisanim uslovima. Jedna od najvažnijih obaveza lokalne uprave jeste utvrđivanje troškova sistema za željeni nivo kvaliteta usluge. U tom smislu, u skladu sa savremenim trendovima, kao i potrebama građana, sistem JMTP-a u našim gradovima, neophodno je u potpunosti restrukturirati i redizajnirati (preprojektovati) da bi se iz postojećeg nezadovoljavajućeg, moglo da se pređe u željeno stanje - kvalitetniji javni prevoz putnika uz prihvatljive cene za putnike i prevoznike i uz manje korišćenje putničkih automobila.

Grafik 1. Emisija CO₂ po putniku u transportu

Sistem JMTP-a se u osnovi sastoji iz dva podsistema, upravljačkog – koga čini grad sa zakonodavnom i izvršnom vlasti, i upravljano – koga čine prevoznici (operateri) i korisnici usluga (građani) na čije zahteve lokalna uprava mora da odgovori. (Slika 2)

JMTP spada u socijalnu kategoriju prevoza i njegova osnovna uloga jeste pristupačnost svim korisnicima u ostvarivanju njihovih zahteva [4]. Podsystem korisnika usluga čine građani sa željom prevoza od tačke A do tačke B, i cenom karte koju i naj ugroženiji sloj stanovništva može platiti. Takođe, kada se govori o podsystemu korisnika usluga bitnu ulogu igra kvalitet pružene usluge koji se ogleda u vremenu putovanja, komforu i sl.

Slika 2. Uopštena struktura sistema JMTP

Podsystem grada i gradske uprave ima najtežu ulogu u sistemu JGPP-a. On predstavlja sponu između podsystema korisnika usluga i podsystema prevoznika, i teži da celokupni sistem JGPP-a održi u ravnoteži. Kada je reč o podsystemu grada i gradske uprave govorimo o ne profitabilnom sektoru, koji u određenim trenucima mora biti spreman i na određene gubitke novčanih sredstava a u cilju održanja nivoa kvaliteta usluge. Podsystem prevoznika čine prevoznici sa svojim vozilima i direktno utiču na nivo kvaliteta usluge zavisno od organizacije i načina rada. Ovaj podsystem je u direktnom nadzoru kako podsystema grada i gradske uprave tako i podsystema korisnika usluga.

Savremena metoda planiranja i organizacije JMTP-a, ne ulazeći u detaljno objašnjenje svake od tačaka, se sastoji iz mogućih alternativa koje se filtriraju na osnovu elemenata željenog kvaliteta, cene implementacije sistema i vremena potrebnog za realizaciju istog (Grafik 2). Na osnovu odabira alternative pristupa se planiranju sistema koji može sadržati i kombinaciju više alternativa (Bus rapid tranzit i Light rail npr.) i pred projektovanju sistema.

Kako bi izbor alternativa sistema JMTP (konvencionalni autobuski sistem, Bus rapid

tranzit, Light rail ili Metro) (Grafik 3) bio što precizniji i omogućio efikasnu funkcionalnost na željenom području, podrebnno je detaljno analizirati karakteristike sistema. Karakteristike transportnog sistema JMTP-a dobijaju se uglavnom iz postojeće informacione osnove i sastoje se iz sledećih elemenata [5]:

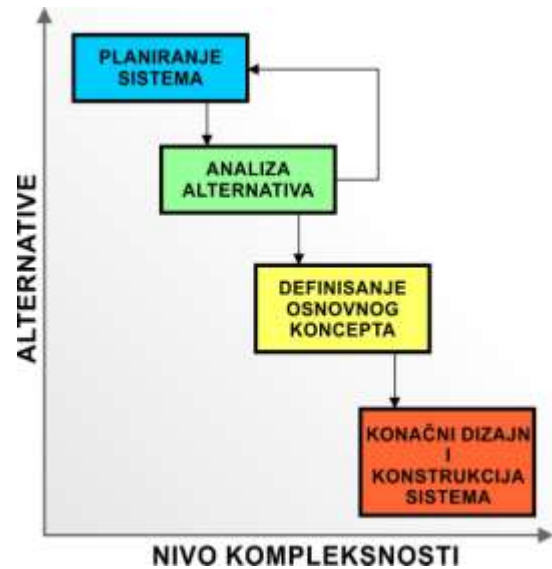
1. **Osnovni parametri urbanog područja**
  - broj stanovnika i njegov razmeštaj
  - površina urbanog područja
  - broj radnih mesta i njihov razmeštaj
  - dohodak stanovnika
  - stepen motorizacije
  - ukupna mobilnost
2. **Mreža saobraćajnica i opšte stanje saobraćaja u gradu**
  - vrste saobraćajnica i njihova propusna sposobnost
  - protok vozila na karakterističnim presecima
  - režim saobraćaja
  - parkiranje i njegova ocena
3. **Mreža linija JMTP-a**
  - ukupan broj i klasifikacija linija
  - pokazatelji kvaliteta mreže linija
  - statički i dinamički elementi linija
  - objekti i oprema na mreži linija
4. **Prevozna sredstva**
  - broj i tipovi vozila po godinama
  - starosna struktura i otpis po godinama
  - koeficijent tehničke ispravnosti i koeficijent iskorišćenja voznog parka
5. **Red vožnje i njegova realizacija**
  - način utvrđivanja prevoznih zahteva
  - metode za izradu reda vožnje
  - organizacija kontrole kretanja vozila na linijama
  - pokazatelji realizacije reda vožnje
6. **Tarifni sistem, sistem karata i sistem , naplate**
7. **Objekti, oprema i tehnologija održavanja vozila**
8. **Rezultati rada i osnovni eksploatacioni pokazatelji**
  - broj prevezenih putnika
  - ostvareni auto kilometri
  - ostvareni putnika kilometri
  - časovi rada vozila
  - pokazatelji kvaliteta usluge i upoređenje

sa grupacijom

9. **Organizacija, broj zaposlenih i kadrovska struktura**

10. **Ekonomski pokazatelji rada**

Grafik 2. Osnovna struktura savremenog modela planiranja i organizacije sistema JMTP

Grafik 3. Alternative sistema JMTP u zavisnosti od definisanog željenog kvaliteta, troškova i vremena implementacije

Na osnovu definisanih parametara pristupa se simulaciji postavljenog sistema i analizama dobijenih parametara kvaliteta sistema (Analiza izabranih alternativa). S' obzirom na kompleksnost sistema, definisana su svojstva i pokazatelji kvaliteta sistema i usluga pomoću kojih se može izraziti efektivnost sistema [6]:

Organizaciona podrška usluge - Može se definisati kao skup aktivnosti na obezbeđenju osnovnih elemenata prevozne proizvodnje (sredstva za rad, objekti i oprema, finansijski i ljudski resursi i td.) i njihovom organizacionom povezivanju preko transportnog procesa, koji kao rezultat daje prevoznju uslugu. Kroz svojstvo organizacione podrške ogleda se efektivnost ukupnog sistema javnog prevoza i ocena se može izvršiti kvantitativnim pokazateljima kao što su: proizvodna efikasnost sistema, rentabilnost, ekonomska efektivnost, ekološka podobnost sistema i td.

Pogodnost usluge za korišćenje - Ovo svojstvo kvaliteta usluge u najvećoj meri reprezentuje zahteve i ciljeve korisnika sistema

JGPP-a. Pogodnost usluge za korišćenje obuhvata prateću podršku realizacije ili pružanja prevozne usluge i sadrži:

- Sistem informisanja korisnika,
- Tarifni sistem,
- Sistem karata i naplate,
- Karakteristike vozila - komfora.

Raspoloživost usluge - Raspoloživost usluge sastoji se od svojstava pristupačnosti i neprekidnosti, a može se definisati kao spremnost sistema javnog prevoza da izvrši prevoznju uslugu kada je ona zahtevana od strane korisnika.

Neprekidnost usluge podrazumeva da nema odstupanja od zadatih pokazatelja obima i kvaliteta usluge, dok pristupačnost možemo posmatrati sa više aspekata, pri čemu aspekt pristupačnosti kao mere kvaliteta prevozne usluge obuhvata:

- prostornu pristupačnost,
- vremensku pristupačnost, i sl.

Stabilnost usluge - Podrazumeva pružanje prevozne usluge bez prekida. Ovo svojstvo kvaliteta prevozne usluge je uslovljeno mnogobrojnim faktorima. Stabilnost usluge se može egzaktno meriti kao odnos projektovanog i

realizovanog reda vožnje, tj. moguće je utvrditi preko razlike između projektovanog i realizovanog broja polazaka, kao i preko broja otkaza već započelih vožnji.

Proizvodna sposobnost sistema - Može se definisati kao sposobnost sistema da zadovolji prevozne zahteve zadatog obima u zadatim internim uslovima. Najznačajniji kvantitativni pokazatelji su obim rada, pređeni put, vreme, kapacitet i td.

Eksploataciona pouzdanost tehničke eksploatacije - Definiše se kao sposobnost sistema da pod zadatim uslovima obezbedi odgovarajuća aktivna sredstva za rad u cilju zadovoljenja prevoznih zahteva zadatog obima u zadatim internim uslovima. Najznačajniji pokazatelji su raspoloživost, časovi kada su vozila bila tehnički ispravna, broj tehnički ispravnih vozila i td.

Ukoliko izabrane alternative odgovaraju postavljenim uslovima, pristupa se definisanju osnovnog koncepta sistema, u suprotnom vrši se povratak na odabir alternativa. U ovoj fazi sprovođenja metode prilikom definisanja

osnovnog koncepta sistema pristupa se operacionalnom dizajnu:

1. Usluga i mreže linija
  - Otvoreni ili zatvoreni sistema (komunalna delatnost prevoza biće realizovana od strane gradskog preduzeća ili će biti poverena trećim licima)
  - Nivo usluge, opcije sistema
  - Kreiranje mreže linija
2. Kapacitet i brzine sistema
  - Kapaciteti koridora
  - Vrste i dimenzije vozila
  - Dizajn stanica
3. Saobraćajna mreža i kontrola signala na raskrsnicama:
  - Analiza raskrsnica, smanjenje broja levih skretanja
  - Okretnice
  - Upravljanje signalima na raskrsnici, davanje prioriteta vozilima javnog prevoza
4. Korisnički servis:
  - Informacije
  - Bezbednost i sigurnost
  - Prijatnost za vreme putovanja
  - Profesionalizam

Sledeći korak u postavljanju modernog i funkcionalnog sistema JMTP-a jeste definisanje konačnog dizajna i konstrukcije sistema. Ova poslednja faza u sebi sadrži fizički dizajn elemenata sistema i integraciju sa ostalim vidovima transporta:

1. Infrastruktura:
  - Saobraćajne trake, koloseci
  - Stanice
  - Terminali i depoi
  - Troškovi infrastrukture
2. Tehnologija:
  - Tehnologija vozila
  - Sistem naplate
  - ITS
3. Modalna integracija:
  - Pešaci
  - Biciklisti
  - Taxi i td.

4. Sistem restrikcija
  - Parkiranje (ograničenja i zabrane)
  - Korišćenje gradskog građevinskog zemljišta

Nakon sprovođenja poslednjeg koraka metode pristupa se evaluaciji dobijenih rezultata:

1. Uticaj na postojeći saobraćajni sistem
2. Ekonomski i socijalni uticaj, kao i uticaj na okruženje i prirodu

Ukoliko dobijeni rezultati odgovaraju postavljenim zahtevima i potrebama pristupa se izradi implementacionog plana sa čijom izradom ujedno otpočine i postavljanje samog sistema. U ovoj fazi modela potrebno je posebno obratiti pažnju na marketing i marketinške usluge, vršiti prezentaciju budućeg sistema prevoza, vrstu usluga u sistemu, promovisanje intermodalnosti, način naplate naknade i ostalo.

3. PROVERA MODELA NA PRIMERU

Za proveru valjanosti definisanog modela, kao primer uzet je grad Niš [7]. Sistem javnog masovnog transporta putnika na teritoriji grada Niša u poslednjih nekoliko godina pretrpeo je drastične promene na nivou kvaliteta usluga kao i u samom načinu organizacije, planiranja i praćenja procesa. Sve do 2005 jedini prevoznik u gradu Nišu bilo je preduzeće Nišekspress, a organizacija sistema prevoza putnika u potpunosti je bila poverena ovom preduzeću, što je rezultiralo u većim neslaganjima između Grada i Nišekspresa. Shodno situaciji, u kojoj je bio primetan očigledan pad u kvalitetu javnog prevoza putnika (nepoštovanje reda vožnje, smanjenje broja vozila na radu od 190 na 80, zastareli vozni park, prevelika cena usluge prevoza itd) gradski zvaničnici odlučili su da uvedu nove operatore u sistem JMTP-a. U aprilu 2007. godine, na inicijativu gradske vlasti, izrađena je studija "javnog masovnog prevoza putnika", koja je predložila nove načine organizacije, kontrolu i praćenje javnog prevoza. Po završetku studije i raspisivanju tendera za poveravanje delatnosti komunalne usluge prevoza putnika na teritoriji grada Niša, gradski zvaničnici prihvataju novi koncept preraspodele dobiti, strukture povlašćenih kategorija putnika, integrisani sistem naplate i

ostalo. Novi sistem JMTP-a se sastoji od 5 operatera, 15 gradskih linija, 36 prigradskih linija, i 144 vozila na radu, organizovanih na svakoj liniji prema potrebama i definisanom redu vožnje.

U postojećem sistemu JMTP-a u Nišu, sticanje prihoda se ostvaruje prihodima od prodaje pojedinačnih i pretplatnih karata i sredstvima koja su za tu svrhu planirana u Budžetu Grada. Podaci o ostvarenom prihodu i subvencijama prate se konstantno od oktobra 2006. godine kroz odgovarajuće finansijske izveštaje.

Do 1. septembra 2008. godine sistem finansiranja je funkcionisao sa minimalnim izdvajanjima iz budžeta Grada kroz subvencionisanje povlašćenih kategorija korisnika (studenti, učenici srednjih i osnovnih škola, penzioneri sa niskim primanjima, kao i pojedine kategorije invalida). U novom sistemu, zadržano je subvencionisanje povlašćenih kategorija korisnika na istom nivou uz uvođenje dotacija koja su namenjena prevoznicima za obezbeđivanje garantovanih - normiranih troškova rada.

Strukturu ostvarenog prihoda u sistemu JGPP u

Nišu čine:

1. Prihodi ostvareni prodajom pretplatnih karata;
2. Prihodi ostvareni prodajom pojedinačnih karata za jednu vožnju u vozilima;
3. Prihodi ostvareni iz budžeta grada

Infrastruktura sistema JMTP-a je na skromnom nivou. Jedini pokazatelji određenog kvalitativnog nivoa jesu posebne saobraćajne trake za kretanje vozila javnog prevoza i taxi vozila, ali samo na pojedinim bulevarima uz ne definisane prekide, i sistem praćenja vozila koji nije u potpunosti razvijen. Sam sistem naplate je zastareo i nepouzdan (naplata putem konduktera).

Vodeći se definisanom metodom iz poglavlja 2, izvršena je analiza sistema JMTP-a grada Niša od strane autora i to:

1. Analiza mreže linija – mreža linija u potpunosti zadovoljava područje grada sa prigradskim naseljima
2. Analiza reda vožnje – na pojedinim linijama bilo bi potrebno povećati broj

- polazaka
3. Analiza vozila – zastareli modeli vozila, i ako su novijeg datuma proizvodnje, ne postoje invalidske rampe, mali broj niskopodnih vozila, ne klimatizovana vozila, bez ikakvih bezbednosnih i sigurnosnih elemenata
  4. Analiza infrastrukture – saobraćajnice sa dve i više saobraćajnih traka, ulice bulevarskog tipa koje u potpunosti zadovoljavaju potrebe uvođenja fizički zasebnih saobraćajnih traka za kretanje vozila javnog prevoza, ne postojanje okretnica i odgovarajućih terminala, ne uređena stajališta
  5. Analiza sistema naplate – zastareli sistem putem konduktera
  6. Praćenje sistema – putem savremenog SkyBus sistema razvijenog od strane Elektronskog fakulteta iz Niša
  7. Integracija sa ostalim vidovima prevoza i sistemom parkiranja – ne postoji, jedino su definisana taxi stajališta na glavnim presedačkim terminusima

Primenom prikazane metode pristupilo se odabiru i proveru alternativa na osnovu prikupljenih podataka. Grad Niš sa svojim godišnjim budžetom od oko 90 miliona eura, nije u mogućnosti da samostalno finansira uvođenje novog koncepta prevoza sa savremenim vozilima, a nije prisutna ni želja za saradnjom sa EBRD-jem niti drugim vidovima kreditiranja. Željeni nivo kvaliteta se svodi na modernija vozila sa klimom i sistemima za informisanje putnika.

Shodno sprovedenom istraživanju izabrana je alternativa BRT-a uzimajući u obzir da se trenutni sistem nalazi na nivou između konvencionalnog sistema prevoza autobusima i autobusnog sistema sa najvišim nivoom usluge. Osnovni koncept BRT- a već je obrađivan u izveštajima GTZ-a i ITDP-a [8], kao i struktura troškova sistema koja je obrađena u projektu departmana za transport Amerike [9]. Konačni dizajn sistema JMTP-a grada Niša se svodi na savremena, ekološki prihvatljiva, visoko kapacitivna, niskopodna, klimatizovana i bezbedna vozila dostupna svim grupama korisnika usluga sa zadovoljavajućim nivoom bezbednosti (ABS sistemi za kočenje, praćenje vozila u realnom vremenu, kamere u vozilima i

td.) koja bi se kretala po posebnim saobraćajnim trakama što bi za rezultat imalo povećanje prevozne i eksploatacione brzine a samim tim i kvalitet usluge. Sistem naplate bi bio prepusten savremenim validatorima i savremenim RFID karticama [10] što bi u mnogo čemu doprinelo kvalitetu prevoza i smanjenju nelegalnih vožnji a samim tim i povećanju prihoda i smanjenju iznosa subvencija i dotacija iz budžeta grada. Autobuska stajališta moraju biti opremljena adekvatnim zaštitnim prostorom od atmosferskih uticaja i informacionim panelima. Potrebno je uređenje terminala na krajnjim terminusima kako bi se vozačima vozila javnog prevoza omogućilo obavljanje osnovnih fizioloških potreba.

Ovakav sistem, uz adekvatnu kontrolu realizacije reda vožnje, ispravnosti vozila i uređaja u vozilu, kao i naplate karata povećao bi nivo kvaliteta usluge i samim tim dobio veću atraktivnost javnog prevoza što bi kao efekat imalo smanjenje upotrebe sopstvenih vozila za putovanja u okviru grada a samim tim imalo i uticaj na životnu sredinu.

3. ZAKLJUČAK

„Automobil je oterao konja sa ulice, danas tera i čoveka“, rekao je Ginter Gras, Nemački nobelovac. Ispunjenje zahteva savremenog društva zahteva novi način prilaza u rešavanju problema saobraćaja i transporta kao njegovog činioca. Saobraćajne nezgode, prenaseljenost, loša saobraćajna infrastruktura, sve veće količine štetnih izduvnih gasova, uzimaju danak u svakodnevnom životu, proizvodnji i utiču na kvalitet životne sredine. Prevoz je jedan od glavnih činilaca društvenih i ekonomskih aktivnosti savremenog čoveka širom sveta. Politika gradova nikako nesme biti usmerena ka korišćenju sopstvenog vozila za prevozne potrebe, već naprotiv, kako gradski eksperti, tako i gradska vlast, moraju uvideti da moderno i savremeno planiranje i organizovanje javnog prevoza ima veliki broj prednosti i predstavlja jedini put ka održivom razvoju gradova.

U radu je predstavljena nova, savremena metoda planiranja i organizacije javnog prevoza koja u potpunosti omogućava sagledavanje svih parametara sistema javnog

masovnog transporta putnika u skladu sa direktivama svetskih ekspertskih grupa. Ovakva metoda predstavlja savremeni koncept koji može zadovoljiti potrebe savremenog društva za prevozom a ne ugrožavajući potrebe budućih naraštaja, prateći principe održivog razvoja i održive mobilnosti ka održivom transportu.

LITERATURA

- [1] P.Gladović, V.Popović, V.Peulić, „Troškovni model za težinsko rangiranje linija u javnom masovnom transportu putnika“, *Promet – Traffic & transportation*, Vol. 23, 503-509, decembar 2011. [2] World Commission on Environment and Develop, „Our Common Future, Chapter 2“: Towards Sustainable Development, 2007.
- [3] V.Popović, P.Gladović, „Bus rapid transit as a form of customer orientated transportation that leads to sustainable mobility“, *Zbornik radova trećeg internacionalnog skupa „Towards a humane city“*, 103-108, oktobar 2011.
- [4] V. Popović, D. Bogićević, P. Gladović, „Povećanje kvaliteta usluge u sistemu transporta putnika i robe primenom savremenih informacionih tehnologija“, *Zbornik radova ICDQM-2008 konferencije*, 342-347, jun 2008.
- [5] Dr Radovan Banković, „Planiranje javnog gradskog putničkog prevoza“, udžbenik, 1991.
- [6] Dr Pavle Gladović, Mr Milan Simeunović, „Sistemi javnog autotransporta robe“, pomoćni udžbenik, 2004.
- [7] V.Popovic, N.Mihajlovic, „Analiza sistema JGPP u gradu Nišu sa posebnim osvrtom na troškovni model sticanja i raspodele prihoda“, *Uprava za komunalne delatnosti, energetiku i saobraćaj grada Niša*, maj 2009.

- [8] Grupa autora, GTZ, ITDP, „Bus rapid transit planning guide“, međunarodni izveštaj Institute for Transportation & Development Policy, jun 2007.
- [9] H. M. Tann, „Characteristics of bus rapid transit for decision-making“, *Federal Transit Administration USA*, februar 2009.
- [10] V.Popović, P.Gladović, S.Kalač, „Definisanje modela savremenog sistema naplate u javnom gradskom prevozu“, *Zbornik radova trećeg savetovanja sa međunarodnim učešćem Internacionalnog univerziteta u travniku*, 178-193, jun 2012.

Ovaj rad je nastao na osnovu sledećih projekata:

1. Modeli integracije transportnog sistema, TR 36024, koji finansira Ministarstvo za nauku republike Srbije, za period od 01.01.2011. godine do 31.12.2014. godine;
2. Modeli održivog razvoja saobraćaja u Vojvodini, projekat 56, koji finansira Pokrajinski sekretarijat za nauku i tehnološki razvoj, za period od 01.01.2011. godine do 31.12.2014. godine.

ZDRAVSTVENI, BANJSKO-KLIMATSKI I REKREACIONI TURIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI SA POSEBNIM OSVRTOM NA BANJU SLATINA KOD BANJALUKE

Prof. dr sci Mladen M. Bodiroža
Dipl. ecc Ljubiša Čerketa
Internacionalni univerzitet Travnik

SAŽETAK

Zdravstveni, banjsko-klimatski i rekreacioni turizam u Bosni i Hercegovini se pominje još u starom vijeku, mada se u tom periodu ne može govoriti o turizmu u današnjem smislu. U doba Starih Rimljana korištena su uglavnom izvorišta termalnih i termomineralnih voda za okrepljenje i liječenje ratnika. Bosna i Hercegovina danas ima 16 banjsko-klimatskih lječilišta različitog stepena razvijenosti, opremljenosti i sastava termomineralnih voda. Među vodeće centre u ovoj oblasti svakako spadaju „Banja Vrućica“ u Tesliću koja ima oko 1000 ležajeva, „Reumal“ u Fojnici, Banja Slatina kod Banjaluke. Daljnji razvoj zdravstvenog, banjsko-klimatskog i rekreacionog turizma svakako treba bazirati na savremenim svjetskim dostignućima, ali prije svega u gradnji savremenih spa-centara.

Ključne riječi: Banja, termalna voda, zdravstveni turizam, spa, Slatina.

HEALTH, HEALTH-CLIMATE AND RECREATIONAL TOURISM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA WITH SPECIAL REFERENCE TO SPA SLATINA NEAR BANJA LUKA

ABSTRACT

Health, spa, and recreational tourism in Bosnia and Herzegovina are mentioned in ancient times, although at that time we can not talk about tourism in the modern sense. At the time of the ancient Romans they are mainly used as thermal and mineral spring water for refreshment and healing of warriors. Bosnia and Herzegovina has 16 spas and climatic health resorts of different degrees of development, equipment and mineral composition of the water. Among the leading centres in this field is certainly „Banja Vrućica“ in Teslić which has about 1000 beds, „Reumal“ in Fojnica, and Slatina near Banja Luka. Further development of health, spa, recreational and climate tourism should certainly be based on the achievements of the modern world, but primarily in the construction of modern spa centers.

Key words: Spa, Termal water, health tourism, Slatina.

1. ZDRAVLJE I TURIZAM

Zdravlje je oduvijek bio najjači motiv turističkih kretanja pa bi se tako cjelokupan turizam mogao posmatrati i kao zdravstveni turizam u širem smislu.

Sa stanovišta poboljšanja i unapređenja fizičkog i psihičkog zdravlja, svaka promjena uobičajene sredine popraćena ne-kim vidom turističke aktivnosti, ima sve veći uticaj na zdravlje savremenog čovjeka.

U savremenim definicijama turizma sve češće se naglašava zdravstveno preventivni turizam koji je dio zdravstvenog turizma.

Njegovu osnovu čini preventivna medicina – grana medicine koja se bavi sprečavanjem i suzbijanjem bolesti i očuvanjem zdravlja. Taj oblik zdravstvenog turizma uglavnom se kombinuje sa banjsko rekreativnim sadržajima koji čine osnovnu komponentu aktivnog odmora.

Zdravstveni, (zdravstveni, banjsko klimatski i rekreativni) turizam je grana turističke djelatnosti u kojoj naglašeno mjesto i ulogu ima stručno i kontrolisano korišćenje prirodnih ljekovitih faktora ili postupak fizikalne medicine po čemu se razlikuje od konvencionalnog turizma koji prvenstveno omogućava upoznavanje novih krajeva, ljudi, kultura i običaja pri čemu se nekontrolisano koriste klimatski i ostali prirodni faktori – voda, sunce i sl.

2. ULOGA TERMALNIH VODA – BANJA U RAZVOJU TURIZMA

Bosna i Hercegovina ima rasprostranjene izvore termalnih voda na svojoj teritoriji što je osnovna pretpostavka za razvoj zdravstvenog, banjsko-klimatskog i rekreativnog turizma. Većina termalnih izvora nalazi se u ekološki čistim ili prihvatljivim zonama, na geografskim područjima koja nude blagu klimu, čist vazduh, izvore zdrave i pitke vode, mogućnost sakupljanja jestivih plodova iz prirode (gljive, voće i sl). Nažalost, to najčešće nije upotunjeno drugim pretpostavkama (putnom infrastrukturom, telekomunikacionim mrežama, smještajnim kapacitetima visoke kategorije, uslužnim djelatnostima i svim pratećim ponudama koje turistički aranžman, pa i zdravstvenog tipa, čine kompletnim).

Na osnovu dosadašnjih naučnih ispitivanja i istraživanja termalnih izvora na ovim prostorima slobodno se može konstatovati da je uloga termalnih voda u dalnjem razvoju turizma nezaobilazna i izuzetno značajna. Bušotine koje su obavljane na manjim i većim dubinama dale su rezultate o temperaturama i hemijskom sastavu termalnih voda. Njihova temperatura se kreće u granicama od 20 do 40c.

Banjski turizam kao dio zdravstvenog turizma u širem smislu, spada u najstariji oblik liječenja ali i turističke ponude. Kupatila na termalnim izvorima poznata su još iz rimskog doba. Nosioci zdravstvenog turizma u Bosni i Hercegovini su banje. One su posebne zdravstvene ustanove koje koriste mineralne, termalne i termomineralne vode, peloid i gas u balneološke i terapijske svrhe. Otkrićem ljekovitih svojstava termalnih izvora banje dobijaju veliki značaj u liječenju i rekreaciji ljudi. Pojavom i razvojem turizma postaju posjećeni i privlačni zdravstveno-turistički centri i vrlo značajan faktor privrednog razvoja područja na kojem se nalaze.

Danas je u Bosni i Hercegovini registrovano 16 banja kao zdravstvenih institucija koje raspolažu sa 3.455 ležajeva i ostvaruju oko 200.000 noćenja, što je gotovo četvrtina ukupno ostvarenih noćenja u BiH.

Banja Aqvaterm, Olovo čija se ljekovita mineralna voda počela koristiti tek 1982. godine, mada se za nju znalo mnogo ranije. To je poznata oligomineralna ljekovita voda.

Banja Dvorovi, Bijeljina čija je ljekovita, vruća mineralna voda otkrivena 1957. godi ne kada su na ovom prostoru obavljana bušenja tla radi ispitivanja nalazišta nafte.

Banja Gata, Bihać, smještena u blizini planina Grmeč i Plješevica, na nadmorskoj visini od 120 metara, okružena rijekama Unom i Koranom.

Banja Guber, Srebrenica. Ljekovitost srebreničke mineralne vode poznata je još iz doba starih Rimljana koji su njena izvorišta nazvali Domavija.

Banja Ilidža, Gradačac. Prvi banjski objekat ovdje je izgrađen 1882. godi ne mada su njena ljekovita svojstva bila poznata i tokom vladavine Rimljana.

Banja Ilidža, Sarajevo je ime dobila od turske riječi "iladža" -lijek.

Banja Kiseljak, Kiseljak. Prvi pisani dokument o ljekovitosti mineralne vode ove banje datira iz 14. vijeka. Interesantno je da je davne 1870. godine, pod imenom "Johanes Brumen", mineralna voda iz Kiseljaka izvožena na inostrana tržišta.

Banja Kulaši, Kulaši – Prnjavor čija je ljekovitost takođe poznata od davnina ali je u skorije vrijeme uređena i pruža minimalne uslove pacijentima koji koriste njene usluge.

Banja Laktaši, Laktaši. Ova banja sa dugom i bogatom tradicijom spada u red najpoznatijih banjско-rekreativnih centara u Bosni i Hercegovini. Zabilježeno je da su još stari Rimljani koristili njene blagodeti i izgradili kupatila za vojsku i građane.

Banja Mlječanica, Kozarska Dubica. Ljekovita voda ove banje stara je, kako neki tvrde, više od 5000 godina, a prva istraživanja ovog prostora datiraju s kraja 19. vijeka.

Banja Reumal, Fojnica je savremeno opremljena specijalizovana ustanova za rehabilitaciju, aktivan odmor i sportske aktivnosti.

Banja Sanska Ilidža, Sanski Most se nalazi 12 kilometara uzvodno uz rijeku Sanu od Sanskog Mosta. Ime rijeke Sane (*sanus* - lat. zdravlje) vezano je za ovu banju i njenu ljekovitost.

Banja Slatina, Slatina kod Banjaluke takođe je otkrivena i korišćena još u doba Rimljana, a poseban procvat i razvoj imala je u doba Austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini. Nalazi se 12 kilometara udaljenosti od opštinskog centra Laktaši i isto Toliko od centra Banja Luke.

Banja Vilina Vlas, Višegrad. I za ovu banju su znali stari Rimljani, a ime je dobila po nazivu jedne od rijetkih kontinentalnih nježnih paprati - Viline vlasi (kose).

Banja Vrućica, Teslić. Ova banje uspješno liječi bolesti srca i krvotoka, reumatizam, stomačne bolesti, šećernu bolest, pospješuje i ubrzava proces rehabilitacije. Banja Vrućica danas je sigurnovodeća u Bosni i Hercegovini po mogućnostima koje pruža korisnicima.

Slana Banja, Tuzla. Korišćenje i ljekovitost vode koja izvire u neposrednoj blizini ove banje poznata je više od 10 vijekova, a njena zvanična ispitivanja i upotreba počeli su 1908. godine.

3. UPOTREBA TERMOMINERALNE VODE I PELOIDA U ZDRAVSTVENE SVRHE

Termalna voda se kao piće koristi u liječenju hroničnih upala sluznice probavnog trakta – katara, želuca i crijeva. Raspršivanjem u čestice sitnog aerosola u inhalatorima upotrebljava se kod hroničnih upala disajnih puteva – bronhitisa. Veoma dobri rezultati postižu se i kod hroničnih bolesti upala sluznice nosa, sinusnih šupljina i

bolesti jednjaka. Kupanje-"banjanje" u sumporovitoj vodi daje veoma dobre rezultate kod oboljenja nastalih povredama lokomotronog aparata, a naročito uspješno dejstvo je zabilježeno kod upalnih i degenerativnih reumatoidnih oboljenja. Odlični rezultati se postižu kod bolesnika sa vanzglobnim oblicima reumatizma, posebno nakon povreda koštano-zglobnog i mišićnog tkiva gdje se, nerijetko, postiže potpuna funkcionalna sposobnost pacijenata.

Treba napomenuti da se uz termomineralnu sumporovi tu vodu u liječenju koristi i blato-peloid koje se upotrebljava kao blatna kupka čitavog tijela ili za blatna oblaganja oboljelih dijelova tijela. Osim liječenja pomenutih bolesti i stanja, banjски resursi nude i druge sadržaje, prije svega rekreaciju i izvanredne klimatske uslove što takođe veoma povoljno utiče na oporavak i zdravlje pacijenata.

4. NAČINI KORIŠĆENJA TERMALNIH VODA I PELOIDA

Kupanje je najčešći način korišćenja termalnih voda. Kupanje može biti na otvorenim i zatvorenim bazenima ili kadama u unutrašnjosti banjског kompleksa.

Razvojem fizikalne terapije – kineziologije, dolazi do izgradnje sve većih bazena jer se tom vrstom terapije u velikim bazenima postižu najbolji efekti u liječenju pokretom odnosno plivanjem. Voda svojom hidrostatikom-pritiskom utiče na kožu, potkožne strukture, posebno krvne i limfne sudove kao najfiniji oblik masaže. Smanjenje tjelesne težine u vodi predstavlja dragocjenu fizičku osobinu koja se koristi posebno kod bolesnika sa oštećenjem nervnog sistema, mišića i koštano zglobnih povreda i oboljenja. Zahvaljujući tome, bolesnici sa malo snage i napora mogu praviti pokrete što, u terapijskom smislu znači veoma mnogo. Pored hidromasaže cijelog tijela i lakog izvođenja pokreta u vodi i hemijskii sastav, odnosno sumpor u vodi imaju ljekovit efekat na bolesnika.

Banjanje je najstariji oblik korišćenja ljekovitih voda. Ono se obavlja na samom izvoru ili u kadama u trajanju od 10 do 30 minuta. Temperaturu vode i dužinu boravka u kadama određuje fizijatar. Na ovaj način se koriste efekti toplote, blagog hidrostatskog pritiska i minerala koji se apsorbuju u kožu i potkožno tkivo.

Pijenje. Pijenje banjske vode je manje poznat i primjenjivan metod u liječenju određenih bolesti. Ove vode mogu se koristiti u prirodnom i razrijeđenom obliku, ohlađene na sobnu temperaturu. Pozitivni efekti zabilježeni su kod oboljenja želuca i crijeva, te hroničnih bolesti žuči i poslije trovanja teškim metalima.

Inhalacija. Udisanje raspršene vode ima stimulativan uticaj na respiratorni epitel većih i manjih disajnih puteva. Pozitivni efekti se postižu kod hroničnih upalnih procesa na disajnim putevima razblaživanjem sekreta i lakšim iskašljavanjem sluzi kao i lakšim pražnjenjem sinusnih šupljina poslije upalnih procesa.

Blato. Ljekoviti peloid nanosi se na cijelo tijelo ili dio tijela zahvaćen degenerativnim procesom ili oboljenjem. Nakon određenog perioda blato se sapira. Ljekovite supstance iz peloida preko kože dospjeva u organizam.

Osim navedenih, koriste se i drugi metodi: fizikalna terapija, ispiranje, kineziterapija i drugi vidovi liječenja ljekovitom banjskom vodom.

5. PODJELA BANJSKIH IZVORA PREMA BALNEOLOŠKIM KARAKTERISTIKAMA

Nakon srednjeg vijeka u kojem korišćenje prirodnih ljekovitih izvora nije bilo tako izraženo, u 18. vijeku dolazi do naglog interesovanja za ovu vrstu liječenja i rehabilitacije koje traje sve do današnjih dana. Sa povećanim i interesovanjem za ovaj vid liječenja dolazi i do razvoja **balneologije** (*lat. balneum – kupanje, kupatilo i grčki logos – nauka*) koja se bavi proučavanjem mineralne vode kao prirodnog ljekovitog faktora.

Balneoterapija (*lat. balneum – kupanje, kupatilo i grčki therapeia – liječenje*) je medicinska primjena banjskih ljekovitih faktora, prvenstveno termomineralnih voda u medicinske svrhe. Mineralne vode su one vode koje imaju više od jednog grama rastvorenih materija u jednoj litri vode. One imaju ljekovita svojstva pa se zbog toga nazivaju i ljekovite ili balneološke vode. **Ove vode, prema temperaturi koju imaju, razvrstavaju se u:**

- **hladne ili akrotopege** čija je temperatura niža od 20c i
- **termomineralne** vode sa temperaturom iznad 20c.

Prema porijeklu mineralne vode mogu biti:

- **vadozne**, koje nastaju iz oborinskih voda i
- **juvenilne**, koje se dovode u vezu sa magmatskim stijenama u zemljinoj kori.

Prema toplotnom stanju mineralne vode se dijele na:

- **hipotermne**, sa temperaturom između 20 i 30c,
- **homeotermne**, sa temperaturom između 30 i 40c i
- **hipertermne**, koje imaju temperaturu 40c i više.

Najčešće prisutni anioni u mineralnim vodama su: hidokarbonati (HCO₃), sulfati (SO₄), Hlor (Cl), a od kationa to su: natrijum (Na), kalcijum (Ca) i magnezijum (Mg). Od gasova najčešće prisutni su: ugljendioksid, sumporvodoničnik i radon.

6. ORGANIZOVANOG ISKORIŠĆAVANJA VODE U BANJI SLATINA

Iskorišćavanje banje u Slatini počelo je u prvim decenijama 19. vijeka, mada dosta stihijski i neorganizovano. Pred kraj turske vladavine u Bosni i Hercegovini, banju je iskrčio, ogradio i prisvojio Mehmed Čardžić iz Banja Luke, koji je u Slatini, krajem 19. vijeka otvorio i prvu trgovinu, a uz nju ponudio i prve smještajne kapacitete u tzv. "Turskom paviljonu", koji je imao 16 soba. Austrougarske vlasti su po dolasku na ove prostore, počele ozbiljno raditi na uređenju banje. Tako je, na prijedlog sreskog ljekara Janoševskog, prijelom Čeha, već 1880. godine krenulo u izgradnju bistrog i blatnog bazena sa termalnom vodom, te sa uređenjem vrela. Ti objekti završeni su 1889. godine, a dvije decenije kasnije počinje izgradnja tzv Narodnog kupatila (Volksbada), sa dva bazena i posebnim ulazima i svlačionicama za muškarce i žene. U 1895. godini je izgrađena cesta koja je, idući od puta Klačnice-Prnjavor, prolazila kroz Slatinu i preko Krčmarića vezivala ovo mjesto sa Banja Lukom. U Međuvremenu se u Slatini grade i dva tzv. "činovnička" objekta, a 1897. godine sazidan je i „državni“ hotel sa 9 soba i 30 kreveta, kafanom, restoranom i ledarom. Tako je banja Slatina pred kraj 19. vijeka imala solidne kapacitete i postala poznat o lječilište koje su sve češće posjećivali gosti iz okoline ali i iz cijelog Austrougarskog carstva, pa i drugih dijelova Evrope.

7. RAZVOJ BANJE U DOBA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

U doba jugoslovenske kraljevine u Slatini se javljaju preduzimljivi lokalni trgovci koji su još ranije ovdje otvorili svoje dućane. Među njima se posebno ističu Luka Kuruzović i Đorđo Avdalović, koji grade privatne hotele sa trgovinama, kafanama i paviljonima. Njima se prisružuje i Trivo Marić, banjalučki pekar Mladen Ćurčija, te Franc Princ, koji 1932. godine otkupljuje Ćardžićeve objekte i otvara vlastiti hotel na sprat, sa paviljonima iz objekta.

Uspostavljanjem Vrbaske banovine 1929. godine počinje nova era u razvoju ove banje. Banska uprava je pokrenula i finansirala plansko i sistematsko uređenje banje, pa su za svega nekoliko godina izgrađena četiri nova paviljona sa 90 ležajeva. Tako je Slatina 1932. godine u banovinskom i privatnom smještaju nudila oko 130 soba sa 250 ležajeva. Uz put prema Banja Luci izgrađeno je nekoliko kilometara vodovoda, sa 6 javnih česmi u samom naselju. Tih godina Slatina dobija poštu, telegraf, telefon, električnu centralu, a ulice je obasjavala javna rasvjeta – do ponoći električne sijalice, a od ponoći fenjeri. Braća Divjak iz Banja Luke, uvela su 6. maja 1922. godine, stalni prevoz luksuznim autom na relaciji Banja Luka – Slatina. Iz Turističkog vodiča "Slatina ilidža" objavljenog 1938. godine, vidi se da postoji "dobar autobuski saobraćaj od Banja Luke preko Banje Slatina za Klačnice, Bosansku Gradišku, Okučane ili za Prnjavor, Derventu, Bosanski Brod, te za Jajce i Sarajevo."

Vrbasku banovinu je 1933. godine posjetilo 34.400 turista, a Slatina se, po broju posjetilaca, našla na drugom mjestu, odmah iz Jajca. Već 1936. godine Slatina je, prema podacima Banovinskog turističkog društva, svrstana u red najposjećenijih mjesta u Banovini. Te godine je, među 3.500 banjanskih posjetilaca, bio i značajan broj stranih turista. Među njima su najbrojniji bili Nijemci, Austrijanci, Česi, Englezi, a u manjem broju Francuzi i Grci.

Najsvjetliji trenuci u istorijskom razvoju banje bio je period Vrbaske banovine kada počinje plansko i organizovano uređenje i izgradnja objekata. Godine 1938. objavljen je turistički vodič „Slatina Ilidža“, a tih godina broj turista u Slatini se kretao između 6 i 7 hiljada godišnje.

8. SASTAV TERMOMINERALNE VODE

Prve naučne analize banjske vode u Slatini uradio je austrougarski profesor E. Ludwig 1888. godine, a analizu kisele vode – "kiseljaka" je uradio nešto kasnije F. Katzer. Prema nalazima profesora Ludwiga temperatura vode na izvoru se kreće od 40,3-40,7°C, u bazenima i kadama ona je od 36-39,5°C. Ova voda, prema analizi spada u zemno-alkalne i sulfatične vode, a „kiseljak“ u kisele sulfatične gorke vode temperature 11- 22°C.

Prema analizi prof. Ludwiga u 1kg banjske vode ima:

Kalijum-hlorida (KCl) 0,0665 gr.
Litijum-hlorida (Li, Cl) u tragovima
Natrijum-hlorida (Na Cl) 0,0614 gr.
Natrijum-sulfata (Na₂SO₄) 0,3115 gr.
Kalcijum-sulfata (CaSO₄) 1,0493 gr.
Kalcijum-bikarbonata (Ca HCO₃) 0,7837 gr.
Stroncijum-bikarbonata (Sr HCO₃) 0,0077 gr.
Magnezijum-bikarbonata (Fe HCO₃) 0,5788 gr.
Gvožđe-bikarbonata (Fe HCO₃) 0,0073
Mangan-bikarbonata (Mn HCO₃) u tragovima.

U aprilu 2007. godine analizu su uradili Geološki institut Srbije i Institut nuklearne nauke Vinča iz Beograda. Analiza je pokazala da voda banje Slatina, po fizičko-hemijskim svojstvima, pripada grupi bikarbonatnih, sulfatnih, kalcijumovih, magnezijumovih, fluoridnih, gvožđevitih hipertermalnih voda.

9. LIJEČENJE I TERAPIJE

Ova banja pripada kategoriji ljekovitih voda sa dobrim balneoterapijskim kvalitetima koji je opredjeljuju za upotrebu kupanjem u terapijske svrhe kod niza hroničnih oboljenja:

bolesti lokomotornog sistema – degenerativni, zapaljenski vanzglobni reumatizam; stanja nakon povreda i operacija na lokomotornom aparatu; neurološka oboljenja – neuralgije, polineuritis; bolesti perifernih krvnih sudova; ginekološka oboljenja – zapaljenski procesi nespecifične prirode, izvjesni oblici sreriliteta – zapaljenskog ili endokrinog porijekla.

Osim balneoterapije koja ima pozitivno dejstvo na organizam, djelujući putem mineralne vode i blata, u ovoj banji se koriste svi savremeni oblici fizikalnog liječenja: elektroterapije, termoterapija, fitoterapija, magnetoterapija - niskofrekventno pulsirajuće magnetno polje, ultrazvučna terapija, laseroterapija, individualni i grupni kineziterapijski programi, limfodrenaža i balneoterapijske procedure (termomineralna voda i ljekovito blato – peloid), hidroterapijske procedure (bazen, kada, podvodne masaže, biserne kupke), mehanoterapija (manuelna masaža) i radna funkcionalna terapija za segmente lokomotornog aparata.

10. SMJEŠTAJNI KAPACITETI

U Slatini danas postoji izgrađena infrastruktura (u sastavu Zavoda za rehabilitaciju „Dr Miroslav Zotović“ koji gazduje banjom), koja omogućava maksimalnu iskorišćenost termalnih izvora slatinske vode. Od vrela koje se nalazi u parku banje, voda temperature oko 42°C, prirodnim padom se dovodi do tri zatvorena bazena izgrađena u doba Austrugarske. Ovi bazeni veoma pažljivo su obnovljeni kako bi zadržali autentičan vanjski izgled, a u unutrašnjosti zadovoljili savremene zahtjeve pacijenata. Nedavno je u sklopu banjškog kompleksa izgrađen novi objekat peloidnih kupatila u kojem se pružaju usluge balneoterapije - korišćenje ljekovitog blata i termomineralne vode u svrhu liječenja.

U zgradi se nalazi hidroterapijski bazen sa ugrađenim podvodnim masažerima, a osim u bazenima, voda se koristi i u 18 hidroterapijskih kada što omogućava individualan pristup fizioterapeuta pacijentima u toku terapije. Fizičko-hemijska analiza termomineralne vode obavlja se redovno. Banja raspolaže smještajnim kapacitetima u nekoliko objekata. Obnovljeni hotel ima jedan apartman, 8 dvokrevetnih, 9 trokrevetnih i 4 četverokrevetne sobe. Novi hotel nudi smještaj u tri dvokrevetna apartmana, 29 dvokrevetnih soba dvije trokrevetne i jednu četverokrevetnu. Smještajni kapacitet paviljona čini 16 dvokrevetnih soba. Svaki objekat raspolaže vlastitim terapijskim dijelom. Moderno opremljen restoran raspolaže sa 196 mjesta, a smješten je u hotelu. Tokom ljeta otvara se bašta restorana koja nudi ugodniji boravak i uživanje u

predivnom okruženju. Tokom 2012. godine u banji je bilo 3.800 ležećih i 600 eksternih pacijenata. O njima je brinulo oko 100 zaposlenih, među kojima je 11 specijalista, 25 terapeuta, 15 medicinskih sestara, te drugo pomoćno osoblje.

11. SAVREMENE TENDENCIJE U RAZVOJU ZDRAVSTVENOG, BANJSKO-KLIMATSKOG I REKREACIONOG TURIZMA

Zdravstveni turizam je, u prošlosti, podrazumijevao granična područje medicine i turizma. Njime su se različite turističke organizacije, zdravstvene i druge ustanove, bavile u smislu organizovanog boravka turista u klimatskim i banjškim mjestima, prije svega radi prevencije raznih oboljenja, rehabilitacije i liječenja pomoću prirodnih faktora.

Osnovne pretpostavke za razvoj takvog vida turizma i liječenja bili su prirodni faktori – ljekvite termalne, termomineralne vode, peloidna blata, klimatski uslovi (klimoterapija) i sl. Rekreativni turizam tada se javljao sporadično i nije se čak ni smatrao turističkom ponudom kako je to danas slučaj.

Danas se svakako može govoriti o razvoju posebnog oblika turizma vezanog za zdravlje ljudi koji uključuje klasično liječenje prirodnim faktorima radi poboljšanja zdravlja ali i druge komponente (wellness, sport, rekreacija, zdrava ishrana, zabava). Sve to opet zahtijeva uključivanje specijalizovanih zdravstvenih ustanova koje raspolažu kvalitetnim kadrovima i medicinskom opremom za najsloženije zahvate.

Razvojem ovih vrsta turizma vremenom se formiraju tri osnovne grupe korisnika usluga koje na različite načine zadovoljavaju svoje potrebe. Prvu čine konzumenti tradicionalnog zdravstvenog turizma (prvenstveno banjško-klimatskih lječilišta). Drugu grupu čine oni koji su orijentisani na wellness tretmane - turizam koji pruža skup usluga za postizanje što boljih rezultata u poboljšanju fizičkog i psihičkog blagostanja uz korišćenje prirodnih faktora kombinovanih sa drugim vrstama usluga. U treću grupu čine pacijenti sa ozbiljnim zdravstvenim problemima kod kojih je neophodno postići

poboljšanje zdravstvenog stanja kojima prethode složeni medicinski tretmani koje mogu omogućiti specijalizovane zdravstvene ustanove i vrhunski medicinski kadar.

Banjski turizam svakako spada u najstariji oblik zdravstvenog turizma i vezan je za iskorištavanje ljekovitih banjskih voda. Ovaj vid turizma upražnjavaju uglavnom oni koji su već oboljeli ili imaju određenih zdravstvenih problema.

Wellness turizam je vezan za klijente dobrog zdravlja koji nastoje održati ili poboljšati postojeće zdravstveno stanje i počinje se razvijati krajem prošlog vijeka. Tu se, prije svega, radi o aktivnom odmoru i opuštanjem od sve ubrzanijeg tempa života u svremenom društvu. Osim banja i drugih prirodnih lječilišta, sadržaje wellnessa mogu pružati različiti turistički centri i objekti koji su u funkciji zdravlja, zabave, opuštanja i sličnih aktivnosti. Pored prirodnih ambijenata (planine, rijeke, banje, more i sl.) za razvoj wellness turizma mogu se koristiti i objekti u zatvorenom i otvorenom prostoru sportsko-rekreativne namjene.

Međunarodno **SPA udruženje** definiše sedam vrsta različitih spa-wellness kapaciteta:

1. **Club Spa** – prvenstveno je to fitness, ali i širok spektar drugih, profesionalno vođenih usluga na dnevnoj bazi;
2. **Cruise ship Spa** – spa centar sa krstarenjima organizovan na velikim plovnim objeektima;
3. **Day Spa** – spa usluge na dnevnoj bazi među koji ma su i različite kozmetičke usluge;
4. **Destination Spa** – spa centar koji i ma osnovnu ulogu da klijentima da mogućnost izbora u stvaranju zdravih životnih navika. U njima boravak obično traje sedam ili više dana.
5. **Medical Spa** – pružanje kompletne zdravstvene i wellness usluge pod nadzorom profesionalnog osoblja;
6. **Mineral Springs Spa** – u ponudi ima prirodne minerale, termalne ili druge izvore koji se koriste za hidroterapijske tretmane i
7. **Resort hotel Spa** – spa u sastavu hotela ili druge vrste turističko-ugostiteljskog objekta koji pruža profesionalne spa usluge, fitness i wellness komponente sa spa jelovnikom.

12. BANJE I PRATEĆI SADRŽAJI KAO CENTRI ZA RAZVOJ ZDRAVSTVENOG, BAJSKO-KLIMATSKOG I REKREACIONOG TURIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI

U ukupnoj turističkoj ponudi Bosne i Hercegovine zdravstveni, banjsko-klimatski i rekreacioni turizam predstavlja značajan (moglo bi se slobodno reći i najznačajniji) segment, prvenstveno zbog velikog broja termomineralnih izvora rasprostranjenih na cjelokupnom prostoru BiH. Doda li se tome či njenica da se radi o širokom spektru terapijskih svojstava njihovih ljekovitih voda, onda je jasniji potencijal kojim ove banje raspolažu. Međutim, pored značajnog broja uređenih banjskih kompleksa, ovaj turistički proizvod još uvijek je gotovo isključivo orijentisan na domaću klijentelu. Doda li se tome loša saobraćajna komunikacija (naročito avioprevoz), loši putevi (tek nekoliko kilometara savremenih saobraćajnica (autoputeva), neuređeni prateći sadržaji (šetališta, izletišta, trim staze, sportski objekti i tereni i sl.) nedovoljna prezentacija i neiskorišćenost relativno nezagađenih prirodnih resursa i zdrave domaće hrane, nedovoljno stručnog kadra iz oblasti turizma, nekompletnost ponude u jednom turističkom ili zdravstvenom aranžmanu, a naročito nedostatak kulturnih i drugih sadržaja koji treba da pokriju "slobodno vrijeme" klijenata – teško se može govoriti o značajnijem privlačenju turista, pogotovo stranih.

Svijet je odavno prepoznao spoj medicine i turizma kao veoma perspektivnu privrednu granu. Sve zemlje balkanskog okruženja se uključuju u nove trendove u turizmu, ali BiH na mapi zdravstvenog turizma u ovom regionu još uvijek nije dovoljno vidljiva.

Mogućnost razvoja i iskorišćavanja banja u turističke svrhe nije potrebno posebno isticati već ih je potrebno samo organizovati i iskoristiti. Međutim to „samo“ znači ogroman posao, a prvenstveno ozbiljnije uključivanje države u stvaranje usl ova za razvoj ove grane turizma.

Bosna i Hercegovina ima 16 banjskih centara različitog stepena razvijenosti i turističke afirmacije ali su one u većini slučajeva namijenjene medicinskim tretmanima i

terapijama, mada se generalno ne može reći, da su im kapaciteti potpuno iskorišćeni. Najveći problem je što se kapaciteti većine banja koriste sezonski jer nemaju odgovarajuće sadržaje da bi radile tokom cijele godine. „Banja Vrućica“ u Tesliću najveći je i najmodernije opremljeni banjsko-turistički kompleks u Bosni i Hercegovini sa smještajnim kapacitetom od preko 1.000 ležajeva u četiri hotela ali i ovdje je najveći problem nedovoljna iskorišćenost banjskih kapaciteta van sezone.

13. MOGUĆE MJERE ZA POBOLJŠANJE STANJA I UNAPREĐENJE TURISTIČKE PONUDE

Želi li se zaista promijeniti stanje nabolje, mijenjati ustaljeni način razmišljanja i rada i konačno početi značajnije koristiti prirodna bogatsva kojim raspolažemo, neke stvari bi se morale odmah mijenjati:

1. Država mora proglasiti zdravstveni turizam strateškim turističkim proizvodom. To podrazumijeva kvalitetan plan razvoja ove privredne grane. To se ne može uraditi niti jeftino ni u kratkom roku, ali će takvo opredjeljenje donijeti prosperitet i, u konačnom, uticati na značajno povećanje bruto društvenog prihoda.

2. Koncept razvoja zdravstvenog, banjsko-klimatskog i rekreacionog turizma iz ranijih perioda gdje je dominantno bilo korištenje termalnih i termomineralnih voda i ljekovitog blata, treba mijenjati. U svijetu se sve više, umjesto klasičnih lječilišta, prave spa centri. To je sasvim novi tip banje koji, u prvi plan, stavlja preventivu, odnosno očuvanje zdravlja, ne zapostavljajući ni one koji već imaju zdravstvene tegobe.

3. Moderan spa centar podrazumijeva veliku količinu vode, kupanje tokom cijele godine, razne programe za njegu tijela, fizičke aktivnosti. Uz sve to neophodni su vrhunski objekti za smještaj. To je ono što se danas na svjetskom turističkom tržištu traži. To potvrđuje podatak da godišnje više od stotinu miliona ljudi posjeti samo evropske spa centre.

4. Turizam zahtijeva vrhunske kadrove, a zdravstveni turizam posebno vrhunske ljekare specijaliste i prateće medicinsko osoblje. Stoga

obuka i zadržavanje kvalitetnih kadrova u zemlji mora biti sastavni dio razvojne strategije i konkretnih mjera.

5. Gostu se mora pružiti nedvosmislena garancija da su objekti ali i voda koju koristi za kupanje ili medicinski tretman, apsolutno bezbjedni i čisti. To se odnosi i na hranu. Zbog toga se stalno (ne povremeno ili kada dođe do incidentnih situacija) mora obavljati adekvatna kontrola i o tome posjedovati pisana garancija koja gostu mora biti dostupna i istaknuta na vidljivom mjestu.

6. U pripremanju hrane treba angažovati, pored kuvara i ostalog osoblja i stručnjake poput nutricionista koji će svakom gostu ponuditi adekvatnu ishranu koja takođe može biti i dio ukupnog zdravstvenog tretmana.

7. Vanpansionsku ponudu maksimalno obogatiti jer ona često donosi veći profit od onog koji se ostvari osnovnom ponudom. Na tom poslu se moraju angažovati svi – od mještana, lokalne zajednice pa do specijalizovanih državnih institucija (turističke organizacije, pozorišta, sportski kolektivi, lovci, ribolovci...).

L I T E R A T U R A :

1. Ešref Bećirović – Banjsko klimatska mjesta i mineralne vode BiH, Tuzla, 2004.
2. Banovinski turistički vodič- Turistička organizacija Vrbanske banovine, Banja Luka 1938.
3. Vaso Popović – "Slatinski kraj u prošlosti" , SPKD "Prosvjeta" Laktaši, Laktaši, 2002.
4. Arhiva Turističke organizacije Laktaši,
5. Arhiva SPKD "Prosvjeta" Laktaši
6. Arhiva Zavoda za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju "Dr Miroslav Zotović" Banja Luka – Slatina,
7. Internet – www.vodic.ba/turizam/banje

EVROPSKE INTEGRACIJE I RAZVOJ TURIZMA U ZEMLJAMA JUGOISTOČNE EVROPE**Slobodan Nešković**Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu,
Srpska kraljevska akademija – SKAIN

Apstrakt: *Evropske integracije predstavljaju esencijalne trendove zemalja u tranziciji Jugoslovenske evrope, dok članice EU iz ovog regiona nastoje da u okviru te grupacije reše svoje aktuelne probleme. Bez obzira na značajne prirodne resurse sve države na ovom prostoru imaju u brojni ekonomski i širi društveni problemi koji otežavaju njihov međunarodni položaj. Pri tome, nesporno je da turizam kao privredna grana označava veliku razvojnu šansu svih zemalja. Poslednjih nekoliko godina pojedine države Jugoslovenske evrope zabeležile su upečatljive rezultate u ekspanziji turističke privrede, koja postaje osnova ukupnog nacionalnog prosperiteta. U toj oblasti neophodno je primeniti pozitivna iskustva razvijenih zemalja, kao i savremene trendove u sferi menadžmenta i novih tehnologija. Relevantni subjekti država Jugoslovenske evrope u narednom periodu treba da ostvare nove oblike saradnje u turizmu, kao i u ostalim područjima javnog života.*

Ključne reči: *Jugoslovenska evropa, turizam, saradnja, Evropske integracije, ekologija, infrastruktura, Balkan*

EUROPEAN INTEGRATION AND DEVELOPMENT OF TOURISM IN COUNTRIES OF SOUTH EASTERN EUROPE

Abstract: *The European integration is essential trends of the transition countries of Southeast Europe, while EU members from this region tend to within that group solve their current contradictions. Despite the significant natural resources of all countries in the region have a number of current economic and broader social problems that hinder their international position. At the same time, there is no doubt that tourism as an industry marked a great development opportunity for all countries. In recent years some countries of Southeast Europe have recorded impressive results in the expansion of the tourist industry, which has become the backbone of the entire national prosperity. In this area it is necessary to apply the best practices of developed countries, as well as current trends in the field of management and new technologies. Relevant entities of Southeast Europe in the future to establish new training cooperation in tourism, as in other areas of public life.*

Keywords: *Southeastern Europe, tourism, cooperation, The European Integration, environmental, infrastructure, the Balkan*

UVOD

Region j ugoistočne Evrope predstavlja širi pojam od geografske oblasti nazvane Balkansko poluostrvo. Pod poj mom jugoistočna Evropa najčešće se podrazumeva sedam država Bugarska, Albanija, Makedonija, Rumunija, Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, a ređe Hrvatska, Slovenija, Moldavija, Grčka i evropski deo Turske. Zahvaljujući burnoj prošlosti, jugoistočna Evropa je danas mešavina raznih kultura, a na njenom prostoru deluju četiri velike verske zajednice: islam, pravoslavlje, katoličanstvo i judeizam. Na ovom prostoru su nastale i prve civilizacije koj e su oblikovale današnji svet. Obale jugoist očne Evrope zapljuskuju vode šest toplih mora: Jadranskog, Jonskog, Egejskog, Sredozemnog, Mramornog i Crnog mora. Kontinentalnim delom dominiraju visoki planinski venci Dinarskih planina, Balkana i Karpata, severnim delom jugoistočne Evrope protiču velike reke poput Dunava, Save i Tise, dok se u unutrašnjosti nalaze mnogobrojne banje i izvori toplih i hladnih mineralnih voda. Zbog ekonomske nerazvijenosti većine zemalja jugoistočne Evrope, na ovom prostoru je u velikoj meri očuvana netaknuta priroda kao i čist i prijatan vazduh. Velike šumske površine i razno lekovito bilje j oš uvek pokrivaju velike delove jugoistočne Evrope. Ovaj prostor predstavlja naj kraću vezu između Evrope i Azije bilo da se radi o drumskom, rečnom ili vazdušnom saobraćaju. Zbog svih ovih prirodnih odlika, region jugoistočne Evrope se izdvaja od ostatka sveta i predstavlja veliki potencijal za razvoj mnogih privrednih grana, a naročito turizma. Kako je region jugoistočne Evrope prirodno podeljen na primorski i kontinentalni deo, tako se i turizam na ovim prostorima ne jednako razvijao. Turizam je daleko razvijeniji u oblastima i državama koje poseduju more nego što je to slučaj sa oblastima u kontinentalnom delu regiona, ali su i primorske oblasti inferiorne u odnosu na svetske turističke destinacije. Pojedini delovi j ugoistočne Evrope su poslednjih godina u zamahu kada je razvoj turizma u pitanju, dok se većina država ovog regiona i dalje nalazi u nezavidnoj poziciji u odnosu na iste ili slične delove Evrope i sveta.

Međutim, kako je turizam kao privredna grana u konstantnom razvoju kada govorimo o svetskim

okvirima i kako se broj turista koji posećuju razne turističke destinacije iz godine u godinu naglo povećava, otvara se mogućnost da se i region jugoistočne Evrope aktivno uključi u razvoj ove perspektivne privredne grane.

Da bi se postigao napredak na polju turizma koji nesumnjivo može doneti veliki prihod državama jugoistočne Evrope, potrebno je da se ozbiljnije razmotri ovo važno pitanje i da se napravi regionalna strategija za razvoj turizma u ovom delu Evrope.

1. NORMATIVNA REGULATIVA EVROPSKE UNIJE U OBLASTI TURIZMA

Evropska unija kao nadnacionalna zajednica dvadeset sedam evropskih država poseduje savremene i napredne zakone kojima se regulišu sve oblasti bitne za funkcionisanje jedne ovakve tvorevine. Zakoni Evropske unije se smatraju najliberalnijim i najsavremenijim zakonima na svetu. Evropska unija mnogobrojnim zakonima reguliše oblast turizma. Kao značajne zakone treba pomenuti Zakon o zaštiti potrošača i Zakon o zaštiti životne sredine koji je i jedan od najvažnijih zakona Evropske unije.¹⁹

Regulativa Evropske unije u oblasti turizma u najvećoj meri se bazira na rezoluciji Generalne Skupština UN 39/248 koja se odnosi na zaštitu potrošača. Amsterdamskim ugovorom iz 1997. godine izvršena je renumeracija Ugovora o osnivanju Evropske unije gde je članom 153. navedeno da se prava potrošača zasnivaj u na pet osnovnih prava i to:

- zaštita zdravlja i sigurnost potrošača,
- zaštita ekonomskih interesa potrošača,
- pravo potrošača na informisanje i obrazovanje,
- pravo na naknadu štete i
- udruži vanje, zastupanje i učešće potrošača radi ostvarenja svojih prava.

Evropska unija je u aprilu 2005. godine usvojila strategiju o zaštiti potrošača.

¹⁹ Nešković, S., Postmoderni menadžment ljudskih resursa u turizmu i ekologijikao segmen nacionalnih interesa Republike Srbije, Zbornik radova: Bezbednost u postmodernom ambijentu, knjiga 4, Beograd: CESNA B i Hanns Seidel Stiftung, 2009, str. 179.

Dokument koji je tada usvojen nosio je naziv „Zdraviji i bezbedniji građani koji imaju više poverenja - Strategija zaštite zdravlja i prava potrošača“. Ovom strategijom definisano je deset vodećih principa i to:

- Kupujte šta želite i to tamo gde želite,
- Ukoliko ne radi, vratite kupljeni proizvod,
- Budite sigurni u visoke standarde zdravstvene bezbednosti hrane i druge vrste robe široke potrošnje,
- Budite sigurni da tačno znate šta jedete,
- Ugovor o poštenoj prodaji mora da vam bude zagarantovan,
- Imate pravo da se predomislite,
- Cene možete lako uporediti,
- Niko vas ne sme obmanuti,
- Zaštita dok ste na odmoru i
- Efektivni način naknade štete u slučaju prekograničnih sporova.

Zahvaljujući ekspanziji turizma kao privredne grane, Savet Evropske unije je doneo odluku da se 1990. godina proglasi kao „Evropska godina turizma“. S tim u vezi, u Evropskoj uniji dolazi do uvođenja brojnih standarda koji regulišu ovu perspektivnu oblast. Među najbitnijim dokumentima koji su usvojeni od strane Evropske unije nalaze se Direktiva Saveta EEZ 90/314 koja je usvojena 13.06.1990. godine i koja se odnosi na paket aranžmana i Regulativa 295/91 koju je kasnije zamenila Regulativa EZ 261/2004 koja se odnosi na avio prevoz.²⁰

Turizam u Evropskoj uniji učestvuje sa 4% BDP-a a sve to iz razloga što Evropska unija teži formiranju zajedničkog turističkog tržišta kroz koordinaciju lokalnog, regionalnog i nacionalnog interesa. S tim u vezi, Evropska unija je razvila različite metode u cilju pospešivanja razvoja turizma kroz ulaganja privatnog i državnog kapitala u ovu privrednu granu. Decenijama unazad Evropska unija posvećuje veliku pažnju razvoju turizma. Iz tog razloga, Evropska unija je usvojila i realizovala nekoliko velikih projekata vezanih za razvoj ove privredne grane. Prvi takav projekat je usvojen osamdesetih godina XX veka i nosio je naziv „Turistički sektor-Horizont 92“, a odnosio se na planiranje i razvoj turizma u Evropskoj uniji.

Devedesetih godina XX veka je usvojen projekat „Zelena knjiga“ koji se odnosi na razvoj ruralnog, kulturnog i socijalnog turizma, unapređenje obrazovanja vezanog za turizam i zaštitu okruženja i kulturnog nasleđa. Krajem devedesetih godina XX veka Evropska unija je donela višegodišnji program za podsticaj razvoja turizma (Philoxenia) koji je obuhvatao period od 1997.-2000. godine. Ovaj program je imao za cilj da unapredi kvalitet i konkurentnost evropskog turizma na međunarodnom tržištu. Evropska unija posebno naglašava da politiku razvoja turizma treba sprovoditi s drugim međunarodnim organizacijama kao što su Svetska turistička organizacija, Međunarodni biro za socijalni turizam itd.

Izgradnja turističkih i pratećih objekata u Evropskoj uniji se obezbeđuju u okviru postojećih institucija kroz sledeće finansijske elemente:

- Namenska novčana pomoć kroz kohezni fond koji služi za razvoj nerazvijenih zemalja Evropske unije, regionalni fond koji služi za razvoj pojedinih regiona Evropske unije, socijalni fond kroz koji se finansiraju razni socijalni programi vezani za turizam i poljoprivredni fond opredeljen za razvoj seoskog turizma posebno u planinskim područjima Evropske unije.
- Namenski krediti koje obezbeđuju Evropska investiciona banka i Evropska zajednica za ugljen i čelik.
- Pomoć države u sektoru turizma gde se ulaže u hotelijerstvo, rekreacione centre, infrastrukturu drugo što indirektno utiče na razvoj turizma.
- Novi oblici intervencije koji su usmereni na pridobijanje značajnih sredstava za turizam, a odnosi se na podsticanje razvoja turizma, unapređenje usluga, unapređenje saobraćaja i infrastrukture itd. Kako se saobraćaj smatra neraskidivim delom turizma kao privredne grane, Evropska unija u tom smislu izdvaja značajna sredstva za unapređenje svih vidova saobraćaja i teži da uspostavi jedinstveno saobraćajno tržište na teritoriji cele Evropske unije.

U cilju pomoći i zadovoljenja specifičnih potreba zemalja iz oblasti Jadranskog mora (Italija, Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Albanija, Grčka i Srbija), Evropska unija je usvojila program pod nazivom IPA Adriatica.

²⁰ Isto, str. 183.

Ovaj program je nastao kroz niz sastanaka i na inicijativu Evropske komisije a podrazumeva finansijsku pomoć ovi m zemljama kroz terit oriju, životnu sredinu, populaciju, migracije, ekonomiju, tržište rada, trgovinu, turizam, infrastrukturu i saobraćaj i istraživanje i inovacije.

U skladu sa IPA implementacionom uredbom, ciljevi široke pomoći su sledeći:

- Promovisanje održivog ekonomskog i društvenog razvoja u pograničnoj oblasti;
- Radimo zajedno u oblastima kao što su životna sredina, prirodno i kulturno nasleđe, javno zdravlje i sprečavanje i borba protiv organizovanog kriminala;
- Obezbeđivanje efikasnih i sigurnih granica;
- Promovisanje zajedničkih manjih akcija koje uključuju lokalne aktere iz pograničnih područja.

2. SPECIFIČNOSTI I TRENDOVI RAZVOJA TURIZMA U ZEMLJAMA JUGOISTOČNE EVROPE

Svetska turistička organizacija (UNWTO) na osnovu svojih krit erijuma, turizam deli u osam osnovnih delova i to:²¹

- Domaći turizam-podrazumeva turistička putovanja domaćeg stanovništva (rezidenata) na turističke destinacije unutar matične države. Ovaj vid turizma je i jedan od najmasovnijih vidova turizma u svetu;
- Receptivni turizam-podrazumeva turiste nerezidente koji borave u posmatranoj državi;
- Emitivniturizam-odnosi se na putovanja turista rezidenata određene zemlje na turističke destinacije neke druge države;
- Interni turizam-odnosi se na kombinacij u domaćeg i receptivnog turizma;
- Nacionalni turizam-podrazumeva sva turistička putovanja rezidenata određene države unutar matične države i u inostranstvo;
- Međunarodni turizam-odnosi se na kombinaciju receptivnog i emitivnog turizma;
- Intraregionalniturizam-odnosi se na sva turistička putovanja stanovnika jedne zemlje određenog regiona na destinacije u druge zemlje tog istog regiona (primer: turističko putovanje građana Srbije koja se nalazi u Evropi u neku drugu državu sa evropskog kontinenta) i

- Interregionalniturizam-odnosi se na turistička putovanja rezidenata jedne zemlje u drugu zemlju koja ne pripada istom regionu kome pripada matična zemlja (primer: putovanja stanovnika Srbije koja pripada evropskom kontinentu u neku državu koja se nalazi na afričkom ili nekom drugom kontinentu).

Pored ovih podela koje propisuje Svetska turistička organizacija postoje i brojne podele koje se upotrebljavaju u zavisnosti od regiona i mentaliteta turista. Tako, najčešće korišćeni kriterijumi podele turizma su:

- Prema dužini boravka turista, turizam delimo na izletnički, vikend, boravišni i tranzitni turizam ili kratka i duga turistička putovanja;
- Prema prostoru na koji se turizam odvija na urbani, ruralni, planinski i primorski turizam;
- Prema dobnoj strukturi turista na dečji, omladinski, porodični i turizam „trećeg doba“;
- Prema godišnjem dobu na letnji i zimski turizam, mada se turistička putovanja odvijaju tokom cele godine i
- Prema intenzitet u korišćenja kapaciteta na pretsezonski, sezonski i postsezonski.

Specifične oblike turizma svrstavamo u posebnu grupu turističkih kretanja koja su uslovljena određenim motivima koji turistu pokreću na putovanje u destinaciju čija je turistička ponuda sadržajima prilagođena potrebama i željama turističkog potrošača. U zavisnosti od toga da li se sadržaji temelje pretežno na prirodnim ili društvenim resursima turizam delimo na:²²

- Prirodni u koji svrstavamo zdravstveni, sportski, nautički, eko turizam, seoski ili agro turizam, lovni i ribolovni, naturizam i robinzonski turizam i
- Društveni u koji spadaju kongresni turizam (M.I.C.E.-meetings, incentives, conventions, exhibitions što u prevodu znači sastanci, podsticaji, konferencije, izložbe), kulturni turizam, gastronomski i enofilski turizam, turizam događanja i verski turizam. Ovu podelu turizma nazivamo specifičnom podelom turizma.

²¹ Isto, str. 191.

²² Isto, str. 194

Na osnovu posebnih oblika turizma možemo izvršiti podelu po:

- Okruženju: na održivi turizam, eko turizam, zeleni turizam, lovni turizam i turizam divlje prirode;
- Kulturi: na turizam nasleđa, religiozni turizam, etnički turizam, turizam komune, „domorodački turizam“, turizam „trećeg doba“, vinske i gastronomske ture;
- Turizam događaja (M.I.C.E., kongresni, sportske manifestacije, karnevali, festivali i
- Ostalo: nautički turizam, krstarenja, obrazovni turizam, zdravstveni, banjski, ruralni, pustolovine, urbani i tranzitni turizam.

Posmatrano kao celi na, zemlje centralnog dela jugoistočne Evrope (Srbija, Makedonija, Bosna i Hercegovina i Albanija) imaju izvanredan fizičko-geografski i saobraćajni položaj.

Dve od četiri države (Bosna i Hercegovina i Albanija) imaju izlaz na topla mora Mediterana (Jadransko i Jonsko). Za razliku od Bosne i Hercegovine koja na Jadransko more izlazi samo malim delom oko gradića Neum²³ koji je potencijalna turistička atrakcija jer i ma preko 260 sunčanih dana godišnje i koji se nalazi pored samog poluostrva Pelješac, Albanija poseduje veliku obalu i prelepe peščane plaže. Njenu obalu zapljuskuju vode Jadranskog i Jonskog mora i moreuza nazvanog „Otranska vrata“ koji spaja južnu Italiju i jugozapadnu Albaniju. Albanska obala je ispresecana zalivima, deltama reka, a u blizini se nalaze močvare koje su stanište mnogobrojnim biljnim i životinjskim vrstama, kao i veliki broj zanimljivih gradova.²⁴ Dužina i lepota albanske obale otvaraju velike mogućnosti za razvoj turizma u ovom delu jugoistočne Evrope.

Albanija se trenutno nalazi u velikom zamahu kada je u pitanju morski turizam. Ovaj „turistički bum“ u Albaniji je pre svega posledica dobrog povezivanja sa inostranstvom. Albanska dijaspora je uložila veliki novac u izgradnju infrastrukture i sama čini preko 50% od ukupnog broja turista koji

godišnje posete ovu zemlju. Na morskoj obali Albanije izražena je raznolikost arhitekture. Pored modernih hotela, u primorskim mestima se još uvek vide tragovi arhitekture iz vremena diktature kao i orijentalna arhitektura koja je posledica viševekovne turske vladavine ovi m prostorima. U zaladu morske obale, jednim delom se nalazi plodna ravnica, dok drugi deo obale skrivaj u visoke planine što predstavlja izuzetnu turističku atrakciju za turiste koji su avanturističkog duha. Posebnu pogodnost za razvoj morskog turizma u Albaniji predstavljaju i luke Drač, Valona i Sveti Jovan koji se nalazi na ušću Drima u Jadransko more. Iako broj turista na morskoj obali Albanije iz godine u godinu raste, to još uvek nije dovoljno da bi se govorilo o razvijenoj privrednoj grani. Razvoj morskog turizma u Albaniji se još uvek nalazi u početnim fazama. Sam razvoj usporavaju brojni problemi sa koji ma se sreća albanska vlada kao što su nedostatak kvalitetne i moderne infrastrukture, nečistoća albanskih primorskih gradova kao i nerazvijena svest albanskog naroda o potrebi razvoja turizma u priobalnim područjima. Takođe, veliki problem predstavlja I nedostatak savremene zakonske regulative u oblasti turizma kao što je to slučaj u Grčkoj ili Turskoj, kao i nedovoljne podsticajne mere albanske vlade za razvoj morskog turizma.

Pored mora koje predstavlja veliki turistički potencijal, kroz centralni deo jugoistočne Evrope prolaze i važni putni pravci koji spajaju evropski sa azijskim kontinentom. Kroz ovaj deo Evrope prolaze i tri drumska koridora²⁵ i jedan rečni evropski koridor²⁶ koji, pored morskog turizma, ovim zemljama pružaju mogućnost za razvoj mnogih drugih turističkih grana kao što su tranzitni, nautički, ribolovni turizam itd. I omogućavaju sigurno i nesmetano putovanje turista kroz ovaj region. Kako su moderni putevi preduslov za razvoj privrede pa samim tim i turizma, izgradnja ovih saobraćajnica trebala bi da se iskoristi za unapređenje turističkih ponuda ovog regiona, između ostalog, preko dobrog putnog

²³ Lopandić D, Kronja J, Regionalne inicijative i multilateralna saradnja na Balkanu, Evropski pokret Srbija, 2010, str.

²⁵ Nešković, S., Postmoderni menadžment ljudskih resursa u turizmu i ekologijikao segmen nacionalnih interesa Republike Srbije, Zbornik radova: Bezbednost u postmodernom ambijentu, knjiga 4, Beograd: CESNA B i Hanns Seidel Stiftung, 2009, str. 183.

²⁶ Todorović, M., Bjeljaci, Ž., Osnove razvoja ruralnog turizma u Srbiji, Glasnik srpskog geografskog društva, 2007, str.76.

marketinga. Plovna reka Dunav i njene plovne pritoke Sava i Tisa predstavljaju veliki potencijal za razvoj turizma. Pored ovih velikih reka se nalaze brojni lokaliteti koji predstavljaju bitne turističke tačke na mapi Evrope. Dunav spaj a veliki broj evropskih država i po njemu plove turistički brodovi iz cele Evrope. Ova činjenica predstavlja odličnu polaznu osnovu ta razvoj nautičkog i urbanog turizma. Na obalama Dunava su kroz vekove izgrađeni mnogi veliki evropski gradovi. Na njemu se nalazi i glavni grad Srbije Beograd koji je 2012. godine proglašen za „Najbolje turističko mesto u jugoistočnoj Evropi“ i dobitnik je nagrade „Zlatno turističko srce“ koju dodeljuje Internacionalni centar za razvoj turizma SACEN. Beograd je trenutno najposećenija turistička destinacija u Srbiji čiji je prihod od turizma u 2012. godini iznosio oko 500 miliona evra. Pored Beograda na Dunavu leži i Novi Sad koji raspolaže izuzetnim turističkim lokacijama. U ovom gradu se održava i jedan od naj većih muzičkih festivala u Evropi „EXIT“.

Dunav kao velika plovna reka otvara vrata za razvoj drugih atraktivnih turističkih grana kao što su eko i etno turizam, sportski turizam, a u blizini njegove obale se nalaze i brojna arheološka nalazišta, srednjevekovni i antički gradovi i najveća evropska klisura „Đerdap“.

Sava kao plovna reka od regionalnog značaj a povezuje Srbiju i Bosnu i Hercegovinu i zajedno sa Dunavom predstavlja izuzetnu lokaciju za razvoj nautičkog i urbanog turizma. Zajedno sa Dunavom, Tisom i njihovim pritokama Sava otvara mogućnost za razvoj agro turizma i poljoprivrede koja predstavlja prateću turističku granu, jer se na ovaj način dobija zdrava hrana što je jedan od osnovnih uslova Evropske unije iz oblasti zaštite potrošača.

Veliku prednost za razvoj turizma na ovim prostorima predstavlja veoma dinamičan reljef. Tlo se naglo izdiže iz Jadranskog i Jonskog mora, pa se preko visokih planina spušta u Panonsku niziju. Područje centralnog dela Balkanskog poluostrva je prošarano mnogobrojnim vodenim tokovima, kotlinama, dolinama, prirodnim i veštačkim jezerima sa raznovrsnim biljnim i životinjskim svetom.

Veliki potencijal za razvoj zimskog, sportsko-rekreativnog, zdravstvenog, eko i etno turizma na ovim prostorima pružaju planine kojima obiluje ovo područje. U ovim državama su smeštene poznate planine u koji ma je do neke već razvijen ovaj vid turizma, i veliki potencijali u vidu visokih i lepih planina gde još uvek turizam nije dovoljno ili nije uopšte razvijen.

Kada govorimo o planinama, moramo pomenuti planine u Bosni i Hercegovini: Igman, Jahorinu, Bjelašnicu, Prenj, Treskavicu, Trebević, Romaniju, Kozaru. Takođe, treba spomenuti planine u Srbiji: Kopaonik, Zlatibor, Goč, Staru Planinu, Taru, Frušku Goru, Šar Planinu, Divčibare, Goliju, planine u Makedoniji: Korab, Belasicu, Galičicu, Jakupicu, Bistru, Babu i južne delove Šar Planine i visoke planine Albanije: Prokletije, Korab, Tomori i Galičicu. Ove planine su idealne za sportski turizam u vidu visinskih priprema sportskih klubova, raznih sportskih reprezentacija, ali i za osnivanje sportskih kampova. Najveći broj sportskih saveza pripreme svojih reprezentacija obavljaju na srpskim planinama Kopaonik i Zlatibor. Među najpoznatiji m planinskim turističkim centrima u ovom delu Evrope su svakako planine oko Sarajeva na kojima su održane zimske olimpijske igre 1984. godine. Ove planine poseduju savremene sportsko-rekreativne centre namenjene zimskim sportovima.

Planine centralnog dela Balkanskog poluostrva odlikuju blage padine pogodne za zimskih sportova, kontinentalna klima sa hladnim zimama i blagim letima i prelepi pejzaži po kojima teku bistri i brzi planinski potoci. Planine Srbije, Bosne i Hercegovine i Makedonije, pored pogodnosti koje pružaju kada je u pitanju razvoj zimskog turizma, idealne su i za zdravstveni, sportsko-rekreativni, eko i etno turizam, dok visoke albanske planine pogoduju razvoju alpinizma kao vida sportsko-rekreativnog i avanturističkog turizma. Takođe, ove planine predstavljaju potencijal za razvoj kongresnog turizma koji je sve zastupljeniji u svetu. Za ovaj vid turizma na prostorima ovog dela jugoistočne Evrope veoma je malo adekvatnih objekata, pa bi ulaganje u ovu oblast u perspektivi moglo ovim državama da donese veliku ekonomsku korist.

Na većini planina u ovom delu Balkanskog poluostrva postoje dobro opremljene staze za bavljenje zimskim sportovima. Većina ovih staza se nalazi u Bosni i Hercegovini i Srbiji, a poslednja velika investicija na ovom polju je realizovana uz pomoć Vlade Srbije na Staroj Planini, koja se po količini snežnih padavina u toku godine izdvaja od drugih srpskih planina. Ipak, najpoznatiji centar zimskog turizma u ovom delu Evrope je svakako Kopaonik. Na ovoj planini postoji moderno opremljen sportski centar za zimske sportive sa kompletnom pratećom infrastrukturom i objektima namenjenim turistima. Na ovoj planini se iz godine u godinu beleži rast inostranih gostiju.

Planine severne Albanije, zapadne Makedonije i samog juga Srbije na Kosovu i Metohiji imaju najveći broj snežnih dana u ovom delu Evrope. Izuzimajući Brezovicu na Šar Planini, ove planine nisu u dovoljnoj meri iskorišćene za razvoj zimskih sportova. Nestabilna politička situacija u ovom delu regiona i diktatura koja je vladala Albanijom učinile su da se turizam u ovom delu Evrope potisne u drugi plan. Poslednjih godina postoji jaka inicijativa za razvoj ove privredne grane u ovim krajevima.²⁷

Pored zimskog turizma, planine ovih zemalja imaju izuzetne uslove za razvoj i drugih vidova turizma. Bogate vodom i rečnim tokovima, planine ovog dela jugoistočne Evrope predstavljaju pravo bogatstvo u vidu čistog planinskog vazduha i zdrave hrane koja se proizvodi na njihovim padinama. Takođe, ove planine su bogate šumom i drugim vrstama biljnog i životinjskog sveta. Zbog takvih karakteristika, na njima su sve zastupljeniji drugi vidovi turizma kao što su etno i eko turizam i gastronomski turizam. Neke od ovih planina su proglašene nacionalnim parkovima i zaštićene su od strane države, što doprinosi očuvanju ekologije i biodiverziteta koji predstavljaju preduslov za razvoj ovih turističkih grana.

Kao „biseri“ letnjeg turizma se mogu navesti Zlatibor, Tara, Divčibare, Fruška Gora poznata po

velikom broju manastira, planinski nacionalni park Albanije Tomori koji svakog avgusta poseti veliki broj hodočasnika, planina u Makedoniji Jakupica sa čijih se vrhova pruža j edinstven pogled prema Solunu i Egejskom moru, Dinara koja se nalazi na granici Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom, ali i planina Rtanj koja je nadaleko poznata po svom lekovitom bilju i na čijim padinama raste endemska biljna vrsta poznata pod nazivom rtanjski čaj.

Pored planina, ovo područje obiluje i mnogobrojnim visoravnima među kojima je najpoznatija Pešterska visoravan. Ova visoravan je poznata u svet u po proizvodnji čuvenog sjeničkog sira. U ovom delu jugoistočne Evrope je smeštena i Deliblatska peščara kao jedina tog tipa na ovim prostorima.

Prirodna bogatstva ovih krajeva upotpunjuju mnogobrojni rečni tokovi, prirodna i veštačka jezera kojima obiluje ovaj deo Balkana. Ovim prostorima protiče „žila kucavica“ Evrope, Dunav. Dunav kao druga po veličini reka Evrope predstavlja neprocenjivo bogatstvo jer njegovim vodama plovi veliki broj turista. Na Dunavu se nalazi nacionalni park Đerdap koji predstavlja izuzetnu turističku atrakciju. Na prostoru ovog nacionalnog parka stanište nalaze mnoge ugrožene i jedinstvene biljne i životinjske vrste. Obale Dunava su kroz vekove bile nastanjene, a na ovim prostorima su nastale brojne civilizacije poput Lepenskog vira i Vinče čije arheološke iskopine čine izuzetno privlačnu lokaciju za turiste koji plove ovom velikom evropskom rekom. Pored ovih praistorijskih civilizacija, Dunav obiluje i nalazištima iz vremena Antike, a na njegovi m obalama se nalazi i poznata Trajanova tabla koja svedoči o rimskom prisustvu na ovim prostorima i služi kao dokaz da je obalama Dunava prolazio veoma bitan rimski put koji je sa Rimom spajao provinciju Dakiju. Pored toga, na obalama Dunava su u Srednjem veku izgrađene tvrđave koje danas predstavljaju izuzetan turistički potencijal (Petrovaradin, Kalemegdan, Smederevo, Golubac). Veliki doprinos za sticanje ekološke svesti, a samim tim i za očuvanje biodiverziteta što je veoma značaj no za razvoj turizma, dao je i francuski okeanolog Žak Kusto koji je istraživao vode Dunava osamdesetih godina XX veka. Pored Dunava, ravničarske

²⁷ Nešković, S., Ekološka paradigma u tradicionalnom i postmodernom ambijentu međunarodne politike, Zbornik radova: Ekologija i održivi razvoj, Travnik: Internacionalni Univerzitet Travnik, 2012, str. 25.

površine oko Save i Tise čine turističku ponudu ovog dela Evrope potpunom.²⁸

Veliki turistički potencijal na ovim prostorima predstavljaju vodeni tokovi reka Velike, Zapadne i Južne Morave sa svojim pritokama na čijim su obalama smešteni veliki srpski gradovi i brojni manastiri kao npr. manastiri Ovčarsko-Kablarske klisure. Pored ovih reka, treba izdvojiti i reku Vardar koji je, kao i pomenute reke, velikim delom toka ravničarskog tipa i koji predstavlja jednu od najbitnijih reka Balkanskog poluostrva čiji om dolinom prolazi bitan evropski drumski koridor. Na obalama Vardara je smešten i glavni grad Makedonije Skoplje, a njegove obale u ovom gradu spaja srednjevekovni most koji je izgradio srpski car Dušan za potrebe svog carskog krunisanja. Pored ovih ravni čarskih reka, ovaj deo Evrope obiluje i planinskim rekama i potocima koji su idealni za razvoj avanturističkog turizma u vidu raftinga i splavarenja. Kao idealne reke za razvoj ovih sportova mogu se pomenuti Drina, Neretva čije obale spaja poznati mostarski most sa kog se izvode čuveni skokovi u reku, Tara, Lim kao i albanske reke koje protiču planinskim delom ove zemlje. Naročito treba pomenuti reku Drim koja protiče između visokih planina severne Albanije i uliva se u Jadransko more. Vode ove reke su izuzetno bistre i odličnog kvaliteta.

U ovoj reci stanište nalaze mnoge vrste riba za čiji opstanak je potrebna čista i bistra rečna voda. Takođe, kroz Albaniju protiče reka Maća koja je u donjem toku izuzetno široka sa veoma velikim brojem plićaka. Područje donjeg toka ove reke liči na močvaru i predstavlja stanište mnogim barskim biljnim i životinjskim vrstama. Pored albanskih močvara, svakako treba pomenuti i Obadsku baru koja se nalazi nedaleko od reke Save i smatra se pretečom nacionalnih parkova na ovim prostorima.²⁹ Kao što je već prethodno navedeno, ovaj deo zapadnog Balkana obiluje veštačkim i prirodnim jezerima bilo da su ona planinska (gorske oči) ili ravničarska.

Kao najpoznatija jezera koja privlače najveći broj turista se svakako mogu pomenuti Paličko jezero, Ohridsko, Prespansko, Dojransko, Skadarsko kao i veštačka jezera Vlasinsko, Jablaničko, Zavojsko, Perućaćko, veštačka jezera na reci Maći i najveće veštačko jezero u ovom delu Evrope, Đerdapsko jezero.

Ohridsko jezero spada u najveća i najdublja jezera Evrope i pravi je raj za turiste. Mnogi turisti ga opisuju kao „makedonsko more“. Ovo jezero svojim zapadnim delom pripada Albaniji. Odlikuje ga izuzetno bistra voda čija prozirnost predstavlja pravu retkost. Na obalama jezera i na okolnim planinama su smešteni brojni manastiri koji datiraju iz vremena kada je ovim prostorima vladala Vizantija, a Ohrid, kao najveći grad na obali jezera po kome ono nosi ime, je bio sedište čuvene arhi episkopije. Jezero poseduje i sopstveni sliv sa oko 40 reka koje se direktno ili indirektno u njega ulivaju. Ohridsko jezero karakterišu i brojni izvori u blizini i unutar samog jezera čiji se huk može čuti i na njegovoj površini. U blizini ovog jezera se nalazi i najpoznatiji manastir u ovom delu jugoistočne Evrope, Sv. Naum. Pored Ohridskog jezera, svakako treba izdvojiti i najpoznatije panonsko jezero u jugoistočnoj Evropi, Paličko jezero, koje se nalazi na krajnjem severu ovog regiona u srcu Panonske nizije. Zbog svoje lepote, ali i infrastrukture, Paličko jezero privlači veliki broj turista, a na njemu je razvijen sportski turizam.

Naime, pored ovog jezera sportske pripreme vrše mnogobrojni sportski klubovi računajući i srpsku fudbalsku reprezentaciju. Takođe, veliki turistički potencijal leži u Skadarskom jezeru.

Pored karakterističnih voda ovog jezera i raznovrsnog i obilnog biljnog i životinjskog sveta, na obali ovog jezera se nalazi i albanski grad Skadar koji je posebno zanimljiv zbog legende koja govori o uzidavanju u temelje grada mlade srpske princeze. Postoji verovanje da iz grudi uzidane princeze i danas teče lekovita voda koja pomaže nerotkinjama da zatrudne. U ovom delu jugoistočne Evrope, na Dunavu, se nalazi veliko veštačko jezero Đerdap koje je smešteno u srcu istoimenog nacionalnog parka. Kako u ovom delu Evrope postoji veliki broj nacionalnih parkova, Svetska nevladina organizacija za zaštitu prirode

²⁸ Nešković, S., *Ekologija i menadžment životne sredine*, Beograd: VPS Čačak, 2011, str. 249.

²⁹ Nešković, S., *An agricultural production as a significant area of a strategy of economy of plomacy of Serbia*, *Economics of Agriculture*, vol. LIX, No. 4, Belgrade, 2012, pp 597.

„WorldWideFund for Nature“ (WWF) je pokrenula projekat stvaranja mreže parkova „Dinarskog luka“ koji obuhvata zemlje Srbiju, Makedoniju, Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Hrvatsku i Sloveniju.

Na prostorima Srbije, Albanije, Makedonije i Bosne i Hercegovine, pod zaštitom države u kategoriji nacionalnih parkova se nalazi nacionalnih parkova i veliki broj zaštićenih prirodnih dobara koji, svaki ponaosob predstavlja veliko i retko prirodno blago.

U Srbiji su to: Fruška Gora, Đerdap, Tara, Kopaonik i Šar Planina, u Makedoniji: Pelister, Mavrovo i Galičica, u Bosni i Hercegovini: Kozara i Sutjeska i u Albaniji: Dajti, Divjaka, Drenova Jela, Hotova Jela, Ljogara, Lura, Thjethi, Tomori i Dolina Valbone.

Svaki od ovih parkova se ističe izuzetnim prirodnim karakteristikama i lepotom. Ovi nacionalni parkovi predstavljaju oazu čistog i prijatnog vazduha i veoma bogatog biodiverziteta što predstavlja osnovu za razvoj svih vidova ekološkog i etno turizma. Veliki turistički potencijal u ovim državama predstavlja veoma raznovrstan biljni i životinjski svet sa velikim brojem endemskih i retnih vrsta koje svoja staništa nalaze u brojnim zaštićenim područjima, ali i van njih, jer Balkansko poluostrvo obiluje vodenim tokovima i prijatnom klimom sa veoma retkim vremenskim nepogodama u smislu poplava i razornih vetrova. Prirodna bogatstva ovog regiona predstavljaju pravu retkost u razvijenoj i industrijalizovanoj Evropi, pa nacionalni parkovi i parkovi prirode zemalja jugoistočne Evrope predstavljaju neprocenjivi potencijal za razvoj ekološkog turizma koji se nalazi u velikom usponu na prostoru Evrope. Ove oblasti s netaknutom prirodom pružaju turistima preko potrebni mir koji se teško može naći u urbanim sredinama kojih je sve više.

Kao veliki potencijal za razvoj turizma na prostorima ovog dela jugoistočne Evrope najčešće se pominju banje. Ovi prostori obiluju izvorima mineralnih i lekovitih voda. Najveći broj banja je smešten na teritorijama Srbije i Bosne i Hercegovine. Banjske vode sa ovih prostora poseduju veliku raznovrsnost u smislu

temperature, hemijskog sastava i lekovitosti. Naime, mineralne vode koje izviru na ovim prostorima poseduju sve lekovite osobine koje su poznate današnjoj civilizaciji.

Većina ovih banja je bila poznata još u vreme kada je ovim prostorima vladao Rim, pa otuda i postojanje brojnih arheoloških nalazišta u blizini banjskih izvorišta mineralnih voda. Danas je većina ovih banja opremljena modernim rehabilitacionim centrima i specijalnim bolnicama u kojima se obavlja banjsko lečenje.

Banjski turizam na ovim prostorima se nalazi u stalnoj ekspanziji zahvaljujući razvijenoj svesti vodećih ljudi banjskih lečilišta o potrebama savremenog društva. Tako su poslednjih godina mnoge banje modernizovane i u potpunosti prilagođene potrebama stranih i domaćih gostiju kako iz oblasti zdravstvenog turizma, tako i drugih vidova ove privredne grane. Kao primer uspešne modernizacije i upravljanja banjskim resursima mogu se navesti Ribarska banja sa moderno opremljenom specijalnom bolnicom i wellness spa centrom i Prolom banja koja ubira velike prihode kako od zdravstvenog turizma, tako i od eksploatacije vode koja svoje tržište nalazi širom sveta. Takođe, poslednjih godina je razvijena i banja Vrućica kod Teslića koja je uspešno uskladila zdravstveni s drugim oblicima turizma, tako da turisti željni čiste prirode i odmora često posećuju ovu banju.

Ipak, najpoznatija banja na ovim prostorima je, svakako, Vrnjačka banja koja je i sedište opštine. U Vrnjačkoj banji postoje brojni smeštajni kapaciteti kao i mnogobrojne manifestacije kao npr. „Vrnjački karneval“, koje turistima pružaju poseban ugođaj. Ova banja je po svojim potencijalima poznata u svetu. U blizini Vrnjačke banje se nalazi veliki broj kulturno-istorijskih i verskih spomenika što doprinosi razvoju kako banjskog, tako i drugih vidova turizma. Kao pozitivan primer koji doprinosi razvoju banjskog turizma je svakako program koji sprovodi Regionalna razvojna agencija Bačka. Naime, radi se o prekograničnom programu uz pomoć Evropske unije pomoću kog bi se ušlo u razvoj banja na putu Budimpešta-Beograd. Reč je o međudržavnom projektu čiji je nosilac Univerzitet u Segedinu, a strategija razvoja banjskog turizma

u Vojvodini bi trebala da bude završena do sredine 2014. godine. Međutim, nisu sve banje na ovim prostorima u tako dobrom stanju.

Kao primer ove tvrdnje može se navesti Kuršumlijska banja koja zbog nemarnosti, iz godine u godinu sve više propada, tako da ostaje bez stanovnika, infrastrukture, a samim tim i bez posetioca. Tople banjske vode otiču potocima i ulicama u nepovrat, čime se gubi ogromna dobit koja bi mogla da se ostvari ponovnim otvaranjem ove banje. Kao vid modernizacije turističke ponude banja na ovim prostorima može se iskoristiti iskustvo drugih zemalja, naročito Češke i Slovenije, u razvoju spa turizma. Naime, Slovenija je poslednjih godina u razvoj ove turističke grane uložila milijardu evra izgradivši 15 najmodernijih spa centara, tako da u ukupnom prihodu od turizma u ovoj zemlji, spa turizam učestvuje sa oko 50%. Ovaj vid turizma u Sloveniji je razvijen zahvaljujući investicijama koje su, između ostalog, došle iz razvojnih fondova Evropske unije, čija su sredstva namenjena ravnomernom regionalnom razvoju. Procene stručnjaka govore da bi izgradnjom modernih spa i wellness centara, zemlje ovog dela jugoistočne Evrope, prihod od turizma mogle uvećati i do 200%.

Prostor jugoistočne Evrope je izuzetno bogat kulturno-istorijskim spomenicima. Zbog izuzetnog kulturno-istorijskog blaga koje je smešteno na ovim prostorima, UNESCO je u listu svetske kulturne baštine upisao veliki broj spomenika kulture koji se nalaze na ovim prostorima.³⁰ Na UNESCO-voj listi se nalaze albanski arheološki lokalitet Butrint koji je bio naseljen još u praistoriji i Berat i Gjirokastra koji predstavljaju tipičan primer otomanske arhitekture. Karakteristiku Berata i Gjirokastra predstavlja mešavina hrišćanske i otomanske kulture sa brojnim crkvama i džamijama. Pored ovih albanskih lokaliteta, UNESCO je u listu upisao i stari most u Mostaru koji je srušen tokom građanskog rata u Bosni i Hercegovini, a na čijem se mestu danas nalazi verna kopija izgrađena posle građanskog rata, i most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu koji je opisao nobelovac Ivo Andrić u svom delu „Na Drini ćuprija“.

³⁰ Nešković, S., Ekološki menadžment, Beograd: PEP, 2010, str. 151.

Takođe, pod zaštitom ove međunarodne organizacije se nalazi i „Ohridski region“.

U ovom lokalitetu se, između ostalog, nalazi i najstariji manastir na ovim prostorima Sv. Pantelejmon i zbirka od 800 ikona vizantijskog stila iz perioda od XI-XIV veka, koja se smatra drugom zbirkom ikona po značaju u svetu. Ipak, najveći broj zaštićenih dobara od strane UNESCO-a se nalazi u Srbiji. Među njima su kompleks „Stari Ras“ koji pored srednjevekovne prestonice Stefana Nemanje, podrazumeva i pravoslavne manastire Sopoćane, Đurđeve Stupove i crkvu Sv. Petra i Pavla poznatiju kao Petrova crkva koja se nalazi u blizini starog grada Rasa. Pored ovog lokaliteta, zaštićeni su i manastiri Studenica, Pećka Patrijaršija, Visoki Dečani, Bogorodica Ljeviška, Gračanica i arheološko nalazište Gamzigrad u blizini Zajčara u čijem se sklopu nalazi i carska palata iz perioda Rimskog carstva poznata pod nazivom Romulijana.

Ovi zaštićeni objekti koji se nalaze na UNESCO-voj listi predstavljaju pravu atrakciju za posetioce jer pred njihovom lepotom turisti ne mogu ostati ravnodušni. Pored ovog izuzetnog turističkog potencijala, ove prostore karakteriše i veliki broj dobro očuvanih gradova iz perioda praistorije, antike i srednjeg veka koji svedoče o ranom postojanju civilizacije na ovim prostorima. Posebne turističke atrakcije na ovim prostorima predstavljaju najranije civilizacije Lepenski Vir i Vinča koja je sedište tzv. Vinčanske kulture, zatim Gamzigrad i Romulijana iz perioda antike i, kao najbolje sačuvani, srednjevekovni gradovi kojih na ovim prostorima ima veoma mnogo.

Na prostoru Balkanskog poluostrva su se kroz vekove preplitale razne kulture koje su ostavile neizbrisiv trag i koje su oblikovale današnju kulturu balkanskih naroda. Na ovim prostorima se nalazi veliki broj crkava, katedrala, džamija i sinagoga koje svojom lepotom i graci oznošću dominiraju ovim krajevima.

Ovi verski objekti i razna „čuda“ koja se u ovom delu jugoistočne Evrope dešavaju su zaslužni što je verski turizam na ovim prostorima dobro razvijen. Kao tipičan primer dobro organizovanog verskog turizma možemo pomenuti Međugorje u

Bosni i Hercegovini gde se hodočasnici okupljaju da bi videli Devicu Mariju koja i m se ovde povremeno javlja. Posete Međugorju po broju turista se ne mogu porediti ni sa jednim turističkim lokalitetom u Bosni i Hercegovini.

Više od polovine posetioca koji godišnje posete Bosnu i Hercegovinu su hodočasnici iz Međugorja. Pored Međugorja, kao glavno odredište turista iz oblasti verskog turizma na ovima prostorima, predstavlja glavni grad Bosne i Hercegovine, Sarajevo. Naime, Sarajevo predstavlja jedini evropski grad u kom su na malom prostoru koji nije veći od 100 metra smeštene bogomolje četiri velike vere: pravoslavna crkva, katolička katedrala, islamska džamija i jevrejska sinagoga.

U Zemaljskom muzeju u Sarajevu se čuva i njegov najvredniji eksponat, tradicionalna jevrejska knjiga Hagada³¹, koji su Sefardi³² doneli u Sarajevo nakon svog izгона iz Španije. Među najznačajnijim centrima verskog turizma svakako spada i albanska planina Tomori koja se nalazi istočno od grada Berata-grada muzeja. Na ovoj planini koja iz daljine odaje utisak planinske tvrđave, na nadmorskoj visini od 1200 metra, nalazi se mauzolej Abaza Alije (Tyrba e Kulmakut)³³ na koji svakog avgusta dođe hiljade turista čime se pospešuje razvoj verskog turizma. Verski turizam u Srbiji se ogleda u posetama mnogobrojnim manastiri ma i crkvama od kojih većina datira iz srednjeg veka i zlatnog perioda srpske države. Ovi graciozni pravoslavni manastiri, pored umetničke i verske lepote predstavljaju i moć srpske srednjevekovne države. Najveći broj ovih manastira je živopisan u stilu pravoslavne vere, a freske koje se nalaze na njihovi m zi dovi ma predstavljaj u neprocenjivo umetničko bogatstvo. Najpoznatija freska srpskih manastira je svako Beli Anđeo³⁴ iz manastira

Mileševu koji je zaštićen od strane UNESCO-a. Takođe, veliki turistički potencijal predstavljaju u grupe manastira na Fruškoj Gori i u klisuri Ovcar-Kablar. Većina pravoslavnih manastira u Srbiji se, zbog svojih umetničkih, istorijskih i verskih vrednosti, nalazi pod zaštitom države, dok su neki od njih zaštićeni od strane UNESCO-a. Srpski manastiri Žiča, Studenica, Gradac, Đurđevi Stupovi i Sopoćani su uvršteni u program „Glavni kulturni put Saveta Evrope“ koji pod imenom „Transromantika“ spaja i promoviše evropsko nasleđe romaničkog perioda.

Mesto hodočašća sa najvećim brojem pravoslavnih vernika na ovim prostorima je manastir Sv. Bogorodice u Đunisuu gde se svakog oktobra skupi više hiljada pravoslavnih vernika iz čitavog sveta.³⁵ Takođe, treba pomenuti i „Miroslavljevo jevanđelje“ koje datira iz XII veka, a čuva se u Narodnom muzeju u Beogradu. UNESCO ga je 2005. godine uvrstio u biblioteku „Pamćenje sveta“ među 120 najvrednijih dobara koje je stvorila ljudska civilizacija.³⁶ Kao posebna turistička atrakcija ovog dela jugoistočne Evrope mogu se predstaviti verski običaji koji svoje korene vuku iz paganstva i koji, pored žrtvovanja na albanskoj planini Tomori, predstavljaju jedinstvenu ponudu na teritoriji Evrope. Većina ovih paganskih običaja se može sresti u istočnoj Srbiji nastanjenomj Vlasima. Ovi običaji su naročito izraženi na Homoljskim planinama gde su, zbog izolovanosti od ostatka Srbije, Vlasi zadržali svoje običaje u izvornom obliku. Prostori ovog dela jugoistočne Evrope, zbog mešavina kulture, prijatne klime i čiste prirode, poznati su u svetu po izuzetno ukusnoj hrani i vinima dobrog kvaliteta. Ove nacionalne kuhinje predstavljaju ponos naroda ovog dela jugoistočne Evrope, a zbog promocije turističma trasirani su mnogobrojni vinski putevi koji spajaju vinske centre na ovim prostorima.

Hagada je jevrejski iluminirani kodeks ispisan krasnopisom na prerađenoj i istančanoj koži. Potiče iz druge polovine XIV veka i sastoji se od 142 pergamentska lista.

o kasnije je poslata u svemir prema vanzemaljskim životima kao simbol mira.

³⁵ Postoji verovanje da se na nebu iznad manastira na praznik Sv. Bogorodice povremeno pojavljuje plaštanica.

³⁶ Nešković, S., Sociologija, Niš: Univerzitet u Nišu, Fakultet zaštite na radu i drugi, 2008, str. 131.

³¹ Hagada je jevrejski iluminirani kodeks ispisan krasnopisom na prerađenoj i istančanoj koži. Potiče iz druge polovine XIV veka i sastoji se od 142 pergamentska lista.

³² U bukvalnom prevodu znači Španci. Odnosi se na Jevreje koji su proterani iz Španije i Portugalije uglavnom 1492. Godine i razlikuju se od Aškenaza, Jevreje iz istočne i centralne Evrope.

³³ Unuk proroka Muhameda koji je poginuo u bici kod Karbale. Svetkovina na planini Tomori predstavlja višednevni festival koji dostiže vrhunac žrtvovanjem ovce.

³⁴ Freska Beli Anđeo je bila sastavni deo prvog satelitskog prenosa slike između Evrope i Amerike 1962. godine. Nešt

U bukvalnom prevodu znači Španci. Odnosi se na Jevreje koji su proterani iz Španije i Portugalije uglavnom 1492. Godine i razlikuju se od Aškenaza, Jevreje iz istočne i centralne Evrope.

Unuk proroka Muhameda koji je poginuo u bici kod Karbale. Svetkovina na planini Tomori predstavlja višednevni festival koji dostiže vrhunac žrtvovanjem ovce. Freska Beli Anđeo je bila sastavni deo prvog satelitskog prenosa slike između Evrope i Amerike 1962. godine. Nešto kasnije je poslata u svemir prema vanzemaljskim životima kao simbol mira. Postoji verovanje da se na nebu iznad manastira na praznik Sv. Bogorodice povremeno pojavljuje plaštanica.

Zahvaljujući mešavini kultura, karakteristiku ovih prostora predstavlja autentična muzika i razne nacionalne igre koje su veoma raznovrsne. Muziku ovih krajeva oblikovala je orijentalna kultura, kultura zapadne Evrope, ali i izvorna muzika koja predstavlja veliko nacionalno blago balkanskih naroda. Kao jedna od tipičnih manifestacija nacionalne muzike na ovim prostorima, izdvaja se Sabor trubača u Guči u srcu Šumadije.

3. PERSPEKTIVA RAZVOJA TURIZMA

Zemlje centralnog dela jugoistočne Evrope Srbija, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Albanija spadaju u red zemalja u razvoju koje se nalaze u tranziciji i postsocijalizmu. Zbog nestabilne političke i vojne situacije u ovom regionu, veliki broj postojećih turističkih kapaciteta su oronuli i opusteli kao što je slučaj sa Kuršumlijskom banjom. Propadanjem objekata namenjenih turizmu, pala je i njihova cena. Ova činjenica predstavlja idealni uslov za privlačenje stranih investitora iz oblasti turizma, što bi donelo korist kako stranim investitorima, tako i ovim državama. Jeftina radna snaga, obrazovani kadar i podsticajne mere za strane investitore koje se pojedine Vlade ovih država usvojile, dodatno pomažu razvoju stranog ulaganja u domaće kapacitete. U ove podsticajne mere se može ubrojati povoljna poreska politika ovih zemalja sa relativno niskim porezima u odnosu na okruženje. Kao velika prednost za razvoj turizma na ovim prostorima se može navesti i inicijativni prostor

od preko 17 miliona stanovnika koji su primorani, zbog loše ekonomske situacije u ovim zemljama, da svoje turističke potrebe zadovoljavaju na domaćim prostorima.³⁷

Ipak, osnovni preduslov za razvoj regionalnog turizma na ovim prostorima predstavlja regionalna saradnja. U tom smislu, zemlje ovog dela Balkanskog poluostrva su počele da sarađuju kroz program CEFTA, program IPA Adriatica, osnivanjem turističke asocijacije jugoistočne Evrope koja za cilj ima privlačenje turista s dalekog istoka, projekta „WorldWideFund for Nature“ (WWF) za stvaranje mreže parkova „Dinarskog luka“, ali i kroz specijalne veze koje Srbija ima sa Bosnom i Hercegovinom. Kao pozitivni korak ka uspostavljanju međudržavne saradnje između država s Balkanskog poluostrva može se navesti otvaranje planinskih pešačkih staza na Prokletijama koje prolaze kroz Albaniju, Crnu Goru i Srbiju na Kosovu i Metohiji i zbog kojih su otvoreni specijalni granični prelazi. Međudržavna saradnja na ovim prostorima je od presudnog značaja za razvoj turizma kao privredne grane jer je ovaj prostor ispresecan državnim granicama zbog kojih dolazi do velike migracije stanovništva prema unutrašnjosti ovih država.

Poboljšanjem regionalne saradnje u oblasti turizma otvorile bi se mnoge potencijalne turističke destinacije kao npr. Drina ili Skadarsko jezero. Pored velikog turističkog potencijala koji nesumnjivo poseduju ove balkanske zemlje, brojni su sputavajući faktori zbog kojih turizam na ovim prostorima nije razvijen u dovoljnoj meri. Kao najveći problem za razvoj turizma na ovim prostorima predstavlja nestabilna politička situacija. Zbog etničke i verske netrpeljivosti balkanskih naroda i čestih etnički motivisanih ratnih sukoba, teško dolazi do potrebne međudržavne saradnje. Nedostatkom ove saradnje, turizam na ovim prostorima trpi veliku štetu. Iz tih razloga postoji velika odbojnost stanovništva razvijenog dela Evrope i sveta prema balkanskim prostorima.

³⁷ Todorović, M., Bjeljac, Ž., Osnove razvoja ruralnog turizma u Srbiji, Glasnik srpskog geografskog društva, 2007, str.33.

Pored ovog osnovnog problema, veliki nedostatak čini i neadekvatna infrastruktura koja je nedovoljno razvijena zbog teške ekonomske situacije na ovom delu Balkanskog poluostrva. Ekonomska kriza koja na ovim prostorima predugo traje, uzrok je slabe platežne moći domicilnog stanovništva. Iako ovaj prostor broji preko 17 miliona stanovnika, dobar deo ovih građana nije u mogućnosti da sebi priušti turistička putovanja. Takođe, veliki problem za razvoj turizma predstavlja i nedostatak stručnog i obrazovanog turističkog osoblja i naglo starenje stanovništva ovih krajeva. Veliki broj obrazovanog i radno sposobnog stanovništva ovih zemalja migrira prema razvijenim zemljama Evrope i sveta. Svemu ovome treba dodati i lošu zakonsku regulativu ovih zemalja u oblasti turizma i neusklađenost regulative s regulativom Evropske unije.

Poslednjih godina dolazi do pomaka na ovom polju jer zemlje ovog dela jugoistočne Evrope teže ulasku u Evropsku uniju, pa su samim tim u obavezi da zakonsku regulativu prilagode zakonima koji važe na teritoriji Evropske unije. Iako turizam predstavlja veoma bitnu privrednu granu i donosi velike prihode zemljama u kojima je razvijen, na ovim prostorima još uvek ne postoji potrebno interesovanje državnih vrhova za ulaganje u ovu perspektivnu granu.

ZAKLJUČAK

Činjenica je da zemlje jugoistočne Evrope poseduju ogromne potencijale za razvoj turizma. Praktično, nema oblasti na ovim prostorima koja ne poseduje najbolje predispozicije za razvoj turizma. Veliki inicijativni prostor sa dinamičnim reljefom i izuzetno bogatim kulturno-istorijskim nasleđem, jednostavno ne može, a da ostane neprimećen na turističkoj mapi sveta.

Međutim, činjenica je da turizam na ovim prostorima nije razvijen u meri koja mu po potencijalima pripada. Razlog za to leži u društvu, a nikako u prirodi. Priroda je ovim prostorima podarila sve potrebne uslove, ali društvo to ne zna ili neće da iskoristi. Tri najbitnija razloga zbog kojih turizam, regionalno gledano, nije dovoljno iskorišćen su nestabilna politička situacija, neadekvatna infrastruktura i nezainteresovanost

vlasti ovih država za razvoj turizma, što uključuje nedostatak podsticajnih mera kao i lošu zakonsku regulativu. Naime, u obrađeni m zemljama Balkanskog poluostrva osim Albanije izražen je negativan prirodni priraštaj što podrazumeva konstantno starenje stanovništva. Ovaj problem je naročito izražen u ruralnim predelima ovog regiona, gde postoji velike migracije stanovništva prema urbanim i razvijenim delovima ovih zemalja i razvijenim zemljama Evrope i sveta. Poznato je da ruralni predeli predstavljaju površine na kojima bi trebalo da se razvije turizam. Takođe, po proceni Svetske turističke organizacije, ruralni turizam će u bliskoj budućnosti predstavljati jedan od osnovnih vidova turizma. U ruralnim područjima ostaju samo stari i nedovoljno obrazovani stanovnici koji ni u kom slučaju ne mogu doprineti razvoju turizma. Pored toga, ovi prostori nemaju razvijenu infrastrukturu. Većina ruralnih površina nema struju i puteve, dok o telefonima i internetu ne možemo ni govoriti. Bez razvoja infrastrukture, ne možemo govoriti o razvoju turizma na ovim prostorima. Rešenje ovog problema bi moglo da se nađe tako što će se na ovim prostorima realizovati strategije i primeniti podsticajne mere, između ostalog, u vidu povoljne poreske politike i prioritetnom zapošljavanju domaćeg stanovništva u oblast turizma. Isti slučaj je i sa pograničnim područjima koja su, najčešće, idealna za razvoj turizma. Zbog blizine granice, ali i nedovoljne razvijenosti tih područja, mladi i obrazovani stanovnici ovih prostora migriraju prema unutrašnjosti matičnih zemalja. Rešenje za razvoj turizma u pograničnim područjima bi se moglo naći preko međudržavnih sporazuma i programa za razvoj turizma kao što je primer saradnje Crne Gore, Albanije i Kosova na Prokletijama.

Za uspešan razvoj turizma neophodni su školovani kadrovi iz ove oblasti. Primena podsticajnih mera bi trebala da pomogne povratku mladih i obrazovanih ljudi na ruralne prostore ovog dela jugoistočne Evrope. Izgradnjom infrastrukture u ruralnim delovima ovog regiona i školovanjem kadrova iz oblasti turizma, stekli bi se osnovni preduslovi za ubrzani razvoj prelepih i neiskorišćenih prostora Balkanskog poluostrva.

Takođe, ovi predeli predstavljaju odličan potencijal za razvoj sportskog turizma, a zahvaljujući velikom broju banja koje se u najvećoj meri nalaze u pasivnim krajevima, i za razvoj zdravstvenog turizma, koji, pored ruralnog, predstavljaju budućnost turizma na ovim prostorima. Pristupanjem ovih zemalja Evropskoj uniji, otvorila bi se mogućnost pristupa raznim fondovima za ravnomeran regionalni razvoj Evropske unije. Samim tim, nerazvijene zemlje Balkana kao što su Srbija, Bosna i Hercegovina, Albanija i Makedonija bi, uz pomoć Evropske unije, mogle da ozbiljnije ulažu u razvoj ove veoma bitne privredne grane.

Značaj turizma u izgradnji ekonomski jake države se može najbolje videti na primeru Grčke, koja, i pored velike ekonomske krize u kojoj se nalazi, uspešno odoleva zahvaljujući razvijenom turizmu. Ova privredna grana je prethodnih godina bila jedna od retkih koja je beležila pozitivan trend u poljuljanoj grčkoj ekonomiji. Sudeći po činjenicama, uz ozbiljnu strategiju država jugoistočne Evrope na polju turizma, ubrizgavanje svežeg kapitala, prekogranične saradnje i pametno korišćenje prirodnih resursa, turizam na ovim prostorima bi narednih godina mogao da doživi procvat i postane jedan od osnovnih oslonaca za razvoj ekonomije ovih zemalja.

LITERATURA

1. Lopandić D, Kronja J, Regionalne inicijative i multilateralna saradnja na Balkanu, Evropski pokret Srbija, 2010.
2. Nešković, S., Sociologija, Niš: Univerzitet u Nišu, Fakultet zaštite na radu i drugi, 2008.
3. Nešković, S., Postmoderni menadžment ljudskih resursa u turizmu i ekologijikao segment nacionalnih interesa Republike Srbije, Zbornik radova: *Bezbednost u postmodernom ambijentu*, knjiga 4, Beograd: CESNA B i Hanns Seidel Stiftung, 2009.
4. Nešković, S., Ekološki menadžment, Beograd: PEP, 2010.
5. Nešković, S., Ekologija i menadžment životne sredine, Beograd: VPŠ Čačak, 2011.
6. Nešković, S., Ekološka paradigma u tradicionalnom i postmodernom ambijentu međunarodne politike, Zbornik radova: *Ekologija i održivi razvoj*, Travnik: Internacionalni Univerzitet Travnik, 2012.
7. Nešković, S., An agricultural production as a significant area of a strategy of economy diplomacy of Serbia, *Economics of Agriculture*, vol. LIX, No. 4, Belgrade, 2012.
8. Spasojević M, Šušić V, Savremene tendencije u razvoju zdravstvenog turizma u svetu i Srbiji, Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet Niš, 2011.
9. Todorović, M., Bjeljac, Ž., Osnove razvoja ruralnog turizma u Srbiji, Glasnik srpskog geografskog društva, 2007.
10. Direktiva Saveta 90/314/EEZ.
11. Regulativa EZ 261/2004 Evropskog Parlamenta i Saveta.

ODRŽIVOST KAO PRETPOSTAVKA RAZVOJA TURIZMA

SUSTAINABILITY AS AN ASSUMPTION FOR TOURISM DEVELOPMENT

Nikola Kuvačić,

Zenaida Varupa

Internacionalni univerzitet Travnik

SAŽETAK

Svjetska i domaća literatura i poduzetnička praksa na pijedestal ključnih činitelja poslovnog uspjeha stavljaju poslovnu etiku, društvenu odgovornost, zaštitu okoliša i održivi razvoj koji se danas uzajamno prožimaju te u konačnici determiniraju sve aktivnosti poslovnih i društvenih subjekata te utječu na cjelokupno prirodno i društveno okruženje. Stoga, nužno je kontinuirano istraživati, analizirati i kritički promišljati različite aspekte međuovisnosti održivosti i poduzetništva, pri čemu valja ukazivati na različite opasnosti od neetičnog, društveno neodgovornog te prirodno i ekonomski neodrživa ponašanja sudionika poduzetničkih aktivnosti. U ovom članku posvetit ćemo se nekim aspektima održivosti koja je danas temeljna pretpostavka razvoja suvremenog turizma.

Ključne riječi: održivi razvoj, turizam, ekologija, zaštita okoliša, poslovna etika i društvena odgovornost.

1. UVOD

U ovom članku posvetit ćemo se nekim aspektima održivosti, koja se danas promatra kao temeljna pretpostavka razvoja etički utemeljena, društveno odgovorna i ekološki održiva turizma. Bjorn Wallace, profesor bioantropologije na University of Cambridge, rekao je: *Ako ljudska bića iščeznu sa Zemlje, to neće bitno utjecati na ostale biološke vrste; no ako nestanu biljke i životinje, nestat će i čovjeka.* S druge strane, davno prije njega, jedan je indijanski poglavica rekao: *Ovaj planet nismo dobili u naslijeđe od svojih djedova, već smo ga posudili od svojih unuka!*

Nažalost, tek sedamdesetih godina prošlog stoljeća osviještena je spoznaja kako naš modrozeleni planet postaje sve manje plav, zelen, osunčan i ugodan za život, pa se održivost počinje promatrati u međuovisnosti poslovne etike, društvene odgovornosti i zaštite okoliša.

Poslovna ili poduzetnička etika pretpostavlja moralno odlučivanje u kojem orijentacija na ekonomsko-racionalne motive nije dostatna, jer poduzetnik ne živi izolirano od društva, njegove aktivnosti nadilaze njegovu tvrtku te on sudjeluje u oblikovanju društvenog života, pa je zapravo riječ o etici odgovornosti. Praksa društvene odgovornosti započela je kao svojevrсно sredstvo upravljanja rizicima u multinacionalnim kompanijama koje su bile izložene napadima zbog svoje politike prema okolišu ili zaposlenima, pa su se one sve više proaktivno deklarirale i praktički verificirale kao osjetljive prema okolišu i društvenim zajednicama u kojima posluju. U odnosu na okoliš i društvo one i du čak iznad onoga što propisuje zakon i uspostavljaju dijalog i suradnju s društvenom zajednicom i organizacijama neprofitnog sektora iz svog okruženja.

Dan planete Zemlje prvi je put proslavljen u Americi 22. travnja 1970. godine i od tada postaje

globalni praznik. Naime, pojavom pokreta *zelenih* u razvijenom svijetu, javnost se senzibilizira te zaštita okoliša postaje način razmišljanja i života. Interes za ekologiju, zaštitu prirode i okoliša u stalnom je porastu, a riječi ekologija i ekološki sve se češće mogu čuti u svakodnevnom govoru. Piše se i govori o ekološkim proizvodima, ekološkoj hrani, ekološkoj svijesti, ekološkim udrugama i slično, a pojam ekološki i eko povezuju se s nečim što je zdravo, prirodno, neškodljivo i što ne onečišćuje okoliš. U literaturi nalazimo čak i pojmove ekonomija okoliša i ekološka ekonomija, kao dva različita koncepta koja još nisu dostatno teorijski uobličena niti praktički etablirana, pa su više moralna, nego ekonomska načela.

Ipak, ekološki su ekonomisti u znanstvenoj zajednici uspjeli *progurati* neke od svojih teorija, pa je održivi razvoj postalo jedno od najviših načela ekološke ekonomije (dakle, prvotno se valja usredotočiti na moguće dugoročne štetne posljedice nekog djelovanja na okoliš, a tek potom analizirati troškove i profit). U skladu s tim, *odgovoriti na zahtjeve današnjeg naraštaja, a da se pri tome ne unište mogućnosti da budući naraštaji odgovore na svoje zahtjeve*, temeljno je načelo održivog razvoja koje su definirale Ujedinjene nacije 1987. godine. Na tom načelu počivaju sva nastojanja međunarodne politike u vezi zaštite životne sredine koja su formulirana na Konferenciji u Rijiju 1992. godine. Budući da je turizam jedno od najosjetljivijih područja etičkog, društveno odgovornog te ekološki i razvojno održivog poslovanja, ovdje smo mu posvetili posebnu pozornost.

2. ŠTO JE ODRŽIVOST

Iako je čovjek jedino razumno biće na Zemlji, dugogodišnja nebriga industrijske i potrošački usmjerene civilizacije dovela je u opasnost sav živi svijet, konstatira L. Zadražil u internetskom prilogu o ekologiji u zaštiti prirode.³⁸ Autorica zapaža da su znanstvenici pesimistički upozoravali na posljedice onečišćavanja zraka, vode i tla, jer nestanak prirodnog okoliša postaje prijetnja opstanku čovječanstva. Održivi razvoj omogućava ostvarivanje naših potreba, a da pri tome ne ugrožavamo egzistenciju budućih naraštaja, što znači da iz našeg okruženja ne

smijemo trošiti brže nego što se okruženje može (samo)obnoviti, odnosno regenerirati.³⁹

Prema Ekološkom leksikonu⁴⁰ održivi razvoj predstavlja pristup iskorištavanju raspoloživih resursa i gospodarenje njima tako da se zadovoljavaju današnje potrebe, ali bez okrnjivanja budućih naraštaja u zadovoljavanju njihovih potreba.

Inače, pojam održivog razvoja potječe iz njemačkog šumarstva (Carlowitz, 1713.), gdje se govori o takvom korištenju šumskog bogatstva da ga mogu koristiti i budući naraštaji, a odnosi se na mjeru u kojoj su pošumljavanje i sječa šume u izravnoj ovisnosti, čime se stalno omogućava novi prirast šume, a da se istodobno ne naruše životna staništa.⁴¹ Takvo ekološko načelo može se primijeniti na različita prirodna bogatstva i ekološke sustave, pa i na atmosferu. Riječ je o odnosu prema prirodnim bogatstvima orijentiranom na budućnost, što osigurava zadovoljavanje potrebe društva i ostvarivanja dobrobiti na kratki, srednji i dugi rok, a da se pritom ne ugroze buduće perspektive. Znači, valja stvoriti uvjete za dugoročni gospodarski razvoj uz očuvanje prirodnog okoliša. Održivi razvoj znači izbor načina života i gospodarenja, na koji svi stanovnici Zemlje mogu imati pravo, a da ne unište globalni ekosustav. To zahtijeva razumijevanje promjena, uz uključivanje ekoloških, gospodarskih, društvenih, političkih i kulturnih aspekata, a s takvim promjenama prvenstveno valja započeti u zemljama blagostanja.⁴²

U Hrvatskoj je 1769. godine Marija Terezija stavila na snagu zakonsku uredbu o šumama koja se temelji na toj koncepciji. Moto održivosti

³⁹ Carić, H. (preveo, prilagodio i uredio): Održivi turizam u deset koraka: planiranje održivog turizma zasnovanog na baštini i prirodnom nasljeđu: priručnik za razvijanje i upravljanje turističkim regijama, destinacijama i proizvodima, Institut za turizam Zagreb i Odras - Zajednica za održivi razvoj, Zagreb, 2006. str. 65.

⁴⁰ Skupina autora: (stručni redaktor i glavni urednik Oskar P. Springer): Ekološki leksikon, Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja i Barbat, Zagreb, 2001.

⁴¹ U Hrvatskoj je 1769. godine Marija Terezija stavila na snagu zakonsku uredbu o šumama koja se temelji na toj koncepciji.

⁴² Müller, H.: Turizam i ekologija, Masmedia, Zagreb, 2004. str. 42.

³⁸ Više vidjeti na: <http://mojcvijet.hr/content/view/166/73/>

moglo bi se izraziti na sljedeći način: *Valja živjeti od profita, a ne od temeljne supstance!* Moderna revizija te koncepcije, kao globalno prihvaćene politike postavljena je u Agendi 21. Relativno je duga povijest ideje održivog razvoja. Godine 1972. u Stockholmu je održana Prva međunarodna konferencija u organizaciji UN-a⁴³ na kojoj su se tražila rješenja usklađivanja gospodarskog razvoja, rasta stanovništva i očuvanje okoliša. Također, 1983. godine organizacija UN-a osnovala je radnu skupinu⁴⁴ koja je četiri godine kasnije objavila izvješće⁴⁵ u kojem je izložena koncepcija trajno održivog razvoja. U lipnju 1992. godine u Rio de Janeiru održana je konferencija UNCED-a o životnoj sredini i razvoju koja je usvojila pet važnih dokumenata:⁴⁶

- Rio-deklaracija o okolišu i razvoju;
- Agenda 21 (radni program za 21. stoljeće);
- Okvirna konvencija o klimatskim promjenama;
- Konvencija o biološkoj raznovrsnosti; te
- Deklaracija o šumama.

Primjerice, između ostalog, u Rio-deklaraciji konstatira se da u održivom razvoju ljudi imaju pravo na zdrav i produktivan život u skladu s prirodom, da se pravo na razvoj i okoliš mora ostvariti tako da se na pravedan način zadovolje potrebe sadašnjih i budućih naraštaja, da trajno održivi razvoj zahtijeva zaštitu okoliša koja će biti sastavni dio razvojnog procesa te da se na zaštitu okoliša i razvoj ne smije gledati odvojeno. Na Konferenciji u Rio de Janeiru zemlje potpisnice Agende 21 obvezale su se izraditi nacionalne strategije održivog razvoja.⁴⁷ Nacionalna strategija, prema načelima Agende 21, trebala bi sadržavati:

- Definiranje dugoročnih ciljeva zaštite okoliša;

- Izvođenje ciljeva na temelju načela održivosti uz integraciju sektorskih politika;
- Sudjelovanje onečišćivača u rješavanju problema;
- Sudjelovanje ključnih interesnih skupina u formuliranju ciljeva i formiranju političke volje; te
- Obvezu praćenja ostvarivanja ciljeva (monitoring).

Agenda 21⁴⁸ plan je djelovanja za održivi razvoj koji treba biti proveden globalno, nacionalno i lokalno od strane organizacija iz sustava UN-a, vlada svih zemalja svijeta te devet glavnih socijalnih skupina u svim područjima u kojima čovjek utječe na okoliš. *Misli globalno, djeluj lokalno*, temeljni je moto tzv. Lokalne agende 21, a riječ je o procesu u kojem mjesne uprave, u partnerskom odnosu sa svim sektorima lokalne zajednice, rade na izradi akcijskih planova za provedbu ideje održivog razvoja na lokalnoj razini. Lokalna se agenda prvi put spominje u poglavlju 28 Agende 21. Važnost Lokalne agende 21 može se sažeti u sljedećem:

- Promiče ključna načela održivog razvoja pod pokroviteljstvom UN-a;
- Mjesne se uprave širom svijeta obvezuju na njezinu provedbu;

United Nations Conference on Human Environment (na konferenciji je sudjelovalo 113 država i oko 400 nevladinih organizacija). World Commission on Environment Development – UNCED. Our Common Future (Brundtland Report). Dokumente je prihvatilo više od 180 zemalja svijeta te se obvezale u skladu s njom djelovati.

Na temelju zaključka Opće skupštine UN-a iz 1997. godine, sve te zemlje morale su donijeti nacionalne strategije do 2002. godine.

- Mjesnoj upravi priznaje ključnu ulogu u postizanju lokalne održivosti;
- Traži povezivanje ekoloških, društvenih, ekonomskih i kulturnih pitanja, a odnosi se

⁴³ United Nations Conference on Human Environment (na konferenciji je sudjelovalo 113 država i oko 400 nevladinih organizacija).

⁴⁴ World Commission on Environment Development – UNCED.

⁴⁵ Our Common Future (Brundtland Report).

⁴⁶ Dokumente je prihvatilo više od 180 zemalja svijeta te se obvezale u skladu s njom djelovati.

⁴⁷ Na temelju zaključka Opće skupštine UN-a iz 1997. godine, sve te zemlje morale su donijeti nacionalne strategije do 2002. godine.

⁴⁸ Više vidjeti na: <http://www.eol.hr/mertin/odrednice.htm>

na kvalitetu života ukupnog lokalnog stanovništva;

- Naglašava globalnu odgovornost smanjenjem vlastitog utjecaja na okoliš i djelovanja na udaljene zajednice, kao i razmjenu ideja i stručnog znanja s drugima, osobito sa zajednicama u zemljama koje se tek razvijaju, kako bi im se pomoglo na najmanju mjeru svesti vlastiti utjecaj na okoliš; te
- Poziva na suradnju sve sektore lokalne zajednice i podržava lokalne demokratske procese.

Koncept održivog razvoja podrazumijeva uravnotežen ekonomski, socijalni i kulturni razvoj bez ugrožavanja životne sredine, ali i načelne promjene u svim područjima života, čime se i budućim naraštajima ostavlja mogućnost razvoja na istoj ili višoj razini. Promatrano na mikro-razini, kompanije danas moraju odgovoriti na pitanja zaposlenih, potrošača, političara i tržišta vezana uz zaštitu okoliša. Zahtjevi zaposlenih u smislu stvaranja kvalitetna radnog ambijenta i pozitivnog imidža tvrtke u zaštiti okoliša u budućnosti će se pojačavati. U skladu s povećanim interesom cjelokupne zajednice za očuvanjem okoline i povećanom i identifikacijom zaposlenih s njihovim radnim mjestom, interes zaposlenih za funkcioniranje tvrtke u toj će se domeni povećavati. Potrošači (cjelokupna zajednica) kupovat će i preferirati *zelene* proizvode, dakle, one koji ne zagađuju okoliš i okolinu.⁴⁹

Pojedina tržišta (zemlje) takve su zahtjeve potrošača već ugradila u zakonsku regulativu i zabranila ili otežala ulaz proizvodima koji ne odgovaraju ekološkim zahtjevima koji se u prvom redu odnose na sadržaj proizvoda, ambalažu, materijale izrade i proizvodne procese. Do prije nekoliko godina samo su se neke tvrtke mogle diferencirati predstavljajući svoje proizvode kao

zelene i *čiste*, dok se danas situacija znatno popravila. I sama politika sve se više koristi metodama regulacije, i to primjenom restriktivnih mjera te oporezivanjem proizvodnje, a zakonska regulativa iz područja zaštite okoliša sve se više usklađuje, pogotovo na prostoru Europske unije. Uz pomoć osmišljene strategije tvrtke mogu izgraditi imidž skrbi za okoliš, poštujući zahtjeve potrošača i zaposlenih, lokalne zajednice, političara i drugih organizacija. Spojiti naizgled nespojivo, odnosno povećati profitabilnost i istodobno odgovoriti na društvene i ambijentalne zahtjeve nije jednostavan zadatak, što je konačni cilj svakog suvremenog poduzetništva.

Globalno, održivi se razvoj temelji na nužnosti promjene ponašanja i djelovanja u svim kulturama svijeta. Naime, žiivotne potrebe i različiti oblici suživota zahtijevaju nametanje nekih oblika ponašanja, odnosno različite propise, mjerila, norme i pravila kojih se trebamo pridržavati, što će znatno utjecati na čovjekovo ponašanje i djelovanje. Premda postoje specifičnosti pojedinih kulturnih tradicija, temeljne su etičke norme najčešće zajedničke. Svako povijesno razdoblje zahtijeva promišljanje postojećih etičkih mjerila ponašanja i djelovanja te donošenje nekih novih. Svako je etičko mjerilo nužno preispitivati te ga nakon prilagodbe i stvarne provjere primijeniti.⁵⁰

Prema općeprihvaćenoj definiciji, razvoj je održiv ako prirodni ekosustavi služe kao resursi stalnog rasta proizvodnje i potrošnje, a dolazećim naraštajima ostaju nesmanjene kvalitete i iskoristivosti.⁵¹

Na pojmovnoj razini načelno bi valjalo razlikovati:

1. okolicu (zemljopisni naziv koji označava granice nekog prostora, primjerice, okolica grada),
2. okoliš (ekološki termin koji uključuje prirodu i njezino korištenje, primjerice, ekonomska valorizacija),
3. okolinu (sociološki termin koji označava međuljudske odnose te obuhvaća prirodne, društvene i ekonomske uvjete života, primjerice, društvena okolina) te

⁴⁹ Na pojmovnoj razini načelno bi valjalo razlikovati: 1. okolicu (zemljopisni naziv koji označava granice nekog prostora, primjerice, okolica grada), 2. okoliš (ekološki termin koji uključuje prirodu i njezino korištenje, primjerice, ekonomska valorizacija), 3. okolinu (sociološki termin koji označava međuljudske odnose te obuhvaća prirodne, društvene i ekonomske uvjete života, primjerice, društvena okolina) te 4. ekologiju (prirodno-društvena znanstvena disciplina koja proučava odnose ekosustava i organizama te prirodne i društvene okoline);

⁵⁰ http://www.flaks.hr/index.php?option=com_content&task=view&id=958Itemid=72

⁵¹ <http://www.eol.hr/mertin/odrednice.htm>

4. ekologiju (prirodno-društvena znanstvena disciplina koja proučava odnose ekosustava i organizama te prirodne i društvene okoline);

U svijetu prevladava mišljenje da se primjenom tako složenog razvojnog predloška može postupno ukloniti postojeći globalni nesklad čovjeka i prirode. Održivost čovjekove proizvodnje i potrošnje uvjetovana je prije svega ekološkom održivošću koja nalaže da čovjekove djelatnosti ne narušavaju prihvatni kapacitet ekosustava u kojem se odvijaju. Osim toga, proizvodnja mora biti gospodarski održiva, što znači da se kapital uloženi u očuvanje okoliša u najmanju ruku mora vratiti. Proizvodnja mora biti i društveno održiva, što znači da proizvodni pothvati ne smiju nepovoljno remetiti društvenu zajednicu. Sukladno tomu, dolazi se i do trenutačno prevladavajuće definicije održivog razvoja: *živjeti unutar prihvatnog kapaciteta ekosustava.*

Održivi je razvoj koristan za biznis, ali i za zaštitu okoliša i rješavanje socijalnih pitanja. Svjetski poslovni savjet za održivi razvoj uključuje vodeće svjetske tvrtke (između 200 tvrtki koje čine Savjet, nalaze se i dvije hrvatske: *Pliva* i *Podravka*). Savjet je uspostavio čak i poseban *Dow Jones Indeks* održivog razvoja koji jasno ukazuje da se tvrtke koje posluju prema načelima povezanosti gospodarske, socijalne i ekološke sastavnice brže razvijaju od onih koje se nedostatan ili samo djelomično uključe u te procese. Riječ je o globalnom *Benchmarking indeksu* koji utire putove novih promišljanja o budućem razvoju te uspostavlja nova mjerila vodećih svjetskih kompanija vezano za održivi razvoj.

Te kompanije ostvaruju svoju misiju povezivanjem gospodarskih, ekoloških i socijalnih mogućnosti rasta, a to su kompanije sutrašnji pobjednici na svjetskom tržištu. Eliminacija ozljeda na radu, bolesti, nezgoda, otpada ili emisije štetnih tvari, dio je asortimana dobrobiti i ciljeva koje te tvrtke žele ostvariti primjenom načela održivog razvoja. Dakle, cilj je održivog razvoja da ukupne poslovne aktivnosti moraju rasti, ali da istodobno streme prema nultoj stopi štetnog utjecaja na okoliš i ljude. To je, u sušni ni, i najkraća formula održivog razvoja, vrlo

izazovna po svojim idejama i dometima, jer je to bitno nova poslovna filozofija u koju je uvijek ugrađeno poticanje i stimuliranje novih rješenja, uvijek vezanih uz stožernu ideju i poruku o održivom razvoju. Ozbiljno shvaćanje održivog razvoja rezultirat će drastičnim zahtjevima za promjenama u gotovo svim područjima života, i ne samo u našim potrošačkim navikama, što je već samo po sebi teško, već mora doći do promjene svijesti u područjima ekonomije, društva i politike. 80%⁵² ispitanika u Bernu i Münchenu složilo se s izjavom: *Ako ovako nastavimo, krećemo se prema ekološkoj katastrofi.* Istodobno, 74% onih s najvišom ekološkom svijesti (gornja trećina) na lanjski godišnji odmor išlo je avionom, odnosno automobilom, 54% njih posjedovalo je automobil, a od toga njih 54% imalo je automobil bez katalizatora, 37% njih proteklog je vikenda išlo automobilom na izlet, 38% njih nije štedjelo toplu vodu kod kuće, 38% njih zimi nisu smanjili grijanje čak ni za duljeg izbjavanja i slično.

Za obrazovanje i odgoj za zaštitu životne sredine od svih međunarodnih skupova osobitu važnost imaju konferencije u Stokholmu (1972. godine), Beogradu (1975. godine) i Tbilisiju (1977. godine), kongres u Moskvi (1987. godine), konferencije u Rijju (1992. godine) i Solunu (1997. godine) na koji ma je naglašeno da obrazovanje predstavlja ključ opstanka, pa otuda potječe i novi naziv: obrazovanje za opstanak. Zato, kroz odgojno-obrazovni proces nužno je osigurati interdisciplinarnost i multidisciplinarnost spoznaje suštine odnosa: društvo, čovjek, tehnika, prirodna sredina, odnosno cjelovitost ekoloških, ekonomskih, socijalnih, tehnoloških, kulturnih i estetskih sadržaja. Sadržaji, načini prezentacije i metode rada za cilj moraju imati formiranje pojedinaca.

Nakon konferencije u Rijju pojam održivog razvoja postao je vodeći u području politike o životnoj sredini. To je bio napredak, jer se pojasnila veza između ekoloških, ekonomskih i socijalnih problema, gdje valja locirati i probleme zaštite sredine, ako ih želimo rješavati stručno i na društveno prihvatljiv način. Međutim, mnoga istraživanja pokazuju da je ekološka svijest stanovništva visoka, ali da njegovo stvarno

⁵² Više vidjeti u: Müller, H.: Turizam i ekologija, Masmedia, Zagreb, 2004. str. 56.

ponašanje nije zadovoljavajuće. U jednom istraživanju sposobnih sudjelovati u donošenju odluka koje će biti sukladne načelima održivog (usklađenog) razvoja.

Etika okoliša, kao nova znanstvena disciplina, zahtijeva da u moralnom uvjerenju prevladavamo antropocentričnu paradigmu (čovjek je jedini subjekt i objekt ćudorednosti, pa ne postoji nikakva obveza zaštite biljaka i životinja) te usvajamo onu biocentričnu (ljudi su samo članovi zajedništva života na Zemlji, a uvjeti su njihova ćlanstva istovjetni sa svim neljudskim ćlanovima), odnosno da se okoliš specifićno odnosi na prirodni svijet ćiji su ljudi sastavni dio. Dakle, to uključuje krajobrazne koji funkcioniraju prema evolucijskim prirodnim procesima. Ali, budući da je ćovječanstvo postupno izmijenilo mnoge prirodne sustave i okoliš, također uključuje područja i kraj obraze izmijenjene ljudskom uporabom.⁵³

Put održivog razvoja tiće se svih ljudi na svijetu i njihovih životnih navika. Kako bi sudjelovali u tom putovanju, nužno je da svatko od nas stekne visok stupanj samopoimanja, da posjeduje socijalne i politićke kompetencije i spremnost kao i sposobnost djelovanja i izvan svoje oblasti.

U PPT-internetskoj⁵⁴ prezentaciji sažeto se govori o mnogim aspektima održivog razvoja, pa se nudi i njegova definicija. Tvrdi se da pojam održivog razvoja proizlazi iz pojma općeg razvoja, a predstavlja promjenu strukture globalne proizvodnje i potrošnje koja ne narušava ekosustave. Kad je rijeć o načelima održivog razvoja, valja znati da se ravnoteža održivosti postiže u trokutu između okoliša, društva i ekonomije, što ukazuje na potrebu stvaranja uravnoteženog odnosa između tri naizgled konfliktna područja. U literaturi se uglavnom raspravlja o tri skupine temeljnih utjecaja i načela održivog razvoja, pri ćemu valja osigurati ekološku odgovornost, ekonomsku učinkovitost i društveno osjetljiv turizam.

⁵³ Više vidjeti u: Debeljak, H.: Rječnik pojmova poslove etike, u Skupina autora (urednik Kristijan Krkać): Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost, ZŠEM i Mate, Zagreb, 2007. str. 549.-572.

⁵⁴ http://www.efgz.hr/.../Održivi_razvoj_turizma_i_osnove_turistićke_politike.ppt

- **Ekološki utjecaji i načela:** Ekološki utjecaji uključuju biološku raznolikost, eko-sustave, stanovništvo, ugrožene vrste, zagađenje i otpad, fizićke procese i prirodne resurse, pa ekološka održivost podrazumijeva razvoj usklađen s ekološkim procesima, biološkim razlićitostima i raspoloživim resursima;
- **Socio-kulturni utjecaji i načela:** Valja razlikovati socijalne utjecaje (institucije, infrastruktura, obrazovanje, zakonodavstvo, medicina i zdravlje, politika i demokracija, vojna industrija te ljudski resursi) te kulturne utjecaje (religija i kultura, etika i ponašanje, želje, motivi, zabava, sloboda, prava, odgovornost, obiteljske vrijednosti te informacije i mediji). Kada je rijeć o turizmu, socio-kulturna održivost valorizira se kroz odgovoran odnos svih subjekata u aktivnoj zaštiti socio-kulturnih vrijednosti.
- **Ekonomski utjecaji i načela:** Ekonomski utjecaji uključuju gospodarstvo, prirodna bogatstva, proizvode i usluge, zaposlenost, raznolikost proizvoda, kvalitetu života, učinkovitost, pravednu trgovinu i slično. S time u vezi, ekonomska se održivost temelji na zdravom i ekonomski učinkovitu razvoju koji podrazumijeva optimalno upravljanje resursima na korist sadašnjih i budućih naraštaja.

Inaće, socio-kulturni aspekt turizma prvotno se odnosi na posljedice interakcije između posjetitelja (turista) i domicilnog stanovništva (rezidenata), što se odražava i na kulturni identitet receptivnih zemalja. Dakle, socio-kulturna održivost proizlazi iz društvenih funkcija turizma koje se manifestiraju kroz socijalizaciju ljudi, pa zato i zaštita socio-kulturnih vrijednosti receptivne destinacije nije samo zadaća turizma, nego cijelog društva. Turistićko prožimanje receptivne i emitivnih kultura može imati pozitivne učinke (upoznavanje lokalne kulture, jezika, obićaja, kulturne baštine, održavanje lokalnog identiteta, upoznavanje kulturnih vrijednosti turista, ućenje stranih jezika i slično), ali i niz negativnih konotacija (psihološka rezistencija lokalnog stanovništva prema bogatim turistima,

netolerancija na vjerskoj, rasnoj ili političkoj osnovi i slično).

Također, ekonomska održivost u turizmu kompatibilna je i komplementarna s ekološkom i sociokulturnom održivosti.

Primjerice, pretjerana komercijalizacija prirodnih, društvenih ili kulturnih resursa može donijeti profit, ali dugoročno može dovesti do degradacije ili uništenja resursa, što će ugroziti i ekonomsku održivost na tom prostoru. Ekonomska održivost valorizira *prirodni capital* kao sastavnicu vrijednosti gospodarskog sustava te pretpostavlja odgovoran odnos svih subjekata na strani ponude i potražnje, pa je planski i dugoročno moraju graditi svi sudionici na određenom prostoru i sustavno poticati očuvanje i rast kvalitete života sadašnjih i budućih naraštaja. Konačno, kada je riječ o politici održivog razvoja, valja konzultirati načela Agende 21 koja su, između ostalog, značajna i za turizam. Naime, globalni problem održivog razvoja postavljen je u Agendi 21 koja predstavlja plan aktivnosti na svim područjima održivog razvoja turizma na Zemlji. Agenda ukazuje na potrebu novog pristupa razvoju i ponašanju ljudi u okolišu te pretpostavlja ugradnju načela u sve međunarodne sporazume u funkciji kvalitete održivog razvoja. Također, države i ljudi moraju surađivati u dobroj vjeri i u duhu partnerstva s ciljem ostvarenja načela te u budućem razvoju međusobnog prava na području održivog razvoja. Od načela Agende 21 osobito važnih za turizam, valja istaknuti sljedeća (abecedno):⁵⁵

- Čovjek je u središtu interesa održivog razvoja te mora imati mogućnost zdravog i produktivnog života u skladu s prirodom;
- Države i ljudi moraju surađivati u duhu globalnog partnerstva na očuvanju, zaštiti i obnovi zdravog i integralnog ekosustava Zemlje, pri čemu imaju zajedničke, ali i posebne odgovornosti;
- Države i ljudi moraju surađivati u ostvarenju temeljnog zadatka suvremenog svijeta, prevladavanje siromaštva, kao važnog zahtjeva održivog razvoja;

- Države imaju suvereno pravo iskorištavati resurse prema njihovim politikama razvoja i zaštite okoliša te moraju osigurati da aktivnosti u područjima njihove jurisdikcije i kontrole ne uzrokuju štete na okolišu drugih država;
- Države moraju donijeti efikasnu pravnu regulativu glede zaštite okoliša, pa standardi zaštite okoliša, menadžerske zadaće i prioritete trebaju biti usklađeni sa stanjem okoliša u području gdje subjekt djeluje;
- Države moraju odmah izvijestiti druge države o svim prirodnim katastrofama i ostalim potencijalnim opasnostima koje mogu izazvati iznenadne štetne učinke na okoliš tih država;
- Države moraju u miru rješavati sve nesuglasice glede zaštite okoliša prema Povelji Ujedinjenih naroda;
- Države moraju učinkovito surađivati, kako bi onemogućile namjere i aktivnosti premještanja onih aktivnosti koje su ekološki opasne te opasne za ljudsko zdravlje i druge zemlje;
- Mir, razvoj i zaštita okoliša međuzavisni su i neodvojivi;
- Nacionalne vlasti trebaju promovirati korištenje ekonomskih instrumenata, prema koji ma zagađivač treba snositi troškove zagađenja;
- Nužno je zaštititi okoliš i prirodne resurse ljudi koji su ugnjetavani ili pod nekom vrstom okupacije;
- Procjena utjecaja na okoliš, kao nacionalni instrument, treba biti korištena u svim slučajevima gdje postoji sumnja da bi određeni projekt mogao imati negativne utjecaje na okoliš;
- S problemima zaštite okoliša najbolje se suočava i rješava ih se uz sudjelovanje stanovništva te na nacionalnoj razini svaka osoba mora imati primjeren pristup informacijama glede stanja okoliša;
- Svatko ima pravo na razvoj koji će omogućiti razvoj i kvalitetan okoliš sadašnjim i budućim naraštajima;
- Za dostizanje održivog razvoja i više kvalitete života svih ljudi, države moraju smanjiti i/ili eliminirati neodržive načine

⁵⁵ UNCED, Genova, 1992. Više vidjeti na: http://www.efgz.hr/.../12Planiranje_u_turizmu_i_turisticka_politika_2010.ppt

proizvodnje i potrošnje te promovirati prikladnu demografsku politiku; te

- Znanje i tradicionalna praksa autohtonog stanovništva i njihovih zajednica imaju vitalnu ulogu u upravljanju zaštitom okoliša i menadžmentom razvoja.

3. ODRŽIVI TURIZAM

Kao što rekosmo, pojam održivoga razvoja⁵⁶ obuhvaća ekonomsku uspješnost i društvenu odgovornost, uz istodobnu zaštitu prirodnih i ljudskih resursa. Svijest o potrebi stvaranja kulta održivog razvoja proširila se tek nakon spominjane Rio-konferencije (1992. godine), a Svjetski summit u Johannesburgu⁵⁷ (2002. godine), samo je potvrdio značenje i važnost ovog pokreta I ukazao na nove činitelje bitne za uravnoteženi odnos ekonomije i ekologije,⁵⁸ pri čemu uključuje poštovanje načela etičnosti i održivosti svih sudionika turističkog procesa. Nužno je poboljšati kvalitetu života, ekonomski razvoj, individualno blagostanje, i to smanjenim korištenjem neobnovljivih resursa te pritiska na životnu sredinu i čovjeka.

Prema Rječniku turizma⁵⁹ održivi je turizam *spособnost turističke destinacije da ostane u ravnoteži s okruženjem, odnosno sposobnost da ostane konkurentna na tržištu usprkos pojavi novih i manje posjećenih destinacija te da privuče podjednako posjetitelje koji se vraćaju i one koji prvi put dolaze*. Prema A.S. Travisu, održivi turizam uključuje sve oblike razvoja, upravljanja i djelatnosti koji omogućuju dug život toj kulturnoj djelatnosti, što uključuje niz turističkih proizvoda koji su usklađeni sa stalnim održavanjem zaštićenih resursa prirodne, kulturne ili izgrađene baštine, čime se omogućuje razvoj turizma.⁶⁰

Održivi je turizam onaj koji može opstati tijekom dužeg razdoblja jer ne uzrokuje degradaciju okoliša, već ostvaruje korist u ekonomskom, ekološkom, društvenom i kulturnom okruženju u kojem se odvija.⁶¹

On podrazumijeva turističke aktivnosti koje minimalno utječu na životnu sredinu i lokalnu kulturu, a istodobno omogućuju stjecanje zarade, otvaranje novih radnih mjesta i zaštitu lokalnih eko-sustava. Riječ je o odgovornom turizmu koji se prijateljski odnosi prema prirodnoj i kulturnoj baštini koji uključuje sve turističke aktivnosti koje maksimalno uvažavaju potrebe današnjih turista i određena na kojima oni borave te na taj način štiti i poboljšava buduće perspektive. U skladu s takvim konceptom, svi se resursi smiju koristiti samo na način koji osigurava ispunjenje gospodarskih, društvenih i estetskih potreba, uz istodobno očuvanje kulturnog i integriteta, ključnih ekoloških procesa te različitosti vrsta i sustava za održavanje ljudskog života.⁶²

Nadalje, održivi razvoj podrazumijeva izvrsnost, dakle visokokvalitetne rezultate na području poslovanja, naglašenu društvenu odgovornost i stvarnu skrb za očuvanje okoliša. Dakle, održivi razvoj podrazumijeva razvoj koji pridonosi uravnoteženju gospodarskoga rasta s odgovornošću prema široj društvenoj zajednici i okolišu. Međutim, nije dostatno samo verbalno zalaganje za ideju održivog razvoja, nego je valja pretočiti u konkretnu praksu, kako bi se ona transparentno ostvarila.

U svojoj knjizi Turizam i ekologija, H. Müller, obrađuje ekologiju i njoj povezana područja (ekološka svijest i etika, značenje krajobraza za turizam, učinci turizma na klimu, sustav ekološkog menadžmenta, ekološki marketing, prostorno planiranje u turizmu te ekologija i mjerljivost održivog rasta).

⁵⁶ Kada je riječ o turizmu, valja razlikovati rast turizma koji označava njegovo kretanje u kvantitativnom smislu (primjerice, rast broja noćenja) te razvoj turizma koji označava kvalitativno kretanje i stanje koje želimo ostvarivati (primjerice, razvoj održivog turizma).

⁵⁷ Ovaj se Svjetski samit naziva i RIO + 10

⁵⁸ Više vidjeti na: <http://fijet-croatia.com/?link=44>

⁵⁹ Skupina autora (urednici: B. Vukonić i N. Čavlek): Rječnik turizma, Masmedia, Zagreb, 2001. (vidjeti natuknicu: održivi turizam)

⁶⁰ Travis, A.S.: Ekoturizam ili održivi ruralni turizam: prednost imaju alternativna rješenja, Turizam, 48/2000. br. 4. str. 365.-372.

⁶¹ Carić, H. (preveo, prilagodio i uredio): Održivi turizam u deset koraka: planiranje održivog turizma zasnovanog na baštini i prirodnom nasljeđu: priručnik za razvijanje i upravljanje turističkim regijama, destinacijama i proizvodima, Institut za turizam Zagreb i Odras - Zajednica za održivi razvoj, Zagreb, 2006. str. 65.

⁶² Skupina autora: Strategije razvoja i marketinga turizma na području Knina, Europska unija, Grad Knin, Hrvatska turistička zajednica, Turistička zajednica Grada Knina, Knin-Split, 2007. str. 27.

Prvotno nas upozna je sa značenjem prirode za slobodno vrijeme i turizam, uvodeći nas u problematiku održivog razvoja pokušavajući identificirati krizna žarišta u odnosima čovjeka i okoliša (društvo, naselje i promet, poljoprivreda i industrija, krajobraz i tlo, biološka raznolikost, zrak, voda, klima, energija, otpad). Analizirajući uzajamno djelovanje turizma i okoliša osobitu pozornost posvećuje menadžment u, turističkoj politici te načelima turističkog razvoja, ukazujući na snažnu potrebu za stalnim istraživanjem u turizmu te kaže: *Riječ je, dakle, o tome da stečena sloboda putovanja, kao najpopularniji oblik sreće, bude moguća i za naše unuke i o tomu da turizam kao temelj blagostanja i kulturnog identiteta mnogih regija s ponosom ostavimo u nasljedstvo svojim unucima. To će, međutim, biti moguće samo ako svoj prirodni okoliš očuvamo i održimo dostojnim života i bogatim doživljajima. Pretpostavka za to je ekološki zaokret.* Prema njegovom mišljenju, ekološki se problemi u turizmu manifestiraju kroz:⁶³

- Promjenu klime, ozonske rupe, zagađenost zraka i potrošnju energije;
- Negativne utjecaje ljudi na floru, faunu i biološku raznovrsnost;
- Neprimjerenost metodologije za obuhvat ekoloških povezanosti,
- Ekološku svijest, odnosno diskrepanciju između svijesti i postupaka; te
- Kroz samu turističku aktivnost kao uzročnika ekoloških problema.

Putovanje postaje sve brže i lakše te su danas dostupne i najudaljenije destinacije. U zemljama EU-e turizam je jedna od najvažnijih socijalnih i ekonomskih aktivnosti, koja zapošljava više od sedam milijuna ljudi. U posljednjih dvadesetak godina turizam se, u pozitivnom i negativnom smislu, razvio u važan činitelj održivog razvoja. U EU-i turizam predstavlja jedan od najvećih gospodarskih sektora sa 9% zaposlenih i 9% sudjelovanja u potrošnji. Također, on je jedan od pet najvećih izvoznika u 83% svih zemalja svijeta i glavni izvor devizne zarade u gotovo 38% zemalja, pa ima jednu od glavnih uloga u

gospodarstvu mnogih zemalja, kao izvor zapošljavanja. Prema predviđanjima WTO-a broj dolazaka turista u Europu bit će udvostručen do 2020. godine i iznosit će 720 milijuna.⁶⁴ Ovakav očekivi razvoj podrazumijeva ozbiljan rizik za životnu sredinu i blagostanje stanovništva, ali i za turizam kao industriju.

Turizam je najviše zainteresiran za održivost prirodnih i kulturno-povijesnih resursa, jer su oni temelji njegovog razvoja, pa valja inzistirati na održivu razvoju. Konceptcija održivog razvoja turizma uvjetuje zaštitu i održivost svih turističkih resursa, a temelji se na zadovoljenju potreba sadašnjih, ali i budućih naraštaja. Mnoštvo je čimbenika koji izravno ili neizravno utječu na održivost turizma, primjerice: ljudi, turisti, zaposleni u turizmu, turističke tvrtke, tvrtke povezane s turističkom djelatnošću, javne službe, tijela državne i lokalne (samo)uprave, lokalno stanovništvo i drugi. Održiv razvoj turizma pretpostavlja razvojne procese dugoročno usmjerene na povećanu ekološku odgovornost i socijalnu toleranciju. U središtu se nalazi *čarobna peterokutna piramida*, a svih pet vršnih točaka održivog razvoja turizma imaju dugoročno usmjerenje. Kutne su točke ciljnog sustava:⁶⁵

- **Materijalno blagostanje** (dohodak, stvaranje vrijednosti, smanjenje dispariteta, i slično);
- **Subjektivno dobar osjećaj** (samosvojnost, sloboda, samoostvarenje, kulturni identitet, adaptabilnost i slično);
- **Zadovoljstvo gostiju** (optimalno zadovoljenje različitih potreba gostiju, njihovo segmentiranje i slično);
- **Zaštita prirode i resursa** (različitost krajobraza, flore i faune, zaštita resursa i slično); te
- **Kulturna raznolikost** (kulturno stvaranje, njegovanje domaće kulture, zaštita kulturnih dobara, gostoljubivost i slično).

⁶⁴ Više vidjeti na:

http://www.ekoplan.gov.rs/odrzivi_turizam78_c52_content.htm

⁶⁵ Müller, H.: Turizam i ekologija, Masmedia, Zagreb, 2004. str. 44.

⁶³ Müller, H.: Turizam i ekologija, Masmedia, Zagreb, 2004. str. 210.-211.

Održivi je razvoj potaknut identificiranjem problema kojega je uzrokovao razvoj turizma kroz neželjene ekološke, socijalne i kulturne posljedice, a podrška je uslij edila zbog koncepta koji počiva na stabilnim i dugoročno razvojnim temeljima. Uspostavljanje održivog razvoja postavlja temelje kontinuiranog i dugoročnog procesa i stalno nadgledanje rezultata i posljedica. Indikatori održivog razvoja zapravo su alati za monitoring i kontrolu turističkog razvoja destinacije, u što se WTO uključio još 1993. godine, a 2004. predstavio je Vodič za nadgledanje održivosti razvoja destinacije.⁶⁶

Sukladno tomu, održivi razvoj turizma mora omogućiti optimalno korištenje prostornih resursa, kao ključne sastavnice turističkog razvoja, poštovati socio-kulturnu autentičnost prostora, očuvati kulturno naslijeđe i tradicionalne vrijednosti, osigurati dugoročan ekonomski prosperitet te osigurati socio-ekonomske dobrobiti svim zainteresiranim stranama.

Etika i društvena odgovornost temelji su svake, pa tako i turističke održivosti. Održivost započinje planom smjernica razvoja koje će svim zainteresiranim sudionicima precizirati dinamiku razvoja destinacije, implementaciju plana glede prihvaćanja obaveza i odgovornosti svakog pojedinog subjekta te naglasiti potrebu suradnje privatnog i javnog sektora. Zajednice-domaćini moraju ostvariti korist od turizma ako se želi da turizam bude dugoročno održiv.⁶⁷

Temeljna je okosnica razvoja turizma krajobraz i priroda, kulturni identitet regije i povijesno naslijeđe, gostoprimstvo stanovništva, a zaštita okoliša strateški je činitelj uspjeha. Istodobno, nužna je tržišna orijentacija svih subjekata, sudjelovanje domaćeg stanovništva, poboljšanje kakvoće življenja te savjesnog i odgovornog korištenja svih resursa. Posljednjih su godina na međunarodnoj razini na vrh dnevnog reda došli problemi okoliša, globalne klimatske promjene,

uništavanje ozonskog omotača, uništavanje šuma, izumiranje vrsta, erozija tla, širenje pustinja, kisele kiše, otrovni otpad, zagađivanje vode i buka. Svi su ti problemi međunarodno značajni, a dodiruju i sve aspekte turizma. Malo je industrija gdje se međusobna ovisnost između fizičkog okoliša i ekonomskih aktivnosti toliko jasno vidi.

Iako je povezanost turizma i okoliša predmet zanimanja još od sredine šezdesetih godina prošloga stoljeća, tek koncem milenija okoliš je došao u središte pozornosti, a problem ekološke održivosti turizma počeo se ozbiljno razmatrati. Glavni izazov u 21. stoljeću bit će otkriti na koji način razvoj održivog turizma može pridonijeti razvoju održivosti globalnog gospodarstva, spajajući potrebu zdravog gospodarskog razvoja i zaštitu prirodnih resursa, potrebu za analiziranjem kompromisa između domaćeg kulturnog integriteta i koristi od zapošljavanja te potrebu za razumijevanjem utjecaja klimatskih promjena na glavna turistička područja morske obale. Budućnost fizičkog okoliša i ekološka problematika postaviti će pred turističke marketere sljedeće izazove:⁶⁸

- **Klimatske promjene:** Globalni klimatski uvjeti postaju sve nestabilniji, uz sve češće ekstremne temperature, razdoblja suša i oluja. Iako su to dugoročni problemi za destinacije koje su se reklamirale blagošću i pouzdanošću klijenata, sve veća preciznost predviđanje vremena omogućit će veću osjetljivost na problem vremena te omogućiti planiranje putovanja ovisno o vremenu.
- **Energetska politika:** Sve turističke aktivnosti povezane su s potrošnjom energije, pa u idućem desetljeću dobra energetska politika bit će sastavnica dobre turističke politike (povećana energetska učinkovitost, mogućnost opskrbe poput solarne energije te poticanje na prijelazne tehnologije).
- **Zdravlje i sigurnost:** Promjene u fizičkom okolišu mogu biti opasne za turiste, a to kod potrošača mijenja percepciju u određenih destinacija i oblika odmora. Plavo-zelene alge ili najezda

⁶⁶ Više vidjeti na: http://www.world-tourism.org/code_ethics/eng.html ili http://www.world-tourism.org/frameset/frame_sustainable.html

⁶⁷ Program za Razvoj Ujedinjenih naroda: Studija održivog turizma i eliminacije siromaštva, Izvješće Sektoru za međunarodni razvoj, Deloitte & Touche, IIED, ODI, travanj 1999. str. 20.

⁶⁸ Više vidjeti u Moutinho, L.: Strateški menadžment u turizmu, Masmedia, Zagreb, 2005. str. 46-49.

meduza u Sredozemlju odbit će ljubitelje odmora na plaži. Povećana razina ultraljubičastog zračenja u Australiji zbog oštećenja ozonskog omotača ležanje na plaži čini znatno opasnijim nego prije. Velika zagađenost zraka mogla bi odvratiti turiste od šetnje gradovima poput Los Angelesa, Tokija ili Mexico Cityja.

- **Razvoj seoskih područja:** U mnogim seoskim područjima turizam je jedna od nekoliko industrija koje bilježe rast, međutim, iako se turizam obično drži jednim od prihvatljivijih oblika razvoja za ruralne zemlje i destinacije, može doći do sukoba između interesa turizma i onih koji nastoje sačuvati seoske običaje i obrazac korištenja zemljišta.

Percepcija održivog razvoja zajednice (turista, dobavljača, zaposlenih i drugih) usko je fokusirana na ekološke probleme. Međutim, turizam povećava rizike od prirodnih katastrofa (požari, zagađenja tla i voda, uništavanje vegetacije, vandalski odnos prema kulturnoj i povijesnoj baštini i slično). Osim toga, turizam je sudionik i pokretač još mnoštva sukoba, primjerice: podvojenost između prirodnog jedinstva i čovjeka, bespravna gradnja objekata i neplanska urbanizacija, narušavanje izvornosti i samodovoljnosti seoskih i gradskih sredina, stvaranje problema u prometu i slično. Promatrajući turizam kao pokretača prirodnih i ekoloških sukoba, polazeći od veličine i stupnja okupacije prostora, D. Alfier razlikuje tri skupine negativnih posljedica masovnog turizma na prirodu i okoliš:⁶⁹

- **Ekspanzivni oblici turizma:** Zahtijevaju okupaciju velikog prostora (primjerice, kamping i autokamping, stacionirani i pokretni karavaning, nautički turizam, mototurizam, avio-turizam te ladanjski turizam);
- **Agresivni oblici turizma:** Dolasci većeg broja turista u nepristupačna i zaštićena područja (primjerice, kampiranje, nautički kamping, ribolov i lov nedopuštenim sredstvima u nedopušteno vrijeme na zabranjenim lokacijama te podmorska

istraživanja i krađa prirodnog biološkog i arheološkog blaga); te

- **Destruktivni oblici turizma:** Sve oblici turizma koji zahtijevaju gradnju vlastite infrastrukture koja potpuno zauzima i preobražava prirodni prostor.

Kada turizam nije bio masovna pojava, odnos turizma i prirode karakterizirala je bezopasnost, jednostavnost i čistoća. Iako jako kratke povijesti, turizam se od individualnog transformirao u masovni, od stacioniranog u mobilni. Pasivno podvrgavanje prirodi i njezinoj privlačnosti zamijenila je višedimenzionalnost turističke ponude te zahtjev za dinamičnošću potreba heterogenih turističkih skupina koje ostavljaju vidljive posljedice svog boravka u mjestu odmaranja. Današnji turizam karakteriziraju povremene ili stalne migracije te izgradnja, čest o i neprimjerenih objekata na ugroženim ili uzurpiranim prostorima, što ima negativan utjecaj na potrebe i zakone eko-sustava, uzrokujući kolaps prirodne ravnoteže.

U slobodnom vremenu i turizmu danas se prirodi pridaje veliko značenje, prije svega zbog njezine funkcije blagostanja i odmora. Priroda ima veliku vrijednost u kontekstu provođenja odmora. Priroda je uz to baza i kulisa za aktivnosti u slobodno vrijeme i u vrijeme godišnjeg odmora. U vodama se može kupati, plivati, roniti, daskati i slično. Brežuljci i gore pružaju mogućnosti za pješačenje, skijanje, planinarenje, vožnju brdskim biciklima, letenje paragliderima i zmajevima i još mnogo toga. Slojevite posljedice turističkih aktivnosti možemo podijeliti u četiri kategorije, i to:

1. Mehanički učinci (zbijanje, otvrdnjavanje gornjeg sloja i erozija tla kao i uništenje vegetacije);
2. Intenzivno korištenje površina (trošenje površina i promjena izgleda krajobraza);
3. Unos štetnih tvari u zrak, zemlju i vodu (sagorijevanje pogonskih goriva, isparavanje otapala ili curenje kemijskih sredstava, otpad);
4. Ometajući učinci (buka ili smrad).⁷⁰

⁶⁹ Alfier, D.: Turizam - izbor radova, Institut za turizam, Zagreb, 1994.

⁷⁰ Više vidjeti u: Müller, H.: Turizam i ekologija, Masmedia, Zagreb, 2004. str. 19.-22.

Veliko značenje prirode za slobodno vrijeme i turizam daje povratnim učincima još veću težinu. Štetan učinak na okoliš smanjuje vrijednost prirode kao atrakcije i mjesta za odmor. Razlika u atraktivnosti okoliša u polazištu i odredištu turista smanjuje se zbog njegove devastacije, neprimjerene gradnje te zbog zagađenja bukom ili onečišćenja voda, pa turističke destinacije počinju sve više sličiti gradovima iz kojih dolaze turisti. Takvi ekološki učinci imaju ekonomske implikacije jer dolazi do smanjenja atraktivnosti zbog štetnih učinaka na okoliš, što dovodi do jeftinijih i manje unosnih oblika turizma, pa se gubitak lukrativnosti pokušava kompenzirati povećanjem prometa. Izlazak iz ovog začaranog kruga iznimno je težak, pa se u ovom kontekstu često kaže da turizam uništava turizam.

Turizam ima i mnoštvo nevidljivih ili prikrivenih negativnih utjecaja na društvenu sredinu, s time što se utjecaji turizma na prirodnu sredinu (u središtu je pozornosti čovjek kao biološko biće) bitno razlikuju od njegovog utjecaja na društvenu sredinu (u središtu je pozornosti čovjek kao društveno biće). Naime, danas se često raspravlja o socijalnoj agresiji, patološkim, pa i kriminogenim pojavama koje se razvijaju zbog mentaliteta imitiranja tuđih vrijednosnih sustava, što dovodi do razvoja kompleksa inferiornosti vlastitih turističkih sastavnica, do gušenja autohtonih običaja i vrijednosti te postavljanja na tron uvezene kulture.

Turistička je industrija u stalnom usponu i ima veliku ulogu na putu prema održivom razvoju, pa od prije nekoliko godina veli ke turističke tvrtke propagiraju ekoturizam ili tzv. meki turizam. No, ne smijemo zaboraviti činjenicu da u razvijenim zemljama sve više dolazi do porasta nekih turističkih trendova, neovisno o socijalnoj ili ekonomskoj situaciji. Riječ je o sveprisutnom trendu prema dalekim putovanjima i krstarenju. Međutim, granice opterećenja egzotičnih mjesta koja su naj češći cilj takvih putovanja i krstarenja jako su niske, jer dolazi do gubitka plaža zbog erozije i poplava, zagađenja izvora pitke vode, povećanja stresa ekosustava, oštećenja infrastrukture izazvanog tropskim olujama i velikog gubitka prirodnih staništa, što znači prijetnju održanju turizma na mnogim malim otocima.

Veliku dobit ostvaruju agencije koje u svoje aranžmane uključuju krstarenja. Lijepa plaža i otoci zemalja *trećeg svijeta* uglavnom ostaju samo stovarišta smeća koje se izbacuje s velikih brodova. Prijevoz, noćenje i prehrana najveći su dio izdataka za svakog turista. Kod krstarenja ovaj dio prihoda gotovo 100% ostaje u rukama agencija koje organiziraju putovanja. Njihovi se brodovi sidre noću i rano napuštaju luke. Gospodarstvo tih *otoka snova* pokraj kojih prolaze brodovi te plaže Kariba, Sredozemlja i Indijskog oceana profitiraju samo od kratkih izleta tijekom kojih se organiziraju mali obroci i korištenje usluga prostitutki. No, neki organizatori krstarenja ne dopuštaju ni ovaj mini mum zarade zemljama kroz koje prolaze te se već dulje vrijeme i na samom brodu mogu dobiti takve usluge.

Za zemlje kroz koje se putuje na krstarenju, jedini izvor zarade ostaju pristojbe koje se plaćaju na ulazu u njihove luke. No, na sreću turističke industrije koja organizira ovakva krstarenja nisu sve zemlje uvele pristojbe, pa su veliki turističkim tvrtkama omiljene one u čije se luke može usidriti bez plaćanja ikakvih naknada. Neke tvrtke koje organiziraju krstarenje čak više i ne posjećuju zemlje duž obale, već koriste vlastite *otoke iz snova* (primjerice, uz Bahame se nalazi privatni otok Salt Cay koji dijele tri tvrtke i posjećuju ga u različitim danima i daju mu imena koja odgovaraju njihovim promidžbenim ciljevima). Takvi primjeri pokazuju da se turizam baš ne razvija u pravcu održivog razvoja, pri čemu valja spomenuti i problematične grane turizma, kao što su golf-turizam ili seksturizam.

Kvaliteta putovanja pretpostavlja i pokušaj da gosti budu prihvaćeni i dobrodošli, što je jedno od novijih poslovnih pravila najvećeg njemačkog turoperatora (TUI-a) koje postaje sve više i geslo ukupnog poslovanja. Sve se to odvija na temelju zacrtane formule: destinacija + okoliš = ugodan odmor. Povećana odgovornost prema okolišu postaje, uostalom, jedna od središnjih tema uopće, a napose u turističkoj industriji. Razlog je jednostavan: u svijetu turizma svima je jasno da se ne smije sjeći grana na kojoj se sjedi. Zapravo, nijedan drugi sektor nije u tolikoj mjeri ovisan o čistoj vodi i plažama, čistom zraku i nedirnutoj prirodi kao što je to slučaj s turizmom.

Primjerice, ekološki orijentiran marketinški splet za turooperatore obuhvaća sljedeće aspekte marketinškog miksa (spleta):⁷¹

- **Proizvod:** U okviru politike proizvoda postavljaju se minimalni ekološki zahtjevi svim lokalnim davateljima usluga, kao i izbor prijevoznih sredstava koja štede resurse i ne proizvode znatnije emisije ispušnih plinova. Za segment ekološki svjesnih gostiju nameće se uvođenje posebnih eko-putovanja.
- **Cijena:** Preporuke za ekološki orijentiranu politiku cijena osobito su teške, ali, ipak, mješovite kalkulacije u korist ekoloških proizvoda ili preferirane naknade za zbrinjavanje smeća ili preventivne zaštitne naknade mogu znatno utjecati na ponašanje kupaca.
- **Komunikacija:** Politika komunikacija proširena za ekološke informacije ima veliko značenje, što ima za cilj omogućiti ekološki svjesnim gosti ma realizirati svoja uvjerenja (primjerice, informacije o štetnom učinku na okoliš uslijed putovanja, o stanju okoliša u određitu, kao i o kulturi i običajima u određitim uz odgovarajuće upute turistima o ponašanju i slično).
- **Distribucija:** U okviru ekološki orijentiranog marketinškog spleta, distribucijska politika ima podređenu ulogu. Riječ je o (uredskim) ekološkim poboljšanjima u filijalama, o sustavi ma rezervacije koji štede resurse, o putnoj dokumentaciji obzirnoj prema okolišu i o ekološkim mjerama pri distribuciji kataloga.

Logično je da su turizam i zaštita okoliša prirodni saveznici. To se ne čuje samo iz redova turističkih radnika, već i ekologa koji očekuju da se kroz razvoj turizma i njegovo buduće značenje osigura zaštitu prirode i okoliša. Puno je primjera koji u praksi pokazuju kako turizam u nekim destinacijama pridonosi primjerenom korištenju prirodnih resursa. To uspijeva uglavnom tamo gdje još postoji nedirnuta priroda (krajobrazi, flora i fauna) kao atraktivnost za turiste, što u svakom

slučaju predstavlja daleko bolju platformu za kvalitetu življenja domaćeg stanovništva nego što je to slučaj s uništenim prirodnim resursima kroz prihvaćanje tradicionalnih gospodarskih djelatnosti. Nezamjenjiv je i obol turizma očuvanju i sigurnosti kulturnog nasljeđa u pojedinim zemljama i destinacijama.

Usprkos spoznajama o svemu tome, valja stalno upozoravati na opasnosti koje sa sobom nosi dinamični razvoj, što se odnosi na povećanje zagađenja tla, zraka i vode, ali i na socio-kulturne posljedice. Iako turizam osjetno manje zagađuje okoliš od nekih drugih gospodarskih aktivnosti, turistički djelatnici snose povećanu društvenu odgovornost da se sva ta zagađenja pokušaju svesti na najmanju moguću mjeru. Posljedice su jasne: mobilnost i boravak gostiju u određenim destinacijama moraju se ubuduće, kada je riječ o stvaranju i uklanjanju određenog otpada, još bolje organizirati, i to glede bolje zaštite okoliša, ali i veće učinkovitosti na području energije i očuvanja resursa.

Također, inovativnost je dokaz sposobnosti razvoja svake djelatnosti, pa tako i turističke. No, valja se zapitati kolika je inovativna snaga turizma u usporedbi, recimo, s informacijskim tehnologijama, telekomunikacijama ili biotehnologijom. Ujedinjeni su narodi, primjerice, 2002. proglasili godinom eko-turizma, a 2005. godinom korporacijske društvene odgovornosti. Međutim, pitanje je može li WTO uopće predložiti osmišljenu dugoročnu koncepciju do 2020. godine ili do konca 21. stoljeća, ili pak imaju li turističke tvrtke i radnici čvrstu viziju što žele postići? Još je važnije pitanje kako to postići? Zato, u nastavku ćemo predočiti ček-listu za ekološki odgovorne turističke tvrtke.⁷²

- **Gradnja:** Koristiti domaći i prirodni građevinski materijal, ne koristiti drvo iz tropskih šuma, angažirati regionalne građevinare, optimizirati izolaciju, koristiti sunčevu energiju (i pasivno: položaj prozora), eliminirati buku (zasadi duž ulice), pročelja i potporne zidove ozeleniti penjačicama, zasaditi vrtove u skladu s lokacijom.

⁷¹ Više vidjeti u: Müller, H.: Turizam i ekologija, Masmedia, Zagreb, 2004. str. 180.-181.

⁷² Više vidjeti u: Isto, str. 189.-191.

- **Unutrašnje uređenje:** Opremiti unutrašnjost prirodnim materijalima (tekstil, drvo), koristiti kuhinje i aparate koji štede energiju, koristiti štedljivu rasvjetu, odvojiti pušačke i nepušačke zone, odreći se nepotrebnog luksuza.
- **Opskrba energijom:** Predvidjeti dugoročni energetska koncept, optimizirati povrat topline, koristiti alternativne izvore energije, zagrijavati vodu solarnom energijom, predvidjeti štedljiv i neškodljiv sustav grijanja te regulatore topline i svjetla za svaku prostoriju, redovito održavati grijanje i tehničke aparate, objaviti upute za štednju energije za goste i suradnike.
- **Opskrba vodom:** Predvidjeti dugoročni koncept štednje vode, smanjiti potrošnju vode (primjerice, regulatorima protoka u slavina, tipkama za smanjeno ispiranje u WC-ima), redovito održavati sanitarne uređaje, objaviti upute o štednji vode za goste i suradnike.
- **Zbrinjavanje otpada:** U nabavi preferirati proizvode s manje ambalaže, odreći se jednokratne ambalaže, zapakiranih porcija, folija, plastičnih vrećica, smanjiti otpad sortiranjem smeća, osigurati reciklažu sapuna, odnosno koristiti tekući sapun, objaviti upute o smanjenju otpada za goste i suradnike.
- **Hrana i piće:** Preferirati regionalne namirnice, nabavljene izravno od seljaka, namirnice iz biološkog uzgoja, obrađivati vlastiti vrt za povrće i začinsko bilje, orijentirati se na sezonsku ponudu ribe, uvrstiti biološka i vegetarijanska jela te regionalna pića, informirati suradnike o zdravoj, prirodnoj hrani.
- **Hotelske sobe:** Educirati osoblje o ekološki neškodljivim sredstvima za čišćenje, dosljedno koristiti razgrađiva sredstva za pranje i čišćenje, mijenjati posteljinu tek na zahtjev gosta.
- **Programi za slobodno vrijeme:** Propagirati ekološka prijevozna sredstva, nuditi neškodljive aktivnosti u prirodi, omogućiti ekskurzije sa stručnim vodičima, organizirati transfer od kolodvora solarnim automobilom, poticati

sudjelovanje gostiju u radovima u vrtu i u šumi, dati savjete za odmor u prirodi.

- **Posloводство:** Angažirati ekološki tim ili povjerenika za okoliš, poslovati s ekološki osviještenim tvrtkama, uvažavati nove ekološke spoznaje, poticati ekološke inovacije, animirati suradnike na odgovorno i ekološki svjesno postupanje, u udrugama se zalagati za povećanu ekološku odgovornost, sastavljati ekološke, odnosno energetske bilance, dosljedno koristiti reciklirani papir, odgovornost prema okolišu koristiti kao prodajni argument, pri formiranju cijena uzimati u obzir ekološku neškodljivost boravka u destinaciji.

Kada je riječ o načelima održivog turističkog razvoja, strategijske turističke elaboracije u focus svojih promišljanja stavljaju razvoj vrsne turističke ponude i povećanje konkurentnosti na ciljnim emitivnim tržištima, pa bi održivi razvoj turizma morao omogućavati kratkoročnu i dugoročnu ravnotežu te stvarati vrijednost za sve tržišne sudionike, pri čemu se akteri na svim razinama moraju ponašati sukladno načelima održiva razvoja. Dakle, održivost pridonosi podizanju konkurentnosti nacionalne turističke ponude, što pretpostavlja drukčija strategijska opredjeljenja.⁷³

Za ispunjenje takvih ciljeva, odnosno postizanje dugoročne održivosti razvoja turizma i njegove konkurentnosti, nužno je sljedeće (prilagođeno i dopunjeno):⁷⁴

- Prepoznavanje i zadovoljenje potreba pojedinih segmenata turista, glede svih odrednica potražnje (količina, vrsnoća, prostor, vrijeme i cijene), jer će u protivnom negativne implikacije osobnog doživljaja turisti podijeliti sa svima iz svog okruženja, što može štetiti imidžu turističkog odredišta;

⁷³ Skupina autora: Strategije razvoja i marketinga turizma na području Knina, Europska unija, Grad Knin, Hrvatska turistička zajednica, TZ Grada Knina, Knin-Split, 2007. str. 31.-32. Isto, str. 187.-189.

⁷⁴ Strategija razvoja hrvatskog turizma do 2010. godine – finalna verzija, Republika Hrvatska, Ministarstvo turizma, Zagreb, 2003. str. 16.

- Stvaranje političkog, ekonomskog i pravnog okvira za razvoj kvalitetne, inovativne i turističkim trendovima primjerene turističke ponude koja će povećati konkurentnost ukupnog, kao i pojedinih sastavnica nacionalnog turističkog proizvoda na ciljnim emitivnim tržištima te tržištima kapitalnih turističkih investicija;
- Osiguranje preduvjeta za profitabilno poslovanje tvrtki, jer pozitivna poslovna klima stvara preduvjete za dolazak novih investitora i budući razvoj turizma;
- Formiranje otvorenog i konkurentnog tržišta, eliminacija razvojnih prepreka prilagođavanjem zakonske regulative, smanjivanje poreza u djelatnostima vezanim uz turizam te financiranje poticajnih i inovativnih turističkih projekata;
- Ulaganje u zaštitu i obnovu svih prirodnih bogatstava kao primarnog resursa, donošenje prostornog plana razvoja turizma utemeljenog na načelima održivog razvoja i implementaciji prostornih i ekoloških standarda, a za to je nužna suradnja i koordinacija na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini;
- Prepoznavanje i poštivanje kulturnih vrijednosti i različitosti turističkih odredišta i njihovih stanovnika koji imaju izravne koristi od razvoja turizma, jer je njihov odnos prema turizmu i turistima vitalan za dojam koji zemlja ostavlja te utječe na zadovoljstvo gostiju i ukupnu razinu koristi od turizma;
- Povećanje ulaganja u edukaciju, odnosno u obrazovanje i trening zaposlenih u turizmu na svim razinama, zbog osobita značaja osobnog kontakta s gostima te nasušne potrebe za educiranim menadžmentom; te
- Osiguranje kontinuirane aktivne uloge države koja, kroz razvoj infrastrukture, donošenje primjerene zakonske regulative i slično, uvelike utječe na turistički potencijal države i konkurentnost, od čega ima dugoročno velike koristi.

Znači, valja uspostaviti ravnotežu odnosa, potreba i ciljeva različitih sudionika turističkog tržišta jer će se samo tako stvoriti pretpostavke za stabilan i

dugoročno održiv turistički razvoj. S obzirom na globalne ekološke, socijalne i gospodarske izazove međunarodna je zajednica odredila okvire osiguranja održiva razvoja koje je WTO prilagodio održivom turističkom razvoju konstatirajući:⁷⁵

*Održivi razvoj turizma u obzir uzima potrebe današnjih turista i turističkih destinacija, no također štiti i poboljšava razvojni potencijal za budućnost. Svi se resursi smiju koristiti ti samo u toj mjeri u kojoj su zadovoljeni ekonomski, socijalni i estetski zahtjevi svih sudionika na turističkom tržištu.*⁷⁶

Inače, primjena načela održivog razvoja turizma na nacionalnoj i regionalnoj razini pretpostavlja:

- Planiranje i upravljanje turizmom na svim razinama valja usmjeriti prema primjerenom korištenju resursa u turizmu;
- Konceptija održivog razvoja ne smije se shvaćati *antirazvojn*om odnose i na turizam;
- Konceptiju održivog razvoja valja ugraditi u dugoročni razvoj turizma;
- Upravljanje održivim razvojem turizma valja voditi računa o zaštiti okoliša, ali i o ekonomskim, društvenim, kulturnim, političkim i drugim aspektima;
- Svi zainteresirani subjekti na svim razinama trebaju biti uključeni u donošenje odluka o održivom razvoju;
- Tvrtke trebaju iskoristiti tržišne prednosti primjene održivog razvoja u svom poslovanju;
- Zbog mogućih sukoba zainteresiranih subjekata u korištenju resursa, nužni su ustupci i kompromisi;
- U ocjeni koristi i troškova održivog razvoja turizma valja uvažavati sve subjekte koji imaju utjecaj na održivi razvoj i slično.

⁷⁵ Isto, str. 17.

⁷⁶ Smolčić Jurdana, Dora.: Prednosti i ograničenja primjene koncepcije održivog razvoja turizma (doktorska disertacija), Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2003.

4. ZAKLJUČAK

Pod održivim turizmom podrazumijevamo svaki vid turizma koji trajno pridonosi zaštiti životne sredine, socijalnog i ekonomskog integriteta i unapređivanju prirodnih, stvorenih i kulturnih vrijednosti. Ključno je pitanje kako održivi razvoj primijeniti u svim turističkim aktivnostima, od masovnog, do turizma u prirodi i specijalnih vidova turizma. Nužno je identificirati pogreške koje su dovele do degradacije turističkih odredišta širom svijeta zbog nekontroliranog razvoja turizma te osmisлити razvoj čiji će utjecaj na životnu sredinu i okoliš biti znatno korigiran. Valja omogućiti ljudima uživanje i stjecanje znanja o prirodnim, povijesnim i kulturnim obilježjima okruženja, uz očuvanje integriteta mjesta te poticanje ekonomskog razvoja i dobrobiti lokalne zajednice. Održivi turizam obuhvaća sve gospodarske segmente, uz smanjenje utjecaja turističkog prometa na životnu sredinu i okoliš, osobito smanjenje korištenja neobnovljivih resursa.

S porastom slobodna vremena, zarade i modnih trendova, 180 milijuna Europljana ide na odmor svake godine. Avanturistički duh sve je uočljiviiji kod suvremenih turista, kao i potražnja za aktivnostima u prirodi te kulturnim i rekreacijskim sadržajima. Većina turista izbjegava destinacije s narušenom životnom sredinom, pa se pomiču prema istočnom Sredozemlju i središnjoj i istočnoj Europi. Kako bi se postigao razvoj održivog turizma, nužan je integralni pristup njegovom planiranju i upravljanju, što je zahtjevna poslovna disciplina. To je više od pukog zelenog plana i traži povezivanje društvenih, ekonomskih, kulturnih i ekoloških aspekata, s pogledom na kvalitetu života cjelokupnog stanovništva. Održivi turizam prvenstveno zagovara svaku vrstu turističke djelatnosti usklađenu s održavanjem zaštićenih resursa te prirodne i kulturne i/ili izgrađene baštine.

Održivost je pri mjenjiva na sve turističke aktivnosti, uključujući konvencionalne (tradicionalne) i alternativne oblike turizma. Održivost je danas krovni model za turističku zajednicu, a kao razvojni model destinacija koje traže svoje mjesto na tržištu, drži se nekompatibilnim s razvojem masovnog turizma. Iako i on rezultira

ekonomskim koristima, degradacija prostora i socio-kulturnog miljea koje on uvjetuje, neprihvatljivi su lokalnom stanovništvu i zajednici. Održivost se nametnula i kao korektivna mjera te u mnogim slučajevima (primjerice, Baleari, Španjolska) znači drukčiju upotrebu istog sredstva.

Održivi turizam nudi nove mogućnosti subjektima lokalne zajednice, izbjegava se zamjena ekoloških ciljeva za kratkoročni ekonomski rast, zalaže se za trajne vrijednosti turističkog razvoja određenog područja i slično, a opipljive se koristi prenose i na buduće naraštaje. Održivost je prekretnica u smjeru podržavanja razvoja koji se predstavlja kroz dosad najuspješniji model provedbe, kroz Agendu 21, odnosno Lokalne Agende 21, a njezino geslo (*misli globalno, djeluj lokalno*) paradigam je današnjice. O zaštiti resursa trebaju skrbiti sve institucije, a ne samo turističke, jer će i to dovesti do usmjeravanja turizma s masovnog na kvalitetni koji pruža dobar odnos vrijednosti za novac.

LITERATURA

- Alfier, D.: Turizam - izbor radova, Institut za turizam, Zagreb, 1994.
- Carić, H. (preveo, prilagodio i uredio): Održivi turizam u deset koraka: planiranje održivog turizma zasnovanog na baštini i prirodnom nasljeđu: priručnik za razvijanje i upravljanje turističkim regijama, destinacijama i proizvodima, Institut za turizam i Odraz - Zajednica za održivi razvoj, Zagreb, 2006.
- Debeljak, H.: Rječnik pojmova poslove etike, u Skupina autora (urednik Kristijan Krkač):
- Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost, ZŠEM i Mate, Zagreb, 2007.
- Ecovast – Strategija za ruralnu Europu, 1988.
- IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) u izvješću: Aviation and the Global Atmosphere iz 1999. godine.
- Moutinho, L.: Strateški menadžment u turizmu, Masmedia, Zagreb, 2005.
- Müller, H.: Turizam i ekologija, Masmedia, Zagreb, 2004.

- Mušura, A.: Korporacijska društvena odgovornost i održivi razvoj, u Skupina autora (urednik Kristijan Krkač): Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost, ZŠEM i Mate,
- Program za Razvoj Ujedinjenih naroda: Studija održivog turizma i eliminacije siromaštva,
- Izvješće Sektoru za međunarodni razvoj, Deloitte & Touche, IIED, ODI, travanj 1999.
- Skupina autora (urednici: B. Vukonić i N. Čavlek): Rječnik turizma, Masmedia, Zagreb, 2001.
- Skupina autora: (stručni redaktor i glavni urednik Oskar P. Springer): Ekološki leksikon, Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja i Barbat, Zagreb, 2001.
- Skupina autora: Strategije razvoja i marketinga turizma na području Knina, Europska unija,
- Grad Knin, Hrvatska turistička zajednica, Turistička zajednica Grada Knina, Knin-Split, 2007.
- Smolčić Jurdana, D.: Prednosti i ograničenja primjene koncepcije održivog razvoja turizma (doktorska disertacija), Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2003.
- Strategija razvoja hrvatskog turizma do 2010. godine – finalna verzija, Republika Hrvatska, Ministarstvo turizma, Zagreb, 2003.
- Travis, A.S.: Ekoturizam ili održivi ruralni turizam: prednost imaju alternativna rješenja, Turizam, 48/2000. br. 4. str. 365.-372.
- Vujić, V. (redaktor): Održivi razvoj turizma, Fakultet za turistički i hotelski menadžment, Opatija, 2005.
- Weber, S.: Marketing destinacije u funkciji održivog razvitka turizma, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Prema održivom razvitku turizma u Hrvatskoj, Institut za turizam, Zagreb, 1994.
- Žuvela, I.: Ekološki aspekti održivog razvoja jadranskog turizma, Pomorski zbornik, 34/1996. str. 87.-109.

INTERNET

- <http://fijet-croatia.com/?link=44>
- <http://mojcvijet.hr/content/view/166/73/>
- http://www.dadalos.org/nachhaltigkeit_hr/grundkurs_1.htm
- http://www.efgz.hr/...//Održivi_razvoj_turizma_i_osnove_turističke_politike.ppt
- http://www.ekoplan.gov.rs/odrzivi_turizam-78_c52_content.htm
- <http://www.eol.hr/mertin/odrednice.htm>
- http://www.flaks.hr/index.php?option=com_content&task=view&id=958Itemid=72
- <http://www.germanwatch.org/rio/c7-aviad.htm>
- <http://www.tourismconcern.org.uk>
- <http://www.world.tourism.org/sustainable/conceptslum>
- http://www.worldtourism.org/code_ethics/eng.html
- http://www.world-tourism.org/frameset/frame_sustainable.html

„ PANONICA – NOVI TURISTIČKI PROIZVOD U FUNKCIJI REGIONALNOG RAZVOJA TURIZMA „

Almazaga Čatović
Zlatan Džaferović

UVOD

Jedan od bitnih faktora uključivanja regija u međunarodne ekonomske tokove svakako je turističko ugostiteljska djelatnost, koja sve više poprima vodeću ulogu u razvoju svjetske privrede. Prema podacima UNWTO broj dolazaka u 2012 godini je veći za 4% što iznosi 39 miliona, više u odnosu na 2011 godinu. Po prvi put u historiji turizma, UNWTO je zabilježio jednu milijardu i trideset pet miliona turista/dolazaka.

Politika evropske unije se zasniva na regionalnom razvoju i povezivanju međusobno srodnih regija. U ovom radu ćemo dokazati da regija SIBiH je eklikantan primjer potvrđivanja politike i razvoja evropske unije (regionalni razvoj turizma i regionalni razvoj poljoprivrede).

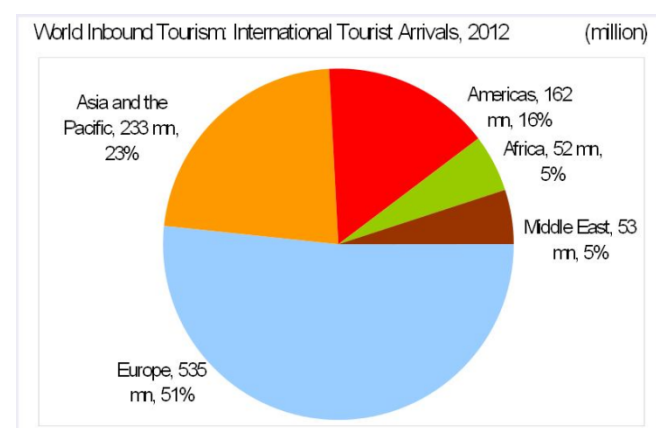
U radu ćemo se osvrnuti na regiju sjevero-istočna Bosna i Hercegovina i uticaj mikro turističke destinacije „PANONICA „ na njen turistički razvoj. Turizam u regiji SIBiH počiva na bogastvu prirodnih i antropogenih turističkih vrijednosti koje su različito razmještene. Tome treba dodati bogato kulturno nasljeđe iz daleke i bliže prošlosti. Na to se nadovezuje povoljnost turističko – geografskog položaja i privlačnost većih turističkih centara. Regija SIBiH predstavlja veoma zanimljivu turističku destinaciju.

Intenzivan razvoj domaćeg turizma zahtjeva, pored proširenja materijalne baze njenu savremeniju organizaciju i strukturu, svrsishodniju propagandu, školovanje i zapošljavanje, obogaćivanje sadržaja turističkog boravka i niz drugih aktivnosti. Neophodno je više i bolje koristiti postojeće prirodne potencijale i investirati u razvoj turizma. Predmet ove teme sastoji se u kompleksnom istraživanju date mikro turističke destinacije na razvoj turizma u regiji. U pitanju je turistička destinacija koju karakteriše kompleksnost odnosa turizma i ugostiteljstva na privredni razvoj SIBiH, u kojem razvoj turizma

iziskuje studiozan pristup, zasnovan na preciznim planskim osnovama.

➤ Podaci internacionalnih turističkih dolazaka UNWTO 2012/2013 godina

Uvidom u podatke UNWTO-a najveći broj internacionalnih turističkih dolazaka u 2012 g. ostvaren je u Evropi 535 miliona (51% od ukupnog broja internacionalnih turističkih posjeta), Azija i Pacifik sa 233 miliona (23%) i Amerika 162 miliona (16%). Uprkos trenutnim ekonomskim izazovima, u 2013 godini, očekuje se porast internacionalnih turističkih dolazaka širom svijeta, posličnom, ili neznatno sporijem tempu (+3% - +4%) i u skladu sa UNWTO-vom dugoročnom prognozom Turizam prema 2030 godini koji projektuje prosječan porast od 3,8% na godišnjem nivou između 2010 i 2020 godine.

Vječnu težnju i potrebu čovjeka za putovanjem i upoznavanjem novih krajolika i ljudi u različitim fazama društvenog i ekonomskog razvoja, poticali su različiti motivi. Turizam je široka društvena aktivnost zasnovana na putovanjima radi potreba koje se ne mogu zadovoljiti u mjestu stanovanja. U novije vrijeme turizam se razvija kao masovna pojava i u turistička kretanja se uključuju širi slojevi stanovništva. U ovom vijeku ljudi putuju najčešće radi odmora, zdravlja, želje za promjenom svakidašnje sredi ne ili druženja. Turistička privreda je uobičajen izraz za ekonomske efekte koje proizvodi potražnja turističke publike.

Od ukupne turističke potrošnje na saobraćaj i ugostiteljstvo otpada cca 65%, a zatim dolazi trgovina i zanatstvo, kultura i zdravstvo i sl.

➤ 1. *Turizam Bosne i Hercegovine*

Turizam značajno pridonosi razvoju svake zemlje, pa i Bosne i Hercegovine. U Bosni i Hercegovini prije svega zahvaljujući prirodnim i kulturno-historijskim potencijalima kao etno i gastro ponudom može se izgraditi kvalitetna ponuda. Najveća opasnost je nepoznavanje onoga što Bosna i Hercegovina ima da ponudi, a najvažnije je prepoznati kako se turistička ponuda razlikuje od ostalih. Istraživanje je pokazalo da Bosna i Hercegovina nema negativan imidž, već da je više riječ o neupućenosti. U tome slučaju bolje je biti ignorisan nego negativan. Upravo zbog ovakvog položaja Bosna i Hercegovina mora da vodi računa o pozicioniranju i imidžu i brendiranju kako bi se što bolje pozicionirala na turističkoj mapi svijeta. Konkurentna prednost predstavlja sposobnost turističke destinacije da stvara više vrijednosti za turiste u odnosu na svoju konkurentnost. Činjenica je da se broj turista svake godine povećava u Bosni i Hercegovini.

Međutim, Bosna i Hercegovina je zemlja čiji koncept još uvijek ne slijedi globalne razvojne trendove tj. neusmjeravamo razvoj turizma tako da se razlike domicilnog stanovništva i turista komplementiraju. Ti problemi se manifestuju u visokoj zastupljenosti turista niske kupovne moći. Turisti iz srednjih i viših slojeva kupovne moći rijetki su i uglavnom dolaze iz znatiželje ili u specijalnim aranžmanima, ali njihova potrošnja je mala radi siromašne ponude. S druge strane prosjek zadržavanja turista u BiH je i dalje dva dana. Turizam u Bosni i Hercegovini je prema Ustavnom uređenju u BiH na entitetskom nivou. Institucije zadužene za promociju turističke ponude su Turistička zajednica Federacije i 10 Kantona. Turistička organizacija RS-a i gradske općinske organizacije, kao i Brčko distrikt. U Federaciji finansiranje turističkih zajednica je riješeno Uredbom o turističkim članarinama i turističkim taksama, a u RS-u putem budžeta. Dakle jedna od ključnih spona razvoja turizma predstavlja i nepostojanje Zakonske regulative na nivou BiH, kao i institucije zadužene za promociju turizma na

državnom nivou. Vlada i poslovna zajednica moraju raditi kao partneri na razvijanju strateške vizije i razvojnih planova destinacije (graditi infrastrukturu, poboljšati dostupnost izvora finansiranja kredita, deregulirati, privatizirati, snižavati poreze, smanjiti birokraciju). Jer da bi se Bosna i Hercegovina prodala kao destinacija ona mora izabrati najatraktivniju, i najodrživiju budućnost. Nacionalni brend održava trajnu suštinu predstavlja osnovu njene dugoročne konkurentnosti.

Pred Bosnom i Hercegovinom je dug put u pozicioniranju bosanskohercegovačke turističke ponude na svjetskoj turističkoj mapi. Svi moraju biti svjesni da samo zajedničkim snagama možemo doći tamo gdje želimo, ali moramo prije toga znati gdje mi to želimo biti. Ako uzmemo primjer Toyote i njihovog menadžmenta koji je postavio sebi zadatak da bude bez greške, pa pogledajte danas, šta riječ toyota znači za kupce, auto bez greške. Znači samo zajedno, svi u svakom sektoru mogu izgraditi imidž ove zemlje i postaviti ga na željeno mjesto, od taksista, prodavaca, recepcionara, ministara, profesora, studenata, hotelijera koji moraju biti svjesni da plaćanjem svojih zakonskih obaveza mogu pomoći promociji svoje zemlje. Samo tako možemo korak po korak stići gdje želimo.

Kako možemo dovesti veći broj turista? Samo promocijom prirodnog, kulturnog, historijskog nasljeđa, etno i gastro ponudom. Bosna i Hercegovina je na zadnjem mjestu po osnovu ulaganja sredstava u promociju kako u BiH tako i u svijetu (posebno na međunarodnim svjetskim berzama London, Berlin, Pariz, New York, Beč itd). Evropske Olimpijske igre mladih 2017. za Sarajevo i Istočno Sarajevo, ali i za Bosnu i Hercegovinu znače mnogo, prije svega u infrastrukturi koja će se izgraditi, a BiH će lansirati u turističkom svijetu ponude i potražnje.

➤ 2. *Koncentracija turističkog prometa*

U 2013. godini turistički trendovi fokusirat će se na:

- ✓ opredjeljenje za putovanja u nedirnutu prirodu,

- ✓ kampiranje u bašti “Garden Camping” (kako je i ETC ranije najavio veoma popularno među američkim turistima)
- ✓ kratka putovanja
- ✓ kratki odmori sa zabavnim programom
- ✓ internet turistička ponuda i potražnja

Negativni uticaj turizma na životnu sredinu najprije su nastali na području velike koncentracije turista i turističkih objekata na malim prostorima. Veliki broj turista koji posjećuju turistička mjesta, dužina njihovog boravka i broj noćenja, aktivnosti (sport, zabava, rekreacija) i usluge koje im stoje na raspolaganju, doveli su do visokog stepena zasićenosti prostora i prekoračenja granice opterećenosti prostora.

Tabela broj 1. pokazuju stepen turističke zasićenosti u odabranim zemljama. Iz podataka o broju turista i ostvarenim noćenjima, i dužini obala na koji ma se ostvaruje najveći procenat turističkog prometa, vidi se da su Francuska, Španija i Italija najzasićenije turističke zemlje (stvarna opterećenost je još i veća nego što pokazuju podaci iz tabele). Broj turista koji posjećuju konkretni turistički lokalitet i dužina njihovog boravka, kao i aktivnosti kojima se oni bave za vrijeme boravka na destinaciji, uz usluge koje im stoje na raspolaganju u turističkom mjestu, određuju granicu opterećenja prostora, u skladu sa kapacitetom nosivosti prostora.

Kapacitet nosivosti (carryingcapacity) pokazuje prag-gornju granicu turističkih aktivnostiu okviru nekog prostora, iznad koje nastaje prezasićenost prostora / kongestija. Kapacitet nekog prostora pokazuje „broj korisni ka koji dati prostor može da prihvati u određenom vremenskom periodu, a da se ne desi nepovratna fizička ili ekološka degradacij a, kao ni degradacija koja će dovesti do kasnije turističke neiskoristivosti datog prostora ili lokacije. Ovaj pojam obuhvata ekološke (biološke) aspekte prostora, kao i rekreativne, odnosno turističko-ekonomske aspekte kasnijeg korišćenja“.

Kad se pređe određeni kapacitet nosivosti dolazi do degradacije životne sredine i fizičke, psihičke,biološke i ekološke saturacije (zasićenosti prostora). U vezi s tim mogu se razlikovati fizički, ekološki, psihološki,biološki i rekreativni kapaciteti prostora.

1. **Fizički kapacitet**– označava maksimalan broj turista, odnosno turističkih objekata koji se na nekoj turističkoj destinaciji može fizički smjestiti. On može biti ostvaren samo teoreski, ali tone bi bilo ekonomski, ekološki, psihofiziološki i socijalno-psihološki opravdano, te takav kapacitet ne bi bio optimalan kapacitet.

Tabela 1. Koncentracija turističkog prometa u odabranim zemljama

Zemlja	Dužina obale	Broj turista (000)	Broj noćenja (000)	Broj turista na 1 km	Broj noćenja na 1 km
Španija	1,935	39,281	174,833	2,030	9,350
Italija	5,933	64,474	274,753	1,087	4,631
Francuska	1,170	97,264	251,624	8,313	21,506
Grčka	7,362	11,651	53,435	158	726
Hrvatska	5,790	3,402	19,977	59	345

Izvor: Beber S, Mikačić B. Osnove turizma, Šolska knjiga, Zagreb, str. 150.

2. **Socio-psihološki kapacitet** - pokazuje broj ljudi – gornju granicu na nekom prostoru koji ne dovodi do smanjenja zadovoljstva gostiju (psihološka saturacija) odnosno do psihofizioloških tegoba usljed prenatrpanosti prostora (primjer prenatrpanosti; “Novosadski poljoprivredni Sajam“ ili bazen “Spens”, Stražilovo, “Štrand“, “Baščaršija” Sarajevo, “List Lukavac”, “Sajam šjive Gradačac”, Dani “Djevojačke pećine Brateljevići” Kladanj itd.

3. **Rekreativni kapacitet** – označava maksimalan broj posjetilaca koji se na jednoj površini može smjestiti, a da budu zadovoljene njihove potrebe za odmorom i rekreacijom putem raznih rekreativnih aktivnosti.

4. **Ekološki kapaciteti turističke destinacije**– označava maksimalni nivo turističkih aktivnosti u okviru turističke destinacije, a da pritom ne dođe do entropije ekosistema tog prostora.

ili kritično. U tom smislu kapacitet nosivosti – sposobnosti prihvata turista, nije jednaka u svakoj sredini. Osjetljivi ekološki lokaliteti, kao što su ostrva, neka istorijska mjesta, zaštićena prirodna područja, i slični prostori, teže podnoseveliki broj turista, nego neke rivijere ili veliki gradovi. Veličina i kriterijum maksimalno dozvoljenog opterećenja nacionalnog parka “Fruška Gora“, ”Tare“, „Delibatske Pješčare“, prirodnog rezervata “Zasavice“, „Ade Ci ganlije“, itd., razlikuje se od granice opterećenja Budvanske rivijere, Zlatiborske destinacije, Neuma itd. Procjena prihvatljivih kapaciteta je jedna od osnovnih savremenih tehnika u planiranju i upravljanju razvoja turizma s ciljem utvrđivanja dozvoljenih gornjih granica razvoja, odnosno optimalne eksploatacije turističkih resursa (tj. Održivog razvoja turizma). Svjeska turistička organizacija predložila je maksimalna dozvoljena opterećenja i gustinu posjetilaca za različite tipove aktivnosti i različite rekreativne lokacije (to je prikazano u sljedećoj tabeli).

Tabela 2. Kapacitet površine ili linije pristupa (WTO 1991.)

AKTIVNOSTI ILI LOKACIJA	DNEVNI BROJ POSJETILACA PO ha
Park šuma	<15
Prigradska šuma	15-70
Izletnički prostor velike gustine	300-600
Izletnički prostor male gustine	60-200
Golf	10-15
Ribolov ili jedrenje	5-30
Skijanje na vodi	5-10
Skijanje na snijegu	100 (na ha stazi)
Staze u prirodi za šetnju	40 (po km)
Staza u prirodi za jahanje	25-80 (po km)

(izvor: Preuzet o od M. Lješević - Turizam, rekreacija i životna sredina u „Ruralna ekologija“, Građevinski fakultet centar za životnu sredinu i GIS. Beograd 2002, str. 169)

Svaki od ove vrste kapaciteta može biti minimalan, maksimalan i optimalan. Logično je pretpostaviti da korištenje kapaciteta uvijek mora biti na nivou optimalnog kapaciteta. Takvo korištenje je održivo korištenje, te je to, dakle, održivi kapacitet, prema konceptu održivog razvoja. U istraživanjima je utvrđeno da različiti tipovi prirodnih kompleksa imaju specifičnu strukturu i karakteristike unutrašnjih veza među morfološkim jedinicama sistema i različito reaguje na spoljašnje uticaje, a u okviru toga i na opterećenje turista i rekreativaca. Zato opterećenje koje je za jedan prirodni kompleks bezopasan, za prirodni kompleks drugog tipa može biti opasno,

Iz prethodnog se može zaključiti da je utvrđivanje prihvatnog kapaciteta turističkog lokaliteta jedna od osnovnih preventivnih mjera zaštite sredine i prirode od negativnih turističkih aktivnosti i djelatnosti. Iz prethodnih analiza je očigledno da su često ciljevi razvoja turizma i ekološki ciljevi, konfliktni ciljevi, tj. da se ciljevi razvoja turizma i ciljevi životne sredine u određeni mjeri učajevima sukobljavaju. To je u osnovi tačno, i to potvrđuje turistička i urbanistička praksa. Štete koje turizam, posebno “veliki“turizam, prouzrokuje u prirodi su mnogobrojne, velike, i u dobroj mjeri neizbježne, jer razvoj turizma će na gotovo sve elemente ekosfere i ozbiljno ugrožava ekološku ravnotežu.

Međutim, bilo bi utopijai ekološki fanatizam, zabraniti dalji razvoj turizma. To ne bi bilo realno ni moguće, niti opravdano, ali je realno, i nužno i obavežno, preduzimati sve da dalji razvoj turizma bude održivi turizam –turizam koji miri ekološke ciljeve prema konceptu održivog razvoja. Znači ciljevi razvoja turizma i ekološki ciljevi nemoraju apriori biti konfliktni. Oni se moraju usklađivati, a to je suština održivog razvoja.

➤ 3. *Granice opterećenosti Panonskih jezera – Tuzla-Osnovne karakteristike*

✓ *ANALIZA OPTEREĆENOSTI MIKRO - TURISTIČKE DESTINACIJE - KOMPLEKS PANONSKIH JEZERA*

Kompleks Panonskih jezera nalazi se u središtu dijela grada Tuzle. To je prostor koji predstavlja produžetak Memorijalnog kompleksa “Slana Banja”, „Aleje Slobode“ sa partizanskim grobljem i nalazi se unutar šumsko-parkovskih površine prostorne cjeline Slana Banja – Borić.

✓ *LOKACIJA MIKRO-TURISTIČKE DESTINACIJE*

Kompleks definiraju: ulica Kulina Bana – Sjeverna gradska saobraćajnica jugo-zapadu; ulica Slani Bunari na sjevero-zapadu; Duga ulica, Šetalište Slana Banja i ograda kompleksa Rudnika soli na sjeveru; kompleks dječijeg zabavnog parka “Vrtić” i projektovana trasanastavka ulice Džindić mahala na istoj i jugoistočnoj strani.

Izgradnja jezera je izvršena prema koncepciji uređenja terena i formiranja vještačkih jezera zakupanje, gdje se sa slatkom vodom miješa određen procenat slanice iz slanah bunara. Zbog dimenzija kapaciteta stvorenih jezera bilo je potrebno obezbjediti značajnu količinu vode (cca 28000 m³).

✓ *GRAĐEVINSKE, SANITARNE I DR. KARAKTERISTIKE MIKRO-TURISTIČKE DESTINACIJE*

U podlozi jezera (“školjka jezera”) uređena je kompleksna konstrukcija koja obezbjeđuje nepropusnost. Oko Panonskih jezera izgrađeni su bitni i neophodni objekti:

- sanitarni čvor i svlačionice,
- objekti tehničkog postrojenja,

- restoran sa terasom,
- otvorena scena (bina),
- sportsko rekreativni tereni,
- ograda i kapije za ulaz u kompleks jezera,
- rekonstruisan je postojeći objekat rudnika i
- parking prostor.

✓ *KLIMATSKE KARAKTERISTIKE MIKRO-TURISTIČKE DESTINACIJE*

Na području grada Tuzle, klima je umjereno-kontinentalnog tipa čije je opšta odlika da su svačetiri godišnja doba jasno izražena. Vrijednost važnijih klimatoloških elemenata posljednjih 35 godina

uzeta su u obzir kod projektovanja objekta i to: temperatura, padavine, insolacija, ruža vjetrova, relativna vlažnost i vazdušni pritisak.

✓ *KARAKTERISTIKE, ZNAČAJ I MOGUĆNOSTI LOKACIJE*

Širi obuhvat kompleksa Panonskih jezera koja se protežu od Ulice Slani Bunari na zapadu do ulice Šetalište Slana banja na istoku, a obuhvata i kompleks teniskih igrališta ukupne površine 12 ha, je direktno naslonjen na Memorijalni kompleks “Slana banja” i Park šuma Trnovac.

Sa južne strane ovaj prostor tangira Sjeverna magistralna saobraćajnica koja ga razdvaja, odnosno povezuje sa zonom tradicionalnog gradskog centra u kojem je smještena pješačka zona (najveća u BiH) i niz najznačajnijih gradskih funkcija. Prema svemu navedenom lokacija ovog kompleksa je izuzetno atraktivna, jer se na ovaj prostor vrlo brzo može stići iz svih dijelova urbanog područja kako javni mgradskim saobraćajem, tako i pješačkim pravcima. Ako se uzme u obzir činjenica da su padine Trnovca prije 30-tak godina vrlo kvalitetno parkovski ozelenjene, to je jasno kakav zapravo značaj i ma ovaj prostor i da u tom smislu predstavlja dragocjenu priliku da se iskoristi za potrebe aktivne rekreacije građana Tuzle i šire regije.

Sve navedene karakteristike ovog prostora stvorile su mogućnost da se problem koji je prouzrokovalo slijeganje terena i devastacija nastala tom prilikom pretvore u prednost, te je postojeća barska površina pretvorena u slana jezera sa svim potrebnim pratećim sadržajima koji se koriste za

kupanje, aktivnu i pasivnu rekreaciju građana Tuzle i okoline.

Pravac pružanja Panonskog jezera 1 po dužnoj osovini je u pravcu istok-zapad. Dužina jezera je 172,50 m, minimalna širina 43,00 m, a maksimalna 80,00 m. Na istočnoj strani na užem dijelu jezera, a bliže dječijem vrtiću je izgrađeno kupalište za djecu sa dubinom od 40 do 60 cm. Na širem, zapadnom dijelu na kojem su smješteni i prateći sadržaji, dubina jezera je od 80 do 170 cm, i taj dio je predviđen kao kupalište za omladinu i odrasle. Ukupna vodena površina iznosi 11000 m², a zapremina 10-11000 m³. Šljunčana plaža za Kupaće smještena je uz sjevernu obalu jezera, između jezera i pristupne kolske saobraćajnice koja se na mjestu sjeverne kapije produžava u šetalište slana banja. Nakon realizacije I faze razvoja kompleksa **izgradnjom velikog jezera u julu 2003. g.**, etapni razvoj je nastavljen **2006. g. izgradnjom Arheološkog Parka–Neolitskog Sojaničkog naselja** sa muzejskom postavkom koja govori priču o kontinuitetu življenja na prostoru grada Tuzle još i zdođa Neolita. Početkom ljetnje sezone **2008. g.**, kapaciteti kompleksa su znatno povećani izgradnjom drugog slanog jezera, krajem septembra iste godine, stvoren je još jedan turistički proizvod–**Slani Slapovi** u formi inhalacionog zdravstvenog centra na otvorenom prostoru, jedinstvenog za ova područja. **U septembru 2012g.**, otvoreno je i treće slano jezero sa privlačnim turističkim sadržajima koje ćemo detaljno navesti u daljem izlaganju. Već naredne godine, turistička ponuda kompleksa Panonskih jezera će biti obogaćena *Muzejom Panonskog mora, Dječijim zabavnim parkom i Fitness centrom na otvorenom.*

Kompleks Panonskih jezera sa svojom turističkom djelat nošću (atraktivnost, čistoća vode i okoliša, dobra i jeftina usluga, lokacija, veliki broj posjetilaca) presudno je uticao na donošenje odluke o nagradi Općini Tuzla u izboru za najbolji turistički grad u BiH – **Zlatna turistička ruža** za prošle tri sezone kao i nagrade :

Zlatna Ugostiteljska Kruna (idejno rješenje Arheološkog Parka-Neolitsko Sojaničko naselje Panonsko jezero) u kategoriji posebnog njegovanja odnosa prema tradicionalnim kulturno-istorijskim vrijednostima BiH.

Drugu nagradu Odisej za 2012. Godinu za inovacije u javnim politikama i upravljanju, za projekat „Valorizacija prirodnog naslijeđa – Panonska slana jezera u Tuzli“.

Počevši od 2003. godine, UNWTO dodjeljuje nagradu Odisej za izvrsnost i inovacije u turizmu, kao priznanje inicijativama u turizmu koje su doprinijele unapređenju turizma, u skladu sa UNWTO ovim Globalnim etičkim kodeksom u turizmu i UN-ovim Milenijskim ciljevima (MDGs). Nagrada se dodjeljuje u četiri kategorije:

- Za inovacije u javnim politikama i upravljanju
- Za inovacije i poduzetništvo
- Za inovacije organizacija civilnog društva
- Za inovacije u nauci i tehnologiji

UNWTO Odisej Nagrada za inovacije, u svim kategorijama „vrednuje značajan doprinos inovativnih turističkih inicijativa koje su i konkurentne i održive u svom karakteru. Nominirani trebaju biti vrlo inspirativni i oni koji su napravili značajan uticaj na sektor turizma koji se može aplicirati“ (iz Otvorenog poziva za nagrade Svjetske turističke organizacije UN).

Dosadašnji rad kompleksa Panonskih jezera u Tuzli pruža optimističke prognoze za buduće razvojne planove. U toku proteklih kupališnih sezona, kompleks Panonskih jezera ukupne površine 5,5 ha, duži ne obale od 1.000 m., površina šljunčanog dijela plaža od 10.000 m², posjetilo je oko 3 milion gostiju, tj prosječna dnevna posjeta je 7000 gostiju, ali uzimajući u obzir činjenicu da je kompleks Panonskog jezera otvoreni vodeni park i van ljetnjesezone za sve

ljubitelje prirode i rekreacije, slobodno se može dati procjena od 3,5 milion posjetilaca tokom proteklih 10 godina rada. Rekordna posjeta kompleksu Panonskih jezera je ostvarena u sezoni 2012. g. sa oko 400.000 gostiju. Slana jezera predstavljaju vještačku akumulaciju vode unutar školjki koje su izgrađena od kombinacije geosintetičkih i prirodnih materijala (geotekstil, geomreža i geomembrana u kombinaciji sa pijeskom, tucanikom i šljunkom).

Veliko Jezero je vodne površine od 1.014 ha (10.140 m²), maksimalne dubine 1,6 m., dužine od oko 180 m, maksimalne širine oko 80 m, količina vode od 13.000 do 15.000 m. sa kotom vodene površine od 227,40 m.

Malo Jezero je vodne površine od 0,530 ha., dubine od 1,35 do 1,6m., sa količinom vode od 6.000 do 7.000 m., opsega od cca. 320 m.

Treće Panonsko jezero je na površini od 1,7 ha, vodne površine od 3.720 m vodene zapremine od 5.600 m³, dubine jezera 80cm. do 180 cm i dimenzije školjke 40,0 x 105,0 m. Jezero je dizajnirano u formi dva manja jezera sa prelivnicom i sa puno adrenalinske zabave sa dva vodena tobogana, dva hidromasažera (pačiji kljun) i vodenim gejzirom.

Specifičnost i jedinstvenost jezera je voda kojom se puni i predstavlja kombinaciju tehničke vode (doprema se cjevovodom iz vještačke akumulacije jezera Modrac) i slane vode iz sonih bunara u neposrednom zaleđu Panonskog jezera (ostaci kamene soli nekadašnjeg panonskog mora) i slanice sa crpilišta Tetima. Udio slane vode u ukupnoj vodenoj zapremini iznosi 30% sa salinitetom od 30 do 35 gr/l. i koji je neznatno ispod razine saliniteta morske vode. Pored saliniteta, voda Panonskog jezera sadrži i minerale (kalcijum, natrijum, sumpor, jod, brom itd.) te je opravdano stekla imidž "ljekovite" vode jedinstvenena našim prostorima pa i u Europi.

Obzirom na "bogatstvo" koje imamo u vodi Panonskog jezera, posebna pažnja i briga se void naodržavanju (hemijskom i bakteriološkom) jezerske vode kroz speci fičan tehnološki proces. Tehnološki proces se odvija kroz 24-satno filtriranje ukupne vodne zapremine jezera (2,5

ciklusa) i njeno hemijsko tretiranje kroz niz postupaka kao što su održavanje ph vrijednosti, dezinfekcija, uništavanje algi, flokacija (otklanjanje e zamućenosti vode) te stalno fizičko čišćenje kompleksa jezera.

Najvažniji segment tehnološkog procesa je filtracija vode koja se vrši pješčanim filterima u dva filter postrojenja sa 2,5 ciklusa u 24 sata za ukupnu vodnu zapreminu pri čemu je process automatizovan sa stalnim dotokom sveže tehnološke vode i slanice. Dezinfekcija vode kao drugi najvažniji proces, vrši se tekućim hlorom pri čemu se zavisno od vremenskih uslova i broja gostiju, koncentracija hlora održava na nivou od 0,2-0,5 mg/l. Sva mjerenja i analize jezerske vode (tri puta sedmično u sezoni kupanja) se obavljaju u Zavodu za javno zdravstvo TK pri čemu su sva dosadašnja mjerenja pokazala apsolutnu ispravnost i kvalitet jezerske vode u sezoni kupanja.

✓ DODATNI SADRŽAJI

U okviru plaža locirani su sadržaji, kao što su:

- otvorene pozornice,
- dječiji zabavni park
- igrališta za odbojku na pijesku,
- tobogani
- hidromasažeri
- vodeni gejziri
- garderobe, odnosno kabine za presvlačenja (20 kabina),
- tuševi (16 tuševa),
- sunčalište,
- šetalište koje je locirano između plaže i ograde, te niz ostalih elemenata mobilijara, kojistandardno predstavlja sastavni dio plaže,
- sanitarni čvor je lociran na središnjem dijelu plaže i postavljen neposredno uz škarpu između plaže i kružne pješačke staze, kako bi bio podjednako udaljen od plaže za djecu, kao i plažeza odrasle kupaće. Sastoji se od 8 kabina za muškarce, 5 kabina za žene i kabina za invalidna lica. U okviru ovog prostora obezbjeđeni su ugostiteljski objekti. Povećana visina terena koja je dobijena izvođenjem dina stvorila je veću visinsku razliku između površine jezera i okolnog terena, što onemogućuje potrebni stepen insolacije za organizaciju plaže.

✓ **KARAKTERISTIKE VODE ZA KUPANJE**

Pored rekreacionog aspekta u okviru kompleksa, slanoj vodi se pripisuju i određena pozitivna dejstva na zdravlje ljudi (reumatska oboljenja, hronične respiratorne bolesti), što povećava zainteresovanost za posjete ovom kompleksu. Miješanjem slane i slatke vode u željenom omjeru (7:3 u korist slatke vode), te se dobija slanitet NaCl 30 g/l (slanica ima koncentraciju NaCl 160 g/l). Kvalitet vode u jezeru Panonika kontroliraju:

- Vlastiti laboratorij preduzeća i to u pogledu fizičko-hemijskih osobina,
- Zavod za javno zdravstvo TK-a u pogledu fizičko-hemijskih i bakterioloških osobina vode zakupanje.

Grafički prikaz - Panonskih jezera Tuzla

Izvor: www.panonika.ba

Tabela 3. Koncentracija turističkog prometa na mikro-turističkoj destinaciji Panonskog jezera
Godišnji promet

Godina	Dužina plaže	Broj turista	Broj turista na 1 m
2008.	1000 m	cca 340.000	340
2009.	1000 m	cca 310.000	310
2010.	1000 m	cca 300.000	300
2011.	1000 m	cca 300.000	300
2012.	1400 m (cca)	cca 400.000	286

Sopstvena istraživanja

Napomena

U opticaju je 2500 sezonskih ulaza (penzioneri, stalne propusnice) koji se ne evidentiraju prilikom posjete "PANONICI".

Tabela 4. Koncentracija turističkog prometa na mikro-turističkoj destinaciji Panonskog jezera
Dnevni promet

Godina	Dužina plaže	Broj turista	Broj turista na 1 m
2008. jul/dnevna	1000 m	cca 12.000	12,0
2009. jul/dnevna	1000 m	cca 11.000	11,0
2010. jul/dnevna	1000 m	cca 10.500	10,5
2011. jul/dnevna	1000 m	cca 10.500	10,5
2012. jul/dnevna	1400 m	cca 14.500	10,4

Sopstvena istraživanja

- Za protekli period u sezoni kupanja 2003-2012. godine, broj posjetilaca-kupača kretao se od 1000 do 10,000 (najveća jedno-dnevna posjeta u 2012 godini iznosila je 14,500 posjetilaca), što predstavlja povećan broj korisnika i preko 9,6 puta od projektovanog.

- Nameće se zaključak da je neophodno povećati kapacitet kompleksa u smislu iznalaženja rješenja za izgradnju novih jezera na datoj mikro-turističkoj destinaciji.

- Panonska jezera u Tuzli zadovoljavaju sve ekološke standarde prema postojećim zakonskim propisima i ISO standardima koji regulišu ovu oblast.

• Manifestacije koje obilježavaju sadržaje na Panonskim jezerima su:

Aqua Aerobic, Susreti raftera i raft klubova, Posjete škola, Turizam plus, Dodjela Zlatne Turističke ruže, Direktni TV prijenosi BH, FTV I RTRS, Tuzlanski lonac na novinarski način, Proljetni radovi, Posjeta Italijana, Provod na Panonskim jezerima, Zapali na Majorku – FDS nagradna igra, CODE Beach Volleyball Open, Skola plivanja, BH Telecom turnir u odbojci na pijesku, Latino Summer Dance Party, Koncert urbane narodne muzike, Meduza House Summer Party, Posjeta KUD Hotead –Turska, XI Bajramski turnir u malom nogometu, Otvaranje dječijeg zabavnog parka “Vrtić”, Međunarodni susreti raft era, Turnir u malom nogometu za žene, Koncert Tuzlanki I Tuzlanskih tamburaša, TDR malonogometni turnir s Ćirom i Enisom, Koncert Ramize Milkunić, Ćovječe ne ljuti se, uključi se, Finalistice izbora MIS BH na Panonskom, Zabavne igre BH Telecoma, NATO rukometni turnir, Malonogometni turnir za Dan penzionera, Sportski dan/izlet OŠ “Pazar”, Auto Moto Show, Druženje Načelnika I djece sa posebnim potrebama, Nagradna igra Moje pivo, ĆAO BAND I Aqua aerobic, Sunny Spar kasse Party, Koncert Nedžada Salkovića, Fun Bike na Panonskom, “Veseli bicikl” i u centru Tuzle, Tuzlanski PLIVATON, Tuzlaci otvorili još jedan Guinnessov record, ICE FUN Challenge, Škola osnove klizanja, Sniježna Panonica.

Pitamo se da li u Evropi pa i čitavom svijetu, na jednoj mikro turističkoj destinaciji ima ovoliko sadržaja koje, domaći i strani turisti konzumiraju.

Zaključak :

1. Regija SIBiH predstavlja zanimljivu turističku destinaciju, što je rezultat njenog geografskog položaja, izuzetnih netaknutih ljepota, kulturno historijskih vrijednosti, tradicija, religija, dobrih ljudi i izvanrednih klimatskih uslova.
2. Turizam je razvojna šansa regije SIBiH koja doprinosi rastu GDP-a, porastu zapošljavanja, mogućnosti domaći i stranih investicija i ravnomjernijem razvoju regija.
3. Turistička regija je zbir mikro turističkih destinacija koja predstavlja optimalnu ponudu i kvalitet turizma. Tu mislimo na površinu, broj stanovnika (regija SIBiH 1,2 milina stanovnika) smještajni kapaciteti, prehrana, sport, zabava, kultura, slika krajolika, znamenitost, srdačnost stanovništva, klima i drugo.
4. Nova koncepcija mikro turističkog razvoja mora biti utemeljena na tržišnim načelima, privatnoj inicijativi, ekonomiji malog i srednjeg poduzetništva, ekološkoj ravnoteži, kulture, te načelu razvoja destinacije kao funkcionalne cjeline.
5. Najveća opasnost za razvoj turizma je ne poznavanje onoga što imamo da ponudimo, kao i neadekvatna promocija turističkih proizvoda i njihov plasman na ciljane tržišta.
6. Istraživanja su pokazala da je u 2012 godini povećan broj posjetilaca za 9,6 puta u odnosu na projektovani kapacitet panonike. Nameće se zaključak da je potrebno graditi nova jezera i nove sadržaje na mikro turističkoj destinaciji.

7. Panonica predstavlja razlog za putovanja a njene manifestacije u njoj izazivaju posjetu. Potrošnja nastaje tamo gdje se i proizvodi ponuda za odmor.

LITERATURA:

Almazaga Čatović „Turističko ugostiteljska djelatnost faktor razvoja privrede Tuzlanskog kantona“, „Bemust“ – Sarajevo, 2005 god
Almazaga Čatović „Ekonomske i (ne) ekonomske funkcije turizma“, „Printkom“ – Tuzla, 2011 god
Almazaga Čatović „Osnove Turizma“,

„Internacionalni Univerzitet Travnik“ – Travnik, 2012 god
Almazaga Čatović, Saša Kicošev „Informacione tehnologije u turizmu - Naucna monografija“, „Printkom“ – Tuzla, 2011 god
Slobodan Blagojević „Turizam- ekonomika turizma“, „Savremena administracija“ – Beograd, 2001 god
www.panonica.ba
UNWTO Global tourism Forecast to the Year 2000 and Beyond, Vol. 1, The World Madrid, 1995 god, Str. VIII

ODRŽIVI TURIZAM U CRNOJ GORI - PERSPEKTIVE RASTA I RAZVOJA

Dr Dragan Bulatović

JP “Sportski objekti” Podgorica

Sažetak: U ovom radu se tretira problematika održivog razvoja turizma, sa posebnim fokusom na perspektive daljeg rasta i razvoja crnogorskog turizma. Cilj rada je da ukaže na to da se menadžment turističke destinacije mora fokusirati na dostizanje ciljeva kvalitativnog razvoja umjesto kvantitativnog rasta kao što je to do sada bio slučaj. Održivi razvoj turizma zahtijeva napuštanje koncepta masovnog turizma i ublažavanje njegovih negativnih efekata kroz razvoj novih ili specifičnih oblika turizma. Za mnoge nerazvijene i zemlje u razvoju, među kojima je i Crna Gora, prihodi od turizma čine značajan stub njihovih ekonomija. Ove zemlje putem turizma u značajnom dijelu obezbjeđuju finansijska sredstva za ekonomski rast zapošljavanje i razvoj. Zahvaljujući tome, dugo vremena je podsticana ekspanzija turizma kao privredne grane, a da pritom nije vođeno računa o štetnim uticajima koje ova privredna grana sa sobom nosi, tako da su neke turističke destinacije dugoročno pretrpjele više štete nego što su imale koristi od turizma. Nekontrolisani rast turizma s obzirom na njegovu prostornu i vremensku koncentraciju prouzrokuje ekološke, socijalne i ekonomske štete. Masovni turizam praćen industrijalizacijom i urbanizacijom postao je najznačajniji faktor pritiska na prostor što dovodi do degradacije životne sredine na najatraktivnijim i sa turističkog aspekta najvrednijim i najosjetljivijim područjima. Tako turizam počinje da uništava vlastitu supstancu i pretvara se u svoju suprotnost. Ovakva iskustva uz promjenu društvene strukture i svijesti dovela su vremenom do novog posmatranja turizma. Nova globalna ekonomija mijenja klasične ekonomske obrasce ponašanja, organizovanja i ukupne strukture, te na taj način dovodi u pitanje iluziju ekonomskog rasta u svim privrednim sektorima pa i u turizmu. Održivi razvoj turizma danas je postao prioritet gotovo svih turističkih destinacija, a razvojna vizija turizma se ne može uspješno koncipirati ako se istovremeno ne sagleda socijalna, politička, kulturna, ekološka i tehnološka vizija.

Naravno, sve ove razvojne dimenzije jednako su važne, a sklad između njih se može postići jedino ako turizam prestane nekontrolisano da raste i nastavi da se razvija na kvalitetan i održiv način. Održivi turizam predstavlja širok pojam i obuhvata sve forme turizma uspostavljene u skladu sa prirodnim, socijalnim u društvenim vrijednostima, koje omogućavaju domaćinima i gostima međusobne interakcije i pozitivno zajedničko iskustvo. Takav turizam moramo razvijati i u Crnoj Gori.

Ključne riječi: turizam, održivi razvoj, turistički rast i razvoj, Crna Gora

SUSTAINABLE TOURISM DEVELOPMENT IN MONTENEGRO - GROWTH AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES

Abstract: *This work deals with sustainable development of tourism issues, with special focus on the perspectives of further growth and development of Montenegrin tourism. Aim of this work is to emphasize the fact that tourism destination management must be focused on achieving qualitative development goals instead on quantitative growth, as was the case until now. Sustainable tourism development requires abandonment of mass tourism concept and soothing its negative effects through the development of new or specific forms of tourism. For many underdeveloped and developing countries (such as Montenegro), tourism based income represent a significant part of their economy. These countries secure their financial assets for employment, economic growth and development through tourism based income. Because of this, tourism expansion has been encouraged and no one cared for negative effects of such expansion. The result of such policy was that these destinations have suffered much more damage than benefits. Uncontrolled tourism growth, considering its spatial and time concentration, causes ecologic, social and economic damage. Mass tourism followed by industrialization and urbanization became the most significant factor of spatial devastation which leads to degradation of the environment at the most attractive and, from the tourism aspect, the most valuable and the most sensitive areas. This is how tourism starts to destroy itself from the inside and converts into its opposite. This sort of experience with a change in social structure and consciousness has led in time to a new aspect of tourism. New global economy is changing standard economic behavioral patterns, organization and structure and by doing this it brings into question the illusion of economic growth in all economy sectors and tourism as well. Sustainable tourism development today has become a priority in almost every tourism destination and tourism development vision can not be successfully outlined unless if we at the same time envisage social, political, cultural, ecologic and technologic aspect. Nevertheless, each of these development aspects is equally important and harmony between them can be achieved only if tourism stops to grow uncontrollably and continue to develop in quality and sustainable manner. Sustainable tourism is a broad term and takes in all forms of tourism established in accordance with natural and social values that make it possible for hosts and guests to interact and to achieve positive mutual experience. This is the kind of tourism we are supposed to develop in Montenegro.*

1. UVOD

Turizam je najbrže rastuća industrija na svijetu. Međutim, kada govorimo o rastu turističkog ili bilo kog drugog ekonomskog sektora neophodno da napravimo razliku između rasta i razvoja jer između njih ne postoji znak jednakosti kako se to donedavno smatralo. U eri masovnog turizma, za turizam je bila najvažnija stopa rasta, mjerena većim brojem turista i njihovih noćenja, povećanjem deviznog priliva i sl.

Turistička izgradnja je u ovoj fazi nemilosrdno devastirala prostor, afirmisana su i promovisana uniformna tzv. "4S" (Sun, Sea, Sand, Sex) putovanja. Međutim, takav agresivni turizam, koji je slijedi o isključivo ekonomske i tehničke zahtjeve, zanemarivao je kvalitativne razvojne determinante, a saturirani prostori vremenom su postali neatraktivni za turiste.

Vlade širom svijeta postale su svjesne činjenice da je upravljanje turizmom složeni sistem koji traži veliko i složeno interdisciplinarno znanje na lokalnom, regionalnom i državnom nivou. Turizam se mora učiniti održivijim jer loše upravljanje ovim sektorom može imati dalekosežne posledice na ekonomskom, sociokulturnom i ekološkom planu. Danas se uspjeh u turizmu više se ne mjeri brojem posjetilaca već doprinosom turizma ukupnom društveno ekonomskom razvoju zajednice. Turizam se počeo transformisati iz "tvrdoga" u "meki", napravljen je zaokret od masovnog ka održivom turizmu, što podrazumijeva fokusiranje menadžmenta turističke destinacije na ciljeve kvalitativnog razvoja umjesto kvantitativnog rasta. Mnoge destinacije prepoznale su šansu da postepenim napuštanjem koncepta masovnog turizma i razvojem novih specifičnih vidova učine turizam održivijim na duže staze. Kvalitetan razvoj specifičnih vidova turizma pozitivno utiče na zaštitu prirodnog okruženja od daljeg ekološkog propadanja, bolji život lokalne zajednice i obezbjeđuje pozitivno iskustvo turista i domaćina. Ovakvi trendovi pogoduju Crnoj Gori koja ima, prije svega u zaštićenim područjima, zavidne potencijale da razvije i ponudi kvalitetne specifične vidove turizma zanovane na prirodi.

Valorizacija ovih potencijala predstavlja šansu za produženje turističke sezone, diversifikaciju turističkog proizvoda i postepno napuštanje koncepta masovnog turizma, kakav je dominantno prisutan na Crnogorskom primorju, tj. njegovo kvalitetno prestrukturiranje.

2. AKTUELNO STANJE SVJETSKOG TURIZMA

Turizam kao pojava ima dugu istoriju ali je tek od druge polovine XIX vijeka, a naročito u XX doživio opšteplanetarnu ekspanziju. Možda se još jedino sport kao društveni fenomen širokih razmjera može pohvaliti velikom dinamikom i masovnošću (Bulatović, 2008).

Svjetski turizam je jedini privredni sektor koji u poslednjih šest decenija bilježi konstantan rast. Iako nije imun na krizne situacije turizam je pokazao da im se može bolje oduprijeti od drugih industrija. Kao što se vidi na slici 1. broj turista koji putuju našom planetom prešao je 2012.godine, prvi put u istoriji, jednu milijardu.

Slika 1. Međunarodni turizam u 2012.

Prema podacima UNWTO (2013) u svijetu je 2012. ostvareno 1.035 milijardi turističkih dolazaka što je za 4% više u odnosu na 2011. Evropa je i dalje najposjećenija turistička regija sa koja ostvaruje više od polovine svih turističkih dolazaka u 2012. taj broj je iznosi o 535 miliona, međutim, najveći rast od 7% zabilježio je region Azija i Pacifik. Jedini region gdje je zabilježen pad turističkih dolazaka od 5% je Srednji istok. Prema prognozama UNWTO međunarodni turizam će prosječno godišnje rasti po stopi od 3,8% do 2030. (Tourism Towards 2030). Turizam ima značajne pozitivne efekte na ekonomije mnogih zemalja, tako je u 2011. generisao 9% svjetskog BDP i obezbjeđivao direktno i indirektno 255 miliona radnih mjesta. Vjeruje se da će broj zaposlenih u turizmu do 2022. godi ne porasti na 328 miliona, te da će svako deseto radno mjesto na planeti biti u turizmu (World Tourism & Travel Council, 2012). Kada se izneseni podaci uzmu u obzir on daje jasno zašto mnoge zemlje baš u turizmu vide ključ za razvoj prosperitet i bolji život. Na turbulentnom tržištu ključni činilac uspješnog turizma je sposobnost prepoznavanja i prilagođavanja promjenama. Najuspješnije turističke destinacije na samo da uspješno idu u susret tim promjenama već ih i same kreiraju.

3. TURISTIČKI RAST I RAZVOJ

Masovna proizvodnja, masovna potrošnja, masovna kultura i obrazovanje, pa i masovni turizam do skoro su bile karakteristike ekonomske uspješnosti najmoćnijih ekonomija i predstavljale izvor njihove snage na svjetskom tržištu. Takav ekonomski rast proizilazio je iz njihove industrijske moći. Proizvesti, potrošiti, obrazovati što je moguće više, više od drugih, maksimirajući pritom ekonomsku efikasnost, bila je opšta maksima ekonomske uspješnosti. Vremenom je to dovelo do sve veće polarizacije privreda na bogate, sve bogatije i siromašne, sve veći tehnološki i ukupni razvojni jaz među njima, kao i niz negativnih uticaja na životnu sredinu i opadanje kvaliteta života i rada ljudi. Rasprave i sukobljavanja o prirodi ekonomskog rasta i potrebi njegovog razlikovanja od ekonomskog razvoja posebno su intenzivirane 1970-tih godina.

One su izazvane objavljivanjem knjige "Granica rasta" (The Limits to Growth, Meadows i drugi, 1972), koja je upozorila na probleme geometrijskog rasta broja stanovnika, klimatske promjene, zagađenje voda, probleme neobnovljivih resursa, nuklearni otpad i sl. Danas se većina stručnjaka slaže da se rast i razvoj često pogrešno koriste kao sinonimi (Nafziger, 1990; Sharpley & Telfer, 2002; Todaro, 1989). Zato je kada govori mo o rastu turističkog ili bilo kog drugog ekonomskog sektora neophodno da napravimo razliku između rasta i razvoja jer između njih ne postoji znak jednakosti kako se to donedavno smatralo. Ekonomski rast je definisan kao rast Bruto domaćeg proizvoda, ako se uzme u obzir porast broja stanovnika, onda je ekonomski rast definisan kao rast Bruto domaćeg proizvoda po stanovniku. U pitanju je, dakle, prije svega kvantitativna promjena koja nije prikladna mjera ekonomskog razvoja.

Pojam razvoja se obično koristi da opiše nivo ekonomskog i društvenog preobražaja u nekoj zemlji (Thirwall, 1989). Pa je nasuprot ekonomskom rastu ekonomski razvoj označen kao kvantitativna i kvalitativna promjena (Senjur, 1995). Todaro (1989) smatra da razvoj mora biti koncipiran kao mulidi menzionalni process koji uključuje velike promjene u društvenim strukturama, popularnim stavovima i državnim institucijama. On podrazumijeva privredni rast ali i smanjenje nejednakosti i iskorjenjivanje siromaštva. Razvoj u svojoj suštini znači cijelu paletu promjena koje vode boljem materijalnom i duhovnom životu pojedinaca i zajednice. Ekonomski razvoj je proces stvaranja kvalitativno novih ekonomskih mogućnosti, pa se može reći da ekonomski razvoj obuhvata ekonomski rast, obim i efikasnost investicija, rast populacije, kvalitet radne snage i motivisanost za uspjeh, tehnološki napredak, veličinu tržišta, strukturne promjene i društveno-ekonomsku situaciju. Glavna razlika između ekonomskog rasta i ekonomskog razvoja je u sledećem: u fokusu proučavanja ekonomskog rasta je proizvodnja ili povećanje njenog obima i kvaliteta, dok je u fokusu proučavanja ekonomskog razvoja čovjek i povećanje kvaliteta njegovog života u okviru dugoročnog opstanka.

Ekonomska razvojna vizija danas ne može uspješno koncipirati a da se istovremeno ne sagleda i socijalna, politička, kulturna, ekološka, etička vizija. Pritom su sve razvojne dimenzije jednako važne (Engel, R. i Engel, G., 1990). Uprkos značajnom rastu BDP u mnogim zemljama u razvoju nijesu iskorijenjene nejednakost, nezaposlenost i siromaštvo (Hicks i Streeten, 1995; Ladens, 1995; Seers, 1979; Todaro, 1989). U tom kontekstu doprinos turizma rastu BDP ne može se smatrati kao doprinos razvoju, ako se prethodno ne ispituju benefiti koje je turizam donio različitim grupama i regi onima. Pod turističkim rastom Vukonić i Čavlek (2001) porazumijevaju stalno narastanje turističkog prometa u poređenju s prethodnim periodom. Turistički rast je moguć u obliku fizičkog prometa, kroz veći broj posjetilaca, veći broj noćenja i sl. ili u obliku finansijskog prometa. Isti autori turistički razvoj vide kao proces u kojem turizam postaje manje ili više odlučujući činiac u razvoju određenog područja (Vukonić i Čavlek, 2001). Turizam istovremeno predstavlja faktor i posledicu ekonomskog rasta. Turizam kao važan ekonomski faktor, koji uključuje niz drugih dopunskih faktora, pozitivno utiče na niz ekonomskih procesa i doprinosi većem ekonomskom razvoju i stabilnosti privrede, većem nacionalnom dohotku itd. Takođe, turizam doprinosi razvoju infrastrukture, saobraćajnih sredstava i komunikacija. Na drugoj strani turizam kao društvenoekonomska pojava nastaje kao posledica ekonomskog razvoja, jer samo kada ljudi zadovolje svoje primarne potrebe mogu zadovoljiti sekundarne. Viši životni standard i povećan obim slobodnog vremena omogućavaju zadovoljenje sekundarnih potreba kao što je potreba za putovanjima.

U eri masovnog turizma za turizam je bila najvažnija stopa rasta, mjerena većim brojem turista i njihovih noćenja, povećanjem deviznog priliva i sl. Turistička izgradnja je u ovoj etapi nemilosrdno devastirala prostor i afirmirala bezlična i uniformirana putovanja s predznakom poznatih 4S. Takav agresivni turizam koji slijedi isključivo ekonomske i tehničke zahtjeve, dostigao je masovnost neslučenih razmjera, veoma često zanemarujući kvalitativne razvojne determinante. Turizam će u XXI vijeku postati vodeća svjetska privredna djelatnost sa najvećim

brojem zaposlenih i moćnim uticajem na privredni razvoj države (Črnjar, 2002). Ali, u isto vrijeme turizam je jedna od najrizičnijih akti vnosti jer je zavisao od ekonomske, političke, socio-kulturne i ekološke stabilnosti. Zato je vrlo važno da turistički razvoj ne uništava turističke atrakcije vnosti i na taj način odvraća turističku tražnju, jer je očuvano prirodno, kulturno i socijalno okruženje je osnovni uslov za turistički razvoj, dok saturirani prostori postaju neatraktivni za turiste. Menadžment turističke destinacije predstavlja složen sistem upravljanja koji traži veliko i složeno interdisciplinarno znanje na lokalnom, regionalnom i državnom nivou. Ključno pitanje na koje mora da odgovori je pitanje stvarnih mogućnosti destinacije da primi i kvalitetno zbrine odgovarajući broj turista, što se u teoriji i praksi susreće pod pojmom optimiziranje prihvatnog kapaciteta. Samo se tako može doći do odgovora, može li turizam dalje rasti i gdje su te granice. Toj problematici treba pristupiti veoma ozbiljno, kako nekontrolisani razvoj ne bi doveo do uništavanja resursne osnove, posebno u zaštićenim područjima. Primjenom naučnih instrumenata mora se naći odgovor na pitanje, postoje li uopšte mogućnosti dalje ekspanzije razvoja turizma, i ako postoje, u kojem smjeru.

4. RAZMASOVLJENJE TURIZMA - PRVI KORAK KA ODRŽIVOM TURISTIČKOM RAZVOJU

4.1. KAKO DOSTIĆI ODRŽIVOST U TURIZMU

Pojam „održivost“ postao je centralna tema u turizmu (Byrd, Cardenas, 2007). Održivi turizam (Sustainable Tourism) je kao pojam izveden iz šireg pojma „održivi razvoj“ (Sustainable Development). To je dio novog, cjelokupnog posmatranja turizma koji objašnjava ekonomske, ekološke i socijalne aspekte turizma (Magaš, 1997). Održivi turizam je turizam koji traži minimalne ekološke i socio-kulturne uticaje dok obezbjeđuje ekonomske benefite za lokalnu zajednicu i zemlju domaćina (Mahonk Agreement, 2000).

Često u teoriji i praksi dolazi do miješanja koncepta održivog turizma sa konceptom

ekoturizma i drugih alternativnih vidova turizma zasnovanih na prirodi. Istina pojmovi održivi turizam i ekoturizam su u mnogim aspektima u skladu ali ih je izjednačavati pogrešno jer je ekoturizam samo jedna od komponenti održivog turizma. Zato WTO (2004) naglašava da se termin ekoturizam odnosi na posebnu „nišu” u sektoru turizma, dok se održivost obično shvata kao nešto što je primjenjivo na sve turističke aktivnosti, uključujući i alternativne i konvencionalne (tradicionalne) forme turizma. Diamantis (1998) tretira ekoturizam kao komponentu alternativnog i komponentu turizma baziranog na prirodi. Ostali vidovi alternativnog turizma i turizma zasnovanog na prirodi takođe su održivi i slični ekoturizmu, dok na drugom kraju spektra masovni turizam i ostali vidovi turizma poput festivala, poslovnih putovanja i sl. takođe tragaju za održivošću.

Prema UNWTO (2004) za održivi razvoj turizma neophodno se pridržavati se šest glavnih principa:

1. visok nivo zadovoljstva turista
2. optimalno korišćenje resursa iz okruženja
3. poštovanje socio-kulturne autentičnosti lokalne zajednice
4. obezbjeđenje socio-ekonomskih benefita za sve stejkoldere
5. konstantno praćenje uticaja
6. informisano učešće svih relevantnih stejkholdera

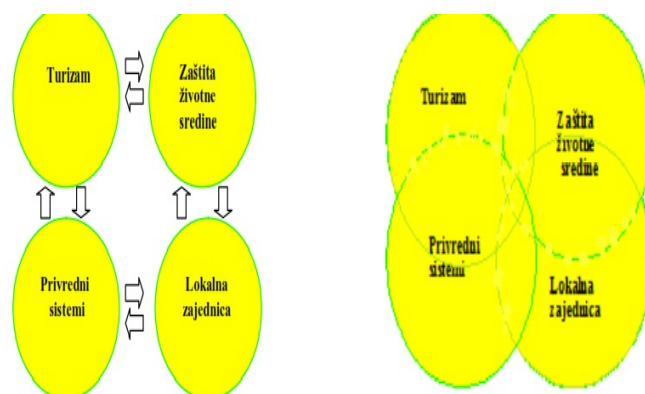
Iako bi ove principe trebalo primjenjivati kod svih vidova turizma kako tradicionalnih tako i alternativnih, jasno je da se neki od njih veoma teško mogu primijeniti kod masovnog turizma. To znači da kvalitetan i u isto vrijeme održiv turistički razvoj zahtijeva napuštanje koncepta masovnosti, ili bolje reći ublažavanje negativnih efekata koje je razvoj tradicionalne forme turizma donio, a u korist novih, specifičnih vidova turizma.

4.2. RAZLIKE IZMEĐU NOVOG I STAROG TURIZMA

Brzi rast turizma s obzirom na njegovu prostornu i vremensku koncentraciju prouzrokuje ekološke, socijalne i ekonomske štete (Mihalič, 1995). Međutim, dugo vremena je podsticana ekspanzija turizma kao privredne grane, a da pritom nije

vođeno računa o njegovim štetnim uticajima, tako da su neke turističke destinacije dugoročno pretrpjele više štete nego što su imale koristi od tzv. masovnog turizma. Ovakva iskustva uz promjenu društvene strukture i svijesti dovela su do novog posmatranja turizma. Na turizam se više ne gleda kao prije. Zbog problema povezanih sa konvencionalnim ili masovnim turizmom mnogi naučnici i praktičari oduševljeno promovisu nove ili alternativne vidove turizma kao sredstva za dostizanje održivog turističkog razvoja. Još od sedamdesetih godina prošlog vijeka javili su se prvi otpori prema masovnom turizmu, tom “žderaču prostora” kako ga je nazvao čuveni ekspert za turizam Jost Krippendorff. Od tada se sve više govori o “mekom”, “humanom” ili “nježnom” turizmu. Masovni turizam sve više biva zamjenjen novim selektivnim ili alternativnim oblicima i vrstama turizma. Brojna istraživanja pokazuju da najveću stopu rasta iz godine u godinu bilježe specifični vidovi turizma povezani sa boravkom u čistoj prirodi, uz bavljenje nekim vidom rekreacije ili ekstremnih sportova. Tristi traže nove egzotične destinacije koje će otkriti i istraživati. Sve to ukazuje da kvalitet i privlačnosti prirodnog okruženja čine temelj ekonomije u turizmu, te da će najuspješnije turističke destinacije u budućnosti biti one koje nude unikatni turistički proizvod u očuvanom okruženju. Na slici 2. prikazani su novi i stari koncepti razvoja turizma. Kod starog koncepta zainteresovane strane su slabo povezane, dok je kod novog koncepta prisutan međusobni uticaj, povezanost i međuzavisnost.

Slika 2. Stari i novi koncept razvoja turizma

Izvor: Održivi razvoj turizma, grupa aurora, 2005, str.63-64

U tabeli 1. date su najznačajnije razlike između novih i starih turista. Masovni ili stari turizam je bio zasnovan na standardizovanim i čvrsto „upakovanim” putovanjima, dok je novi turizam fleksibilan, održiv i individualno orijentisan a novi turisti su iskusniji, fleksibilniji, nezavisniji, svjesniji kvaliteta, teži za zadovoljavanje jer uz odmor traže i druge sadržaje.

Tabela 1. razlike između starih i novih turista

Turistički potrošači „juče“	Turistički potrošači „danas“
neiskusni	iskusni
neupućeni	upućeni
homogeni	heterogeni
isplanirani	spontani
predvidivi	nepredvidivi
željni odmora	uz odmor traže druge sadržaje
putuju u grupi	individualci
bježe od svakodnevice	upotpunjavaju svakodnevicu novim doživljajima
zavisni	nezavisni

Izvor: *Human resources development, employment and globalization in the hotel, catering and tour sector, International labour organization, Geneva, 2001, str.16*

4.3. PRIHVATNI KAPACITET TURISTIČKE DESTINACIJE

Turizam rapidno raste, jedna petina svjetske populacije putuje. Zadatak destinacijskog menadžmenta nije da zaustavi taj rast već da njime upravlja na način da on bude primjeren turistima, lokalnom stanovništvu i životnoj sredini. Jedan od najvećih problema turizma je problem njegovog prekoračenja poželjne granice. Koliko turista je premnogo? Šta je tačno održivi nivo razvoja turizma? Kako se taj nivo mjeri? pitanja su koja muče destinacijske menadžere širom svijeta. Kao odgovor na navedena pitanja razvijen je koncept prihvatnog kapaciteta. U naučnim i stručnim radovima kao sinonimi za pojam “prihvatnog kapaciteta” koriste se termini “prihvatni potencijal”, “granice nosivosti”, “kapacitet nosivosti” i sl. i svi se oni odnose na istu stvar.

Negativni uticaji turističkih aktivnosti na prirodne, društvene, kulturne i ekonomske aspekte često se

stavljaju u vezu sa brojem turista koji posjećuju turističku destinaciju. Zahvaljujući tome nastao je možda najkompleksniji koncept teorije i prakse turizma, poznat kao prihvatni kapacitet (Stojanović, 2007). Svjetska turistička organizacija (WTO) definiše prihvatni kapacitet za turizam kao: maksimalan broj ljudi koji mogu posjetiti određenu turističku destinaciju u isto vrijeme, a da to ne izazove degradaciju fizičkog, ekonomskog i sociokulturnog okruženja i ne dovede do neprihvatljivog srozavanja kvaliteta zadovoljstva posjetilaca. Međutim, koliki je „maksimalan broj“ teško je ili nemoguće odrediti jer se razlikuje od slučaja do slučaja i zavise od pridodnog okruženja u destinacija, vrste proizvoda koji se nudi, tipa turista i faze žiotnog ciklusa destinacije.

Razlikujemo sledeće aspekte (tipove) prihvatnog kapaciteta:

- fizički,
- psihološki,
- biološki,
- socijološki,
- ekonomski.

Svaki od ovih aspekata i ma različiti prag i različite i mplikacije na razvoj turizma što dodatno komplikuje definisanje prihvatnog kapaciteta.

Fizički aspekt se odnosi na količinu raspoloživog zemljišta za gradnju neophodnih objekata. Na ovaj aspect bitno utiču prostorni planovi tj. distribucija različitih sadržaja. Psihološki aspekt je teško odrediti jer različiti ljudi različito doživljavaju gužvu. On je premašen kad je doživljaj turista znatno umanjen zbog velikog broja ljudi u destinaciji. Biološki aspekt je premašen kada postoji ili ozbiljno prijeti zagađenje i narušavanje okruženja. Sociološki aspekt odnosi se na nivo razvoja koji je prihvatljiv lokalnom stanivništvu i razvoju privrede na tom području. On se odnosi na mogućnost očuvanja društvenih i kulturnih specifičnosti lokalne zajednice i mogućnost prihvatanja komunikacije sa ljudima različitih kulturnih vrijednosti. Ekonomski aspekt prihvatnog kapaciteta se odnosi na sposobnost da se razvija turizam i sa njim povezane grane, a da pri tome nema pritisaka na druge dugoročno

profitabilne i lokalnom stanovništvu prihvatljive aktivnosti.

Menadžment na nivou destinacije donosi odluku o visini prihvatnog kapaciteta na osnovu opsežnih interdisciplinarnih istraživanja. On nije nepromjenljiva veliči na već zavisi od postavljenih ciljeva do strane menadžmenta destinacije. Na povećanje prihvatnog kapaciteta se može djelovati najefikasnije smanjenjem sezonalnosti.

Iako je prihvatni kapacitet jedan od najčešće korišćenih okvira za upravljanje posjetiocima još uvijek nije pronađena "formula" kako na najjednostavniji način odrediti ovaj kapacitet turističke destinacije. Njegovo značenje u teoriji je razumljivo i lako shvatljivo, no ipak, pri njegovom određivanju javljaju se brojni problemi što potvrđuju brojna istraživanja. Butler (1997) tvrdi da će teško ikada biti moguće realno utvrditi maksimalan broj turista koji bi trebali posjetiti turističku destinaciju u određenom vremenskom periodu. Nadalje, čak i ako bi to bilo moguće odrediti i prihvatiti te limite, ostaje nejasno kako se to sve može sprovesti u praksi, jer je turizam fragmentirana industrija a mnogi turistički objekti i resursi su u privatnom vlasništvu. Zbog navedenih problema originalni koncept prihvatnog kapaciteta tokom vremena se razvio u brojne alternativne okvire odlučivanja kao što je koncept granice prihvatljivih promjena (Limits of Acceptable Change - LAC) i koncept procjene uticaja na životnu sredinu. Prema McCool i Lime (2001) primarno pitanje prihvatnog kapaciteta nije „Koliko turista nije previše“, već kolike promjene u ekološkom okruženju su prihvatljive s obzirom na razvojne ciljeve turističke destinacije. Dakle, koncept LAC-a polazi od pretpostavke da su promjene neminovne i nastoji uspostaviti okvir za praćenje tih promjena. Promjene se prate uz pomoć seta indikatora koji se odnose na ekonomske, ekološke i socijalne kriterijume, stavove lokalnog stanovništva i samih turista. Neki od ovih indikatora su kvantitativni i lako se određuju dok su neki isključivo kvalitativni i samim tim teži za definisanje.

Jedna od najčešće korišćenih i najefektivnijih metoda pomoću koje se određuje da li će neki turistički projekat biti održiv ili ne je procjena uticaja na životnu sredinu (Environmental Impact Assessment - EIA). Postoje različiti modeli i

metode procjene uticaja na životnu sredinu koje mogu uključivati upotrebu kontrolnih lista ključnih uticaja, kartografske analize prostornih uticaja, simulacione modele i tehnike predviđanja.

5. PERSPEKTIVE RASTA I RAZVOJA CRNOGORSKOG TURIZMA

Crna Gora je jedna od najbrže rastućih turističkih destinacija na svijetu. Prema podacima Ministarstva održivog razvoja i turizma u Crnoj Gori je tokom 2010.godine boravilo 1.231.777 što predstavlja rast od 4.7% u odnosu na prethodnu godinu. Ostvareno je 6.899.430 noćenja ili 5.57% više nego prethodne godine. Međutim, uprkos navedenim podacima možemo reći da turizam u Crnoj Gori raste, ali se ne razvija u željenom pravcu jer njegov rast nije rezultat pažljivog planiranja već se događa spontano (Bulatović D. i Bulatović, A, 2012).

Saremeni trendovi na turističkom tržištu pogoduju Crnoj Gori koja ima, naročito zaštićenim područjima, zavidne potencijale da razvije kvalitetne specifične vidove turizma zvanane na prirodi. Međutim, razvoj ovih vidova turizma je tek u početnoj fazi, a upravljanje crnogorskim turizmom još uvijek nije efikasno i sistemski utemeljeno. Postojeći sistem djeluje nestabilno, reaguje i prilagođava se trenutnim promjenama, ne nastupa aktivno, dugoročno i planski. Nedostatak pravog upravljanja razvojem crnogorskog turizma, kao i sezonska koncentracija turističkih aktivnosti na ljetnje mjesec dovela je do velikih problema koji se u budućem vremenu moraju rješavati. U špicu sezone zbog velikih gužvi izražen je pritisak na saobraćajnu i komunalnu infrastrukturu, kao i nedostatak kupališnog prostora. Takođe, zbog izražene sezonalnosti, najveći dio smještajnih kapaciteta većim dijelom godine je van funkcije. Ovo se posebno odnosi na privatne sobe i arpatmane, vikendice i vikend stanove koji se nalaze na vrlo atraktivnim lokacijama na crnogorskom primorju. Takva neadekvatna razvojna rješenja dovode čitavu destinaciju u jedno pomalo haotično stanje. Održivi razvoj turizma mora postati imperativ daljeg razvoja Crne Gore, što uključuje sve oblike zaštite mora, obale i zaleđa kao i usklađivanje razvojnih dokumenata s visokim ekološkim standardima.

Potrebno je da se odrede kvalitativne i kvantitativne dimenzije, te da se razvoj turizma strategijski usmjerava. Strategiju razvoja turizma treba da sprovodi i koordinira tim stručnjaka iz različitih oblasti. Prilikom planiranja turističkog razvoja moraju se uzeti u obzir savremeni trendovi i međunarodni standardi, ali i lokalne specifičnosti, prirodne i socio-kulturne karakteristike Crne Gore. U tom procesu moraju uzeti učešće sve zainteresovane strane, koje često imaju različite poglede i interese. Te različite poglede i interese je neophodno međusobno uskladiti. Neminovno se nameće se potreba ocjene stvarnih mogućnosti Crne Gore kao turističke destinacije da pri mi i kvalitetno zbrine odgovarajući broj gostiju. Moraju se utvrditi i izračunati grani ce prihvatnog kapaciteta, te utvrditi da li su one i na kojim elementima već probijene. Treba na naučnoj osnovi pronaći odgovor na pitanje – postoje li uslovi za dalju ekspanziju turizma i ako postoje u kom smjeru? Potrebno je zakonski odrediti standarde i propise o najvišoj mogućoj opterećenosti turističke infrastrukture, regulacije zagađivanja i sl. Iskustva drugih država pokazuju da je neophodno utvrditi maksimalne vrijednosti broja ležajeva po opštini, po stanovniku i po m² plaže. Moraju se podsticati oni oblici turističkog razvoja koji održavaju dragocjena prirodna bogastva, i izbjegavaju nepotrebno trošenje resursa. Turistička infrastruktura se mora oblikovati tako da se zaštiti prirodna baština kao i da se uvažavaju potrebe lokalnog stanovništva. Samo na taj način će se dobiti održivi turizam koji ne uništava svoju bazu i ne stvara nenadoknadive štete, odnosno turizam koji raspoložive resurse koristi a ne iskorišćava i na taj način ih čuva za naredne generacije.

6. ZAKLJUČAK

Kada govorimo o rast u turističkog sektora neophodno je napraviti razliku između rasta i razvoja jer između njih ne postoji znak jednakosti kako se to donedavno smatralo. Uspjeh u turizmu više se ne mjeri brojem posjetilaca već doprinosom turizma ukupnom društveno ekonomskom razvoju zajednice. Održivi razvoj turizma danas je postao prioritet gotovo svih turističkih destinacija, a razvojna vizija turizma se ne može uspješno koncipirati ako se istovremeno

ne sagleda socijalna, politička, kulturna, ekološka i tehnološka vizija. Naravno, sve ove razvojne dimenzije jednako su važne, a sklad između njih se može postići jedino ako turizam prestane nekontrolisano da raste i nastavi da se razvija na kvalitetan i održiv način. Održivi turizam predstavlja širok pojam i obihvata sve forme turizma uspostavljene u skladu sa prirodnim, socijalnim u društvenim vrijednostima, koje omogućavaju domaćinima i gostima međusobne interakcije i pozitivno zajedničko iskustvo. Takav turizam moramo razvijati i u Crnoj Gori, što zahtijeva napuštanje koncepta masovnog turizma i ublažavanje njegovih negativnih efekata kroz razvoj novih ili specifičnih oblika turizma. Turizam nam se ne bi smio, kao do sada spontano događati, već ga je potrebno planirati i kontrolisati, te kvalitetom pruženih usluga zadovoljiti potrebe i želje turista. Moraju se utvrditi i izračunati granice prihvatnog kapaciteta, te utvrditi da li su i na kojim elementima već probijene. Potrebno je zakonski odrediti standarde i propise o najvišoj mogućoj opterećenosti turističke infrastrukture, regulacije zagađivanja i sl. Takođe je potrebno u najvećoj mogućoj mjeri koristiti tehničko-tehnološka rješenja koja doprinose očuvanju prirode i zaštiti životne sredine, posebno najvrednijih prirodnih resursa kao što su more obala, nacionalni parkovi i sl. Na taj način ćemo dobiti održivi turizam koji ne uništava svoju bazu i ne stvara nenadoknadive štete, odnosno turizam koji raspoložive resurse koristi a ne iskorišćava i na taj način ih čuva za naredne generacije.

4. LITERATURA

- Bulatović, D., Bulatović, A., (2012), Development of Ecotourism in Montenegro - Response on Tourism Globalization, International Conference "National and European Identity as Part of European Integration Processes", Institute of International Politics and Economics, (28th and 29 June 2012), Belgrade. In press.
- Bulatović, D., (2008), Implementacija turističkih megatrendova u privredu Republike Crne Gore: magistarska teza, Ekonomski fakultet Subotica.
- Butler, R.W. (1997), The concept of carrying capacity for tourism destinations: Dead or merely buried? In C. Cooper and S. Wanhill (eds)

- Tourism Development: Environmental and Community Issues (pp. 11–21). Chichester: John Wiley.
- Črnjar, M., (2002), Ekonomika i politika zaštite okoliša, Ekonomski fakultet Sveučilišta i Glosa Rijeka Rijeka.
- Diamantis, D., (1998), Consumer behaviour and ecotourism products, *Annals of Tourism Research* 25 (2), 515–518.
- Grupa autora, (2005), Održivi razvoj turizma, Rijeka, Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment, Opatija.
- Hicks, N. and Streeten, P. (1995) Indicator of development: The search for a basic needs yardstick. In K.V. Pillai and L.W. Shannon (eds) *Developing Areas: A Book of Readings and Research* (pp. 31–44). Oxford: Berg.
- Human resources development, employment and globalization in the hotel, catering and tour sector, International labour organization, (2001), 16, Geneva.
- Engel, J. R., Engel, J. G, eds, (1990), Ethics of Environment and Development, Global Challenge and International Response, Belhaven Press, London.
- Ladens, D.S. (1995) Why are we so rich and they so poor? In K.V. Pillai and L.W. Shannon (eds) *Developing Areas: A Book of Readings and Research* (pp. 74–85). Oxford: Berg.
- Magaš, D., (1997), Turistička destinacija, Hotelijerski fakultet, Opatija.
- McCool, S.F. and Lime, D.W. (2001) Tourism carrying capacity: Tempting fantasy or useful reality? *Journal of Sustainable Tourism* 9 (5), 372–88.
- Mieczkowski, Z. (1995) Environmental Issues of Tourism and Recreation. Lantarn, MD: University Press of America.
- Mihalič, T., (1995), Ekonomija okolja v turizmu., UL, Ekonomska fakulteta Ljubljana.
- Nafziger, E.W. (1990) The Economics Of Developing Countries (2nd edn). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Seers, D. (1979) The meaning of development with a postscript. In D. Lehmann (ed.) *Development Theory* (pp. 9–32). London: Frank Cass.
- Sharpley, R. and Telfer, D.J. (eds) (2002) Tourism and Development: Concepts and Issues. Clevedon: Channel View.
- Stojanović, V., (2007), Održivi razvoj turizma i životne sredine, PMF –Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.
- Thirlwall (1989), Growth and Development (4th edn). London: MacMillan.
- Todaro, M.P., (1989) Economic Development in the Third World. New York: Longman.
- World Tourism Organization, (2004), Concepts and Definitions of Sustainable Development of Tourism by the World tourism Organization.
- World Tourism Organization, UNWTO World tourism barometer, Volume 11, Madrid, January 2012.
- World Tourism Organization, UNWTO Tourism towards 2030, (2011), Madrid.
- World Tourism & Travel Council, Travel & tourism economic impact 2012, (2012), London.
- Vukonić, B., Čavlek, D., (2001), Rječnik turizma, Masmedia, Zagreb.